

Magyar Tudomány

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
Vendégszerkesztő: Benke Zsuzsa

Energiaerdők, faültetvények
Bocskai István mozgalma
Jóléti államok az ezredfordulón
A magyar tudományrendszer vázlata
Egy új lap – *Magyar Terminológia*

2009•2

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
HAMZA GÁBOR, KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA,
NIEDERHAUSER EMIL, SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 8064 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Tudományos emlékülés a Magyar Történelmi Társulat alapításának 140. évfordulóján

Vendégszerkesztő: Benke Zsuzsa

Pók Attila: A Magyar Történelmi Társulat száznegyven éve – 1867–2007	130
Orosz István: A Magyar Történelmi Társulat útja a kiegyezéstől a rendszerváltásig	132
Mann Miklós: Kiemelkedő személyek, kiemelkedő teljesítmények a Történelmi Társulat történetében	138
Nagy Péter Tibor: Történezdipomások a két világháború között	143
Szabolcs Ottó: A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatáról	153
Nagy László: A Magyar Történelmi Társulat történetének forrásai	160
Vonyó József: A Társulat regionális és helyi szervezetei	169

Tanulmány

Rédei Károly – Csiha Imre – Veperdi Irina: Energiaerdők, faültetvények, új területhasznosítási lehetőségek	179
Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma?	185
Tomka Béla: Jóléti államok az ezredfordulón: válságjelek vagy válságmítoszok?	197
Palló Gábor: A fiatal kutatók tevékenységének erőtere: a magyar tudományrendszer vázlata	209
Fóris Ágota: Magyar Terminológia – egy nemzetközi tudományos folyóirat indulása	221

Vélemény, vita

Bazsa György: Laikus észrevételek a magyar jogi felsőoktatás kontextusaihoz	226
Reményi Károly: Észrevételek Czelnai Rudolf akadémikusnak a Magyar Tudomány Ünnepe elhangzott, <i>A levegő, vagyis a Föld légköre</i> című előadásához	235
Czelnai Rudolf: Válasz Reményi Károly észrevételeire	237

Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia) .....

Könyvszemle (Sipos Júlia)

Bátor könyv a rendszerek bonyolultságáról: Érdi Péter: Complexity Explained (Vámos Tibor)	244
Beck Mihály: Than Károly élete és munkássága (Inzelt György)	246
Alfred North Whitehead: A természet fogalma (Szekeres András Márk)	249
Mészáros Ernő: A levegő megismerésének története (Bozó László)	252
Nagykunsági folklór – török folklór. Nagykunsági néprajzi tanulmányok (Tasnádi Edit) ...	254

Tudományos emlékiülés a Magyar Történelmi Társulat alapításának 140. évfordulóján

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT SZÁZNEGYVEN ÉVE – 1867–2007

Pók Attila

a történettudomány kandidátusa, főtktár,
Magyar Történelmi Társulat
apok@mail.tti.hu

1867, a Habsburg–magyar kiegyezés éve fordulópont a modern kori magyar történelemben és mérőföldkő a magyar történettudomány és történeti közgondolkodás formálódásában is. Párhuzamosan a szakma nemzetközi mozgásával, a történeti vizsgálódásokat hivatásuknak tekintő kutatók és a nemzeti múlt kérdései iránt érdeklődők jóval szélesebb köre társadalmi szervezatként ebben az évben hozta létre a Magyar Történelmi Társulatot. A kortársak számára egyértelmű volt: a politikai konszolidáció, a nemzeti érdekérvényesítés politikai, állami intézményrendszere mellett a nemzeti múlt „hazafias” szemléletű vizsgálata és e vizsgálódások eredményeinek terjesztése is a nemzeti élet konszolidálásának pillérei.

A Magyar Történelmi Társulat száznegyvenedik éve végzi folyamatosan munkáját – igencsak változékony hazai és nemzetközi szakmai és politikai környezetben. A magyarországi történész szakma első professzionális intézménye számos, máig nagy haszonnal forgatott kézikönyvet, forráskiadványt, monográfiát tett közzé, alapításával egyidős folyóirata, a *Századok*, a legismertebb magyarországi történettudományi folyóirat.

A Kosáry Domokostól és Romsics Ignácól 2007 májusában átvett stafétabot nagy megtiszteltetés a társulat mai vezetői számára, igyekszünk mindent megtenni azért, hogy a társulat töretlenül láthassa el feladatát mint a magyar történészek, történelemtanárok, mu-

zeológusok, levéltárosok és a szakmához hivatászerűen nem kötődő, de a történeti kutatás mindenkori legújabb eredményei iránt érdeklődők legrégebbi szervezete. Az ország valamennyi részén élő tagság jelenlegi létszáma 1400 fő. A társulati tevékenység mai elsődleges célja a történettudomány eredményeinek eljuttatása a társadalom lehető legszélesebb köreihez. Ezt a célt néhány tucattól néhány száz főig terjedő részvevőt mozgósító rendezvényekkel, honlap működtetésével (www.tortenelmirtarsulat.hu), folyóiratok és más kiadványok publikálásával valósítjuk meg. Több vidéki csoportunk működik, igen aktív a történelemtanári tagozatunk, amely fontos szerepet játszik a magyarországi történelemtanárok továbbképzésében. Az egyetemes történetírás új tendenciáit tükrözve 2003-ban létrejött a nők és társadalmi nemek történetével foglalkozó munkacsoportunk. A társulat tagjait rendszeresen tájékoztatja elő-

adássorozatairól, konferenciáiról, pályázatokról és a magyarországi történész-szakmai közélet más eseményeiről. Az információáramlást jelentősen megkönnyítette, hogy 2007 nyarán megújult a társulat honlapja, amelyről egyes programok teljes hangfelvétele is letölthető.

2008. február 22-én a Magyar Tudományos Akadémia központi épülete adott otthont a Magyar Történelmi Társulat 140. születésnapja alkalmából rendezett konferenciának. Az alábbiakban az ott elhangzott előadások szerkesztett változatát közöljük. A jubileumi rendezvényt Glatz Ferenc *A magyar történettudomány az integrálódó Európában* című előadása vezette be, ennek szövegét terjedelmi okok miatt a folyóirat egyik következő száma publikálja.

Kulcsszavak: *magyar történettudomány, Magyar Történelmi Társulat*

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÚTJA A KIEGYZÉSTŐL A RENDSZERVÁLTÁSIG

Orosz István

az MTA levelező tagja, professor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet
biren@puma.unideb.hu

A Magyar Történelmi Társulat a legrégebb, folyamatosan működő tudományos egyesületek közé tartozik, alapítása óta 2007-ben 140 esztendő telt el. Az én feladatom, hogy a rendelkezésemre álló időkeretek között összefoglaljam az 1867 és 1990 közötti évek legfontosabb történéseit. Ebben nagy segítséget jelentett, hogy a társulat történetének kutatása része a magyar historiográfiának. Glatz Ferenc elemző tanulmányban tisztázta a megszületés körülményeit, és a társulat folyóiratában, a *Századokban* folyó szerkesztőségi munka sajátosságait, tanulmányt szentelt a társulat elnöki funkcióját másfél évtizedig betöltő Klebelsberg Kunó tudománypolitikai programjának. Tilkovszky Lóránt, R. Várkonyi Ágnes a megalakulás előzményeit tisztázták. Egyed Ákos monográfiában tekintette át a társulat első elnökének, gróf Mikó Imrénének életét és tevékenységét. 1892-ben *Emlékkönyv* készült a negyedszázados jubileumra, Lukinich Imre az ötvenedik évforduló kapcsán könyvet írt a Magyar Történelmi Társulatról, Ember Győző pedig 1967-ben hosszabb elnöki beszédben elemezte a centenáriumi történéseit. Sokáig tartana mindazokat felsorolni, akik érdemben járultak hozzá a társulat múltjának megismeréséhez. Megkönnyítette munkánkat, hogy a *Századok* rendszeresen közölte a társulat híreit, beszá-

molt a rendezvényekről, az anyagi helyzetről, a közgyűlésekről és vándorgyűlésekről, az igazgató választmányról és a tagozatokról, valamint a felolvasó ülésekről és a vidéki csoportok munkájáról.

A Magyar Történelmi Társulat múltjával foglalkozó szerzők közül többen is rámutattak, hogy az egyesület, működése során, adott társadalmi-politikai közegben fejtette ki tevékenységét, közvetítő szerepet játszott a szaktudomány és a politika között, így története nem választható el az elmúlt 140 év társadalmi-politikai változásaitól. Működésének szakaszai is elválaszthatatlanok a politikai körülmények alakulásától. Az első világháború végéig a dualizmus rendszere, a két világháború között a Horthy-korszak, 1945 (48) és 1990 között pedig a szocializmus évtizedei szabták meg a társulat működésének feltételeit is.

Ismeretes, hogy éppen a politikai körülmények miatt a Magyar Történelmi Társulat nem könnyen született meg. A Bod Péter, gróf Batthyány Ignác, Bessenyei György, Aranka György, Döbrentei Gábor, Kovachich Márton György nevéhez fűződő, 1830 előtti kezdeményezésekben még nem vált külön az irodalmi és történelmi társaság alapításának célja a forráskiadástól, nyelvműveléstől s egyáltalán az Akadémia létrehozásától. A Magyar Tudományos Akadémia megalapí-

tása, a Kisfaludy Társaság, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és a Szászöldi Országismereti Szövetség (Verein für siebenbürgische Landeskunde) létrejötte után vetődött fel az 1840-es évek elején egy történelmi társaság alapításának igénye is. Luczenbacher (Érdy) János 1845-ben alapszabálytervezetet is kidolgozott egy leendő társulat számára, amely szerint a két haza: Magyarország és Erdély mindkét részében működne a társulat, de közös célok megvalósítására. Ezek között legfontosabb a történelmi emlékek felkutatása és feldolgozása lett volna, a „résztvevő” és „gyámolító” tagok anyagi támogatásával és az „ügyszeretettel munkáló” tagok közreműködésével. Ez utóbbiak feladata lenne a magyar és a rokon népek múltjára vonatkozó kútfők gyűjtése az élet minden területén, az oklevelektől az elemi csapások és járványok emlékeiig.

Érdy János elképzelései azonban az 1840-es években nem valósultak meg. Ugyanakkor érdemleges tevékenységet folytatott a történészek egy csoportja a Magyar Természettudományi Társulaton belül. Ezek (Wenzel Gusztáv, Rómer Flóris, Horváth Mihály és mások) később fontos szerepet játszottak a Magyar Történelmi Társulat megalapításában, s miként R. Várkonyi Ágnes megállapította: a társulat vándorgyűlésein szereplő történészek igyekeztek megvalósítani az egyetemes és nemzeti gondolat egységét, s elképzeléseik a később megszülető Történelmi Társulat legjobb hagyományává lettek.

A szabadságharc bukását követő önkényuralom korszaka nem kedvezett a civil társulatok szerveződésének. Hiába akart például Révész Imre a protestáns egyháztörténelmi források feltárására és kiadására társulatot szervezni, nem kapta meg a kormány engedélyét. Mégis, két olyan kezdeményezés is született,

amelyet a Magyar Történelmi Társulat megalakulása szempontjából nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az egyik, a Mikó Imre élete fő művének tekinthető Erdélyi Múzeum-Egylet megalakulása 1859-ben, a másik a Dunántúli Történetkedvelők Egylete még ugyanabban az évben. Mikó Imre úgy vélte, hogy az Erdélyi Múzeum-Egylettel „egyesületi alapon” sikerült a tudományosságának „egy új templomot alkotni”. A dunántúli történetkedvelők úgy kerültk el a kormányzati tiltást, hogy nem alkottak alapszabályt, nem alakultak társulattá, de elkezdtek történelmi forrásokat gyűjteni és publikálni. Közülük Nagy Imre, Ipolyi Arnold, Ráth Károly elévülhetetlen érdemeket szereztek az 1860-as évek végén megalakult Történelmi Társulat létrehozásában is. 1863-tól kiadták a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*-et, amely mintája lett a társulat folyóiratának, a *Századoknak*.

Egy történelmi szemle „Századok” néven történő kiadására Pesthy Frigyes már 1865-ben engedélyt nyert, a megjelenetést azonban össze akarta kapcsolni a Magyar Történelmi Társulat megalakításával. Erre a helyzet a kiegyezés esztendejében vált alkalmassá. A társulat megszületésének körülményeitől – úgy vélem – most eltekinthetünk, hiszen ezt már a *Századok* első számában áttekintette Thaly Kálmán, s minden azóta született írás részletesen foglalkozott vele. Glatz Ferenc nyomán azonban utalnunk kell arra a vitára, ami a társulat jellegével kapcsolatban bontakozott ki. Voltak olyanok, akik a Kisfaludy Társaság mintájára tisztán történetírók gyűlekezetének képzelték el a társulatot, valahogy úgy, ahogy az 1840-es években Érdy János eltervezte. Végül azonban az az elképzelés diadalmaskodott, amely kettős funkciót szánt a társulatnak: a történettudomány művelését és a történelmi ismeretek terjesztését. A belügy-

miniszter által 1867. május 26-án jóváhagyott alapszabály nemcsak azt mondja ki, hogy a társulat célja „a hazai történettudomány minden ágának művelése”, hanem (a történelem) „megkedveltetése, és iránta minél szélesebb körű érdekeltség ébresztése”. Így minden „hazai történetkedvelő” tagja lehetett a társaságnak, ha a közgyűlés ajánlások nyomán alapító vagy évdíjas taggá választotta. Alapító tag lehetett, aki legalább 100 Ft-os alapítványt tett, évdíjas pedig, aki évente 5 Ft tagdíjat fizetett. Az alapszabály változtatás nélküli jóváhagyása után az előkészületek során ideiglenes elnökké választott Horváth Mihály az alakuló közgyűlést 1867. június 13-ára hívta össze. Elnökké azonban nem őt, hanem Mikó Imrét választotta a közgyűlés. Ennek okát 140 évvel később csak találgatni lehet. Aligha kétséges, hogy Horváth Mihály sokkal rangosabb történetíró volt az erdélyi grófnál. Politikai előélete azonban, s az hogy alig két évvel korábbi térhetett csak vissza az emigrációból, a nála mérsékeltabb politikai nézeteket valló Mikó Imrét alkalmasabbá tették az elnöki funkció betöltésére. Bizonyára sokat nyomott a latba Mikó tevékenysége az Erdélyi Múzeum-Egylet megalapításában, s az is, hogy alapító tagként 1000 Ft-ot ajánlott fel a társulat céljaira (az utána következő legnagyobb alapítói adomány 200 Ft volt).

A társulat céljairól sokat elárulnak a megválasztott tisztségviselők különböző társulati fórumokon előadott programadó beszédei. A másodelnökké választott Horváth Mihály vezérgondolatai a nemzetiség és haladás eszmekörében mozogtak. Eötvös Józsefet követte, amikor a 19. század szellemiségében a nemzetiségnek meghatározó jelentőséget tulajdonított. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a nemzetiség nem lehet cél, csak eszköz a haladás megvalósítására. A történelem ismerete

a nemzet kifejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű, mert „nem lehet öntudatos nemzeti érzelem senkiben, aki nemzete történetét nem ismeri”. Mikó Imre az igazi nemzetismeret feltételének tartotta a „nemzeti ábrándok” kizárását a történetírásból, azt, hogy hagyományaink közül a mondai elemet a „költészet terére” kell utalnunk, s kritériumnak tartotta azt is, hogy „történetünket a szomszéd népekével együtt” írjuk meg, így tegyünk lépéseket a nemzeti elfogultság ellen. Az elnök hitet tett a történeti ismeretterjesztés fontossága mellett, mert fontosnak tartotta, hogy a „történetkedvelők egész seregét” hozzuk kapcsolatba a kritikai szellemmel. Horváth Mihály, aki nemcsak politikai történelemmel foglalkozott, célul tűzte ki „a társadalmi viszonyok, a családi élet, a polgári foglalkozások, az érzület és szellemirány körében” folytatandó kutatásokat is. A társulat alapítóinak nemzedéke azonban legfontosabbnak a történeti források feltárását és publikálását tartotta. Az 1880-as évek egyik alelnöke jelentette ki: „mi csak az építési anyagot szedjük össze, s várjuk a mestert, ki a nemzeti méltóságnak megfelelő emléket emelendi”. A pozitívista történetnézetnek megfelelően ez a munka a 19. sz. utolsó harmadában igen eredményes volt. A források feltárását szolgálták a társulat vidéki „kirándulásai”. Az első évtizedekben így nevezték a vándorgyűléseket, amelyeket előszeretettel tartottak a egyes nemzetiségű megyékben, hogy ezzel is erősítsék a magyar nemzeti tudatot. A fő cél azonban a vidéki megyei és családi levéltárak feltérképezése volt, aminek eredményeként sorra születtek meg a társulat égisze alatt a legfontosabb forráskiadványok. A Hont megyei kirándulás eredménye volt például a Zichy család sokkötetes okmánytára. Egy vándorgyűlés eredményeként kerültek elő Balas-

si Bálint addig ismeretlen költeményei. Emellett számos forráskiadvány (*Székegy Oklevéltár, Hazai Oklevéltár, a Teleki család oklevéltára* stb.) gondozója volt a Történelmi Társulat. 1878-tól a társulat vette át az Akadémia történeti bizottságától a *Történelmi Tár* kiadását, mentesítve a *Századokat* a forrásközlésektől. Szilágyi Sándor titkári jelentése szerint az első negyedszázadban a vándorgyűlések során 134 levéltárat kutattak át. Az építőanyag összegyűjtésének eredményeként született meg a század utolsó évtizedében a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi magyar történet. A feldolgozások között közönségikert arattak a *Magyar Történeti Életrajzok* sorozat kötetei. A társulat, történetének közeli évtizedeitől eltelve, mindig fontosnak tartotta a könyvkiadást. A két világháború között a *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* kötetei: 1945 előtt 44 kötet, *Sándor Lipót főherceg nádor inatai, Gróf Széchenyi István összes munkái, A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában, majd a második világháború után Kossuth Lajos összes munkái* impozáns sorozata vagy a *Magyar jakobinusok inatai* folytatta a forrásközlésnek a 19. században kialakított hagyományát. De nem hiányoztak a társulat könyvei közül a feldolgozások sem, köztük az ötkötetes *Magyar művelődéstörténet*. A háború után életrajzok, tanulmánykötetek és népszerűsítő írások kiadója volt a Magyar Történelmi Társulat.

Az első negyedszázad során szembesült a társulat először azzal, hogy célkitűzései nem mindig találtak teljes egyetértéssel. Szilágyi Sándor főtitkár kemény sajtótámadások után volt kénytelen kijelenteni, hogy „hivatalos történetírás nálunk nincs, hála Isten nem is volt, s hiszem, hogy nem is lesz”. Arra kérte az újságírókat, hogy ne izgassanak „vezércikkben az egész történetírás ellen”.

A nemzeti liberalizmus jegyében működő társulat életében az első világháború elvesztésével új helyzet alakult ki. A következő évtizedek meghatározó egyéniségei: gróf Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint voltak. Klebelsberg már 1917. évi megválasztásakor új feladatokat tűzött ki, s ezeket másfél évtizedes elnöksége alatt igyekezett is megvalósítani. Először tekintette társadalmi és nemzeti feladatnak a tudósnevelést, de azt is megfogalmazta, hogy ezt „nem szabad az üzleti élet, a befektetés bizottságának szempontjából nézni”. Ha a megelőző korszak legfontosabb feladatának a hazai levéltárak dokumentumainak összegyűjtését és kiadását tartották, Klebelsberg a külföldi levéltárakban folytatandó anyaggyűjtésre hívta fel a figyelmet. Ennek érdekében Róma és Konstantinápoly után Bécsben szervezett tudományos intézetet, „melynek levéltárai nagy részét őrzik nemzeti történetünk emlékeinek”. Nem tartotta helyesnek, hogy az elődök csak a régmúlt forrásait publikálták, ezért is indította el a már említett *Fontes* sorozatot. Bár azt mondta, hogy „le kell fokozni a köztudatban a politikai szereplés jelentőségét”, a történelem politikai szerepét igyekezett erősíteni, különösen a trianoni béke után. Nem általában a liberalizmust, csak a polgári radikalizmust tekintette nemzetietlen iránynak, minden baj okozójának. A társulat legfőbb feladatának a „nemzeti érzék” fejlesztését és ápolását tartotta, hogy „nemzetietlen” forradalom még egyszer ne következessen be Magyarországon.

Utóda, Hóman Bálint a történelem „nemzetnevelésben” játszott szerepét hangsúlyozta, ennek érdekében kell a társulatnak közel férkőznie a „magyar társadalom lelkéhez”. Hóman Klebelsberggel szemben nemcsak politikus, de szaktudós is volt, ezért hangoztatott szakmai szempontokat a társulat felada-

tai között. „A tudomány anyaga, tartalma, szempontjai, célkitűzése és módszerei változhatnak, de a tudományos munkát irányító szemlélet állandó kell, hogy legyen” – írta.

A második világháború nehéz éveiben Klebelsberg és Hóman nagyhatású „nemzetnevelő” célkitűzései ellenére többen megállapították, hogy nagyon szűk a történelmi művek olvasótábor. Amikor 1943-ban Eckhart Ferenc átvette a *Századok* szerkesztését Domanovszky Sándortól, aki több mint három évtizeden át állt a lap élén, kisé rezignáltan állapította meg, hogy „ma szinte többen írják, mint olvasnak tudományos történelmet”. Eckhart 1946-ban a társulat elnöke lett, a II. világháború befejezése után az új idők jele volt, hogy 1946-ban két marxista történelmeszt, a korábban Jeszenszky és Szentmiklóssy néven publikáló Molnár Eriket és Bolgár Eleket beválasztották a társulat vezetőségébe.

A népi demokratikus fordulat és a proletárdiktatúra nem hagyta érintetlenül a Történelmi Társulatot sem. Ifjú titánok már az 1848-as forradalom centenáriuma alkalmából támadást intéztek a polgári történetírók, köztük a társulati elnök, Eckhart Ferenc és a debreceni egyetem professzora, Szabó István ellen. A marxista kritika a társulatot is elérte, mert „nem tudott lépést tartani országunk fejlődésével, s ennek következtében semmivel sem járult hozzá a nép érdekeit szolgáló haladó tudomány fejlődéséhez”. A teljes fordulat az 1949. március 27-i közgyűlésen következett be, amikor Révai Józsefet díszelnökké (ilyen funkció korábban nem volt), Andics Erzsébetet pedig elnökké választották. Valamilyes „népfrontos” jellege még maradt a társulati vezetésnek, hiszen alelnök lett a „polgári” Kosáry Domokos és a nem egészen marxista Ember Győző is, a teljes átalakuláshoz azonban nem férhetett kétség. Andics

Erzsébet a társulat és a magyar történettudomány nyolcvan éves múltját tévútnak tekintette, azért, mert feudális, klerikális és antiszemita volt, magasztalta a nagybirtokot, és nem a történeti igazságot kereste. Azt írta: „a magyar történettudomány, más honi tudományágakkal összehasonlítva, aránylag kevés maradandó, ma is értékes, követésre méltó hagyományt hagyott hátra számunkra”. Tagadta a társadalmi fejlődés elvét, Dózsát, Martinovicsot nem tartotta történelmünk nagy alakjának. Haladó hagyományaink közé a történetírók közül csak Grünwald Bélát, Márki Sándort és Acsády Ignácot sorolta be. Aligha véletlen, hogy az 1956-os forradalmat megelőző Petőfi-köri történész vitában Andics a legelfogadhatatlanabb vezetőnek számított.

Az új kurzus számára nem volt megfelelő a Történelmi Társulat még 1867-ben elfogadott alapszabálya. 1955-ben javaslat született a módosításra, amely a „demokratikus centralizmusnak” elkeresztelt központi irányítást erősítette. Törölték például a közgyűlés vezetőségválasztó jogát, az igazgató-választmány jogosultságainak nagy része a vezetőség kezébe került stb. Még sokan emlékszünk a választások során előterjesztett listák védettségre, ami illuzórikussá tette a szabad választást. A centralizmus jele volt a funkciók halmozása. Andics Erzsébet pártbeli megbízatásai mellett egyszerre volt a *Századok* főszerkesztője és a társulat elnöke. Utóda Molnár Erik a társulati elnökség mellett osztályelnök, a Történettudományi Intézet igazgatója és a történettudományi bizottság elnöke is volt egyidőben. Az 1960-as években Molnár Erik jóvoltából mégis változott az 50-es években kialakult helyzet. Egzisztenciálisan már nem voltak veszélyben a „polgári nézetek” vallói.

A Magyar Történelmi Társulat centenáriusának megünneplésére 1967-ben, már Em-

ber Győző elnöksége alatt került sor. A nemzetközi konferencián nemcsak hazai, de bolgár, csehszlovák, jugoszláv, NDK-s, román, lengyel és amerikai kutatók méltatták a százéves társulatot. Az elnök, a kötelező lózungok mellett szokásos precizitásával tekintette át a száz esztendő múltját. Záróbeszédében egy ma is érvényes feladat megoldására hívta fel a tagság figyelmét. A megalakuláskor a társulat könnyen össze tudta fogni a történetírók és történetkedvelők taborát. A szakmai differenciálódás révén azonban a kutatók is egyre távolabb kerültek egymástól. „Társulatunknak – mondta Ember Győző – szép feladata lehetne a történelem különböző ágait művelő történészeket társadalmi úton, társadalmi eszközökkel is közelebb hozni egymáshoz.”

Az 1970-es, 80-as években tovább enyhült az ideológiai járszalag szorítása. Berend T. Iván elnöksége alatt a továbbfolytatódó vándorgyűléseken valós történeti problémákat vitattak meg, több-kevesebb ideológiai szabadsággal. Ekkor erősödtek meg a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatai. A nemzetközi konferenciákon egyre több magyar tudós jelent meg és vállalt fontos feladatokat. Szerepléseink gyakran kiváltották a „szocialista táborhoz” tartozó történészek rosszállását, különösen az NDK és Románia részéről. Ugyanakkor a nyugati történészek szemében a magyarok elfogadott vitapartnerek lettek, olykor a szovjetekkel szemben is.

Ebben az időszakban valamelyest csökkent a társulat hatósugara, bár taglétszáma a tanári tagozat révén magasra emelkedett. Ebben nagy szerepet játszott Szabolcs Ottó főtítkárr, aki rendszeres összejöveteleket szervezett, és azóta is szervez a tanári tagozat számára. A történettársadalom egyéb fórumai, a Történettudományi Intézet, az egyetemi történelmi tanszékek, az Akadémia Történet-

tudományi Bizottsága, Filozófiai és Történettudományi Osztálya rangosabb fórumoknak számítottak a társulathoz. Ugyanakkor szélesedett a szakosztályok (üzem-történeti, hely-történeti) szerepe. Egyenetlen volt a vidéki csoportok munkája. A Dél-Dunántúlon folyamatosan aktív tevékenység folyt, jó néhány megyében azonban csak formálisan léteztek csoportok. Ilyen feltételek között érte a társulatot 1990-ben a rendszerváltozás.

E szűk áttekintés természetesen sok mindezzel nem foglalkozhatott. Érdekes lett volna a taglétszám alakulásának elemzése. Az első negyedszázadban már elérte a kétezert főt, a későbbiekben volt olyan időszak, amikor nyolcszázra esett vissza. Nem foglalkozhattam a nagyon tartalmas vándorgyűlések tematikájával, a szakosztályok és tagozatok munkájával. Befejezésül azonban mindenképpen utalni kell rá, hogy 1990-ben új helyzet kezdődött. A Magyar Történelmi Társulat egy lett a gombamód szaporodó társadalmi egyesületek között. Sorainkból is kiváltak a Hajnal István Kör fiataljai, akiket nem elégtett ki a társulat hagyományos rendje s talán ideológiai alapállása sem. A tanári tagozatnak is egyfajta konkurenciát jelent a Történelemtanárok Egylete. Összeszűkültek anyagi bázisunk is. A társadalmi támogatás, amit az Országgyűléstől kapunk, olykor hátrébb sorol bennünket jóval jelentéktelenebb egyesületeknél. Kosáry Domokos elnöksége és Romsics Ignác főtítkársága alatt a társulat kereste és részben meg is találta a kivezető utat. A mi feladatunk továbbhaladni ezen az úton az alapító atyák eltökéltségével és szilárd akaratával.

Kulcsszavak: *alapító és évdíjas tag, vándorgyűlés, pozitivisták történetnézete, tudósnevelés, nemzetnevelés, történetírók és történetkedvelők, szakosztályok, tagozatok, vidéki csoportok*

KIEMELKEDŐ SZEMÉLYEK, KIEMELKEDŐ TELJESÍTMÉNYEK A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TÖRTÉNETÉBEN

Mann Miklós

az MTA doktora, ny. egyetemi magántanár,
ELTE Bölcsészettudományi Kar

Minden személy, teljesítmény megítélése szubjektív. Lehet, hogy nem értenek velem egyet, lehetnek az enyémtől eltérő válogatási szempontok. Én a társulat XIX. századi történetéből Szilágyi Sándor személyét, szerepét, kiemelkedő teljesítményét választottam.

1867-ben a Magyar Történelmi Társulat megalakulásával létrejött a magyar történelemszerek, tanárok és érdeklődők központi társadalmi szervezete. A *Századok*, a Társulat folyóirata, hamar a magyar történettudomány vezető orgánumává vált, különösen azután, hogy 1875-ben Thaly Kálmán helyett Szilágyi vette át a szerkesztését. Szilágyi a következő negyedszázadban a Történelmi Társulat, a magyar történettudomány legfontosabb szervező figurájává vált: kezdeményezésével, többnyire vezetésével jöttek létre mindazok a vállalkozások, amelyek meghatározták a magyar történetírók tevékenységét.

Szilágyi 1827-ben született Kolozsvárott. Nagyapja, majd édesapja is a református főiskola történelemprofesszora volt. Bölcséleti és jogi tanulmányainak befejezése után előbb jogi, majd újságírói pályára lépett. Szépirodalmi lapokat szerkeszt, az ötvenes évek elején

pedig a híres nagykőrösi gimnázium tanára. Nagykörös a Bach-korszak idején a magyar irodalom és tudomány egyik központja: a tantestületből hatan lettek az Akadémia tagjai. Szilágyi először Arany Jánossal közösen magyar olvasókönyv összeállításával próbálkozik, de a kiadást a Helytartótanács nem engedélyezi. Ekkor fordul a zavartalanabbnak ígérkező történettudomány felé; kezdetben a hódoltság korával foglalkozik, majd érdeklődését Erdély története kelti fel. Egymás után publikálja tankönyveit, tudományos műveit: az Akadémia 1858-ban levelező, 1873-ban rendes tagjává választja. A kiegyezés után mint kultuszminisztériumi titkár kerül Pestre. 1875-ben a társulat titkára, 1878-tól 1899-ben bekövetkezett haláláig az Egyetemi Könyvtár igazgatója. Érdekes, hogy a primási levéltár vagy a kéziratárakban őrzött levelezés tanúsága szerint a protestáns Szilágyi igen jó kapcsolatokat ápolt a katolikus főpappal: Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold támogatására mindig számíthatott.

A kiegyezés után, tudományos munkásságát kedvezőbb körülmények között folytatva, egymás után jelentette meg erdélyi témájú

forráskiadványait, monográfiáit. Az Akadémia megbízásából huszonegy kötetben kiadta az *Erdélyi Országgyűlési Emlékeket*. Erdély XVI–XVII. századi történetéről sok adatot, okiratot tett közzé; a Rákócziakkal foglalkozó életrajzai az erdélyi fejedelemség felvirágzásának és hanyatlásának korszakát ábrázolják.

Páratlan munkaerejét saját irodalmi feladatai és hivatali állásának kötelezettségei nem merítették ki. Egymásután több történelmi vállalkozás vezetését veszi át: 1875-ben a társulat titkáraként a *Századok* szerkesztője lett, 1878-ban a *Történelmi Tár* szerkesztését bízta rá az Akadémia; 1885-ben pedig megindítja a *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatát. A *Történelmi Életrajzok* átlag 1300 példányban jelentek meg, kb. negyven ív terjedelemben. A sorozatban kiemelkedő történelmi személyiségek életrajzait publikálták. Az életrajzok előfizetői elsősorban főúri, nemesi családok tagjai, ugyanők tűztek ki pályadíjakat egy-egy újabb életrajz megírására. De az iskolák, a tanárok is az előfizetők sorában vannak, tehát az értelmiségi olvasók sem hiányoztak. E hármas vállalkozás nagyságát bizonyítja, hogy Szilágyi halála után e munkálatok folytatása három külön szerkesztőt követelt.

Szilágyinak sikerült társadalmi kapcsolatai és szervezőkészsége révén a Történelmi Társulatot erkölcsileg és anyagilag egyaránt megerősítenie. Szervezte, irányította a történelmi források kiadását, kezdeményezte a közönség történelmi érdeklődését felkeltő társadalmi megmozdulásokat. Megszervezte Budavár visszafoglalása kétszáz éves évfordulójának megünneplését, irányította a vándorgyűléseket, amelyek növelték a társulat tekintélyét, befolyását. A vándorgyűlésekkel, az ún. történelmi kirándulásokkal összekapcsolva mintegy másfélszáz levéltárt kutattak át, jelentősen bővültek a történelmi ismeretek. Az

arisztokrata családi levéltárakban folytatott kutatások maguk után vonták okmánytárak kiadását, amelynek költségeit az érintett családok viselték. Így jelentek meg a Zichy, a Teleki családok okmánytárjai, Teleki Mihály levelezésének kötetei stb. A vándorgyűlések hatására emelkedett a társulat tekintélye a köztudatban. A társadalom kezdte megszokni, hogy a társulatot minden, történelemmel kapcsolatos kérdésben magasabb fórumnak tekintse.

Hatásában is különösen fontosnak bizonyult az 1885-ben megrendezett történešszkongresszus, amelynek előadói – Thallóczy Lajos, Fejérpataky László és Rómer Flóris – a történelmi anyagról, a segédtudományokról, a történelmi érzék felkeltéséről szóltak. Oktatási szempontból még érdekesebb volt az a szekció, amelynek előadói – Márki Sándor és Marczali Henrik – a történelem közép- és felsőoktatásának kérdéseit fejtegették. A kongresszus fontos hozzájárulást jelentett az egyetemi szemináriumi rendszer bevezetéséhez, amely elősegítette az önálló történešszakképzés kialakítását.

Szilágyi idősakában ugrásszerűen növekedett a társulati taglétszám: az anyagi megerősödés szempontjából is fontosnak bizonyult, hogy a törvényhatóságok, iskolák egymás után léptek a társulat tagjainak sorába. Szilágyi hatására a történelem iránt érdeklődő kultuszminiszter, Trefort Ágoston ajánlotta például a középiskoláknak a Történelmi Társulatba való belépést. A társulat közlönye, a *Századok* ívszáma negyvenről hatvanra, a példányszám pedig 1300-ról 2000-re emelkedett. A szerkesztő a tárcarovat kibővítette, frissebbé, színesebbé alakította, s a hagyományos nemesi történešfelfogástól eltérő szemléletű szerzőktől is jelentetett meg tanulmányokat. Szilágyi felkarolta a szakszerűen

– részben külföldi egyetemeken is – képzett fiatalabb történészgeneráció tagjait. Így Fejérpataky László, Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Márki Sándor, Acsády Ignác, Tagányi Károly, Angyal Dávid, Domanovszky Sándor írásai is megjelenhettek.

Valóban, Szilágyi fáradhatatlan munkássága mellett mindig talált időt, alkalmat és módot a fiatal történészek nevelésére. Bevezette őket a levéltári kutatás módszereibe, felhívta figyelmüket a külföldi eredményekre; a fiatal, tehetséges történészek számára biztosította a publikálási lehetőségeket. Az ő javaslatára küldtek ki évenként egy-egy fiatal történést a híres bécsi Történelmi Intézetbe. Szerencsés érzékkel felfedezve a fiatalabb nemzedék legkiválóbbjait, valóságos kis munkaközösséget teremtett maga körül. Az ismertebb történészek közül ő egyengette többek között Károlyi Árpád, Thallóczy Lajos, Fejérpataky László, Szádeczky Lajos, Marczali Henrik, Angyal Dávid pályakezdését.

Szilágyi titkári-szerkesztői korszaka a *treuga Dei* időszakát jelentette a magyar történettudományban; a magyar uralkodó osztályok különböző rétegeinek érdekeit tükröző irányzatokat – ha nem is tudta közös nevezőre hozni, de – a köztük levő ellentéteket tompítva, közös erőfeszítésre tudta ösztönözni. Szilágyinak, a „nagy kiegyenlítőnek” – amint nevezték – sikerült a szembenálló nézeteket, a személyi és módszerbeli ellentéteket mindenki számára elfogadhatóan összeegyeztetnie.

Különösen jó kapcsolatban állt Ipolyi Arnoldddal, aki a társulat alapításában, majd munkájában elnökségi tagként, 1878-tól pedig elnökként erőteljesen közreműködött. Ipolyi és Szilágyi együttműködésének ideje egyike a társulat eszmékben, vállalkozásokban leggazdagabb korszakának.

Szervező tehetségének, a „kiegyenlítő” törekvések diadalának, szerkesztői munkájának csúcspontját jelentette a Honfoglalás ezeréves jubileuma alkalmából megjelent, általa szerkesztett nagy tizkötetes mű, a *Magyar Nemzet Története*. Szilágyi 1893-ban kezdte el a szervezőmunkát, az egyes kötetek szerzőinek kiválasztását, mégpedig oly módon, hogy közöttük szinte minden irányzat képviselője szerepeljen. Az első kötet szedését 1894 végén kezdte meg a nyomda. Már az első kötetek nagy visszhangot váltottak ki, jelentős közönségsikert arattak. Különösen az illusztrációk gazdagsága tette rendkívül vonzóvá a vállalkozást a kritika és a nagyközönség számára. 1895 őszén az első kötetből 11 600 példány fogyott el, a következő évben csak a millenniumi kiállítási pavilonban több mint ezer új megrendelő jelentkezett. A tizkötetes mű előfizetőinek száma húszszerre emelkedett, s ez nagy anyagi sikert jelentett. A sikerben a szerzőkön kívül jelentős szerepe volt a szerkesztőnek, aki éveken keresztül irányította ezt a vállalkozást. A kötetek szerzői között megtaláljuk a kor jelentős történészeit, Fraknói Vilmost, Marczali Henriket, Acsády Ignácot, Angyal Dávidot, Márki Sándort. Az egyes szerzők nézőpontja, történetfelfogása között voltak eltérések, egyesek a történelem eseményei iránt érdeklődtek, mások társadalomtörténeti, művelődéstörténeti problémákat tárgyaltak részletesen.

Szilágyi a millenniumi mű szerkesztésének befejező fázisában, 1898-ban – súlyos betegsége és 71. életéve ellenére – is fáradhatatlanul dolgozott, szervezett. Volt olyan nap, amikor száznegyven levelet is diktált. Az év végére megjelent a tizedik kötet is, s ezzel véget ért az 1893 elején megkezdődött munka. Az ő érdeme, hogy a század végén, öt év alatt megvalósult ez a sorozat, a XIX. századi

magyar történettudományi kutatás eredményeinek a kor tudományos színvonalán álló, ma is fontos összefoglalása.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk: Szilágyi Sándor titkári, szervezői és szerkesztői tevékenysége a Magyar Történelmi Társulat történetében jelentős helyet foglalt el.

Előadásomban először egy XIX. századi titkárról, szerkesztőről szóltam. A XX. század első feléből egy elnököt választottam, akinek kiemelkedő teljesítményét valamennyien jól, jobban ismerjük. Hiszen a század legjelentősebb kultuszminiszteréről van szó, akit csak Eötvös vagy Trefort mércéjével mérhetünk. *Klebelsberg Kunó* gróft 1917 februárjában majdnem egyhangúlag választották a Történelmi Társulat elnökévé, s ezt a tisztségét 1932-ben bekövetkezett haláláig töltötte be.

Bár közvetlen munkatársai – Kornis Gyula államtitkár, Domanovszky Sándor, három évtizeden át a *Századok* szerkesztője – elismerték érdemeit, mégis utódai, így Hóman Bálint, aki miniszterként vagy a társulat elnökeként követte őt, több vonatkozásban vitatták, módosították eredményeit, alkotásait. A marxista történetírás főleg a neonacionalizmus ideológiáját bírálta. Klebelsberg megítélésében az áttörést Glatz Ferencnek a *Századok* 1969-es évfolyamában megjelent tanulmánya jelentette, amelyben jogosan kiemelte tudományos szervező tevékenységének eredményeit. Ugyancsak Glatz szerkesztette Klebelsberg beszédeinek válogatását, amely tartalmazta többek között számos társulati közgyűlésen elhangzott elnöki megnyitó részleteit is. Az utóbbi évtizedekben történészek, neveléstörténészek több kötetet, tanulmányt publikáltak Klebelsberg művelődéspolitikájának egyes területeiről. Ezért most csak címszavakban szeretnék utalni a

magyar történettudomány érdekében kifejtett tevékenységére.

Klebelsberg a magyar kultúrfőlény bizonyítására szintetikus munkálatokra, az újkor kutatására gondolt; az aktuális politikai kérdések történeti alapokra helyezett vizsgálatát sürgette. Felhívta a figyelmet a modern állami és társadalmi berendezkedés alapjául szolgáló intézmények történetének feltárására. Már első elnöki beszédeiben felvetette a tudósnevelés feltételeinek átalakítását, s gondolt egy hazai történeti intézet létrehozására is. A külföldi intézetek alapítása csak később vetődött fel.

A háborús vereség, az összeomlás utáni katasztrofális inflációs gazdasági helyzetben Klebelsberg anyagi támogatásban részesítette a történészeket, nyomdát alapított, papírt szerzett a kiadványok megjelentetéséhez. Kedvező munkakörülményeket biztosított a Bécsben dolgozó történészek számára. A konszolidációval összefüggésben javult a *Századok* helyzete. Klebelsberg támogatta a fiatal kutatókat, gondoskodott a tehetségesek külföldi ösztöndíjairól, megteremtette a külföldi kutatási lehetőségeket. Mecénások megnyerésére is törekedett az arisztokrácia avagy a nagytőke képviselőinek bevonásával; ugyanakkor iskolák, egyesületek, múzeumi és levéltári tisztviselők, tanárok, tanárjelöltek, papok vagyis – Domanovszky megállapítása szerint – „a tágabb szakkörökhöz tartozók” is támogatták a társulatot.

A legfontosabbnak az elnök tervei közül az a forráskiadvány sorozat bizonyult, amely a *Magyarország újabb kori történetének forrásai* címet viselte, s amelynek terve élvonalbeli történészek bevonásával már a Történelmi Társulat ötvenéves jubileumi közgyűlésére elkészült. A sorozat igyekezett a XX. század legmodernebb forráskiadási elveit érvényesí-

teni. 1918-ban publikálták a *Századokban* a forráskiadási elveket, s ennek megfelelően jelentek meg a kötetek. Az okmányokat gondosan, az összes elérhető variánsban közölték, a szakkifejezéseket magyarították, a gondosan jegyzetelt forrásokat alapos bevezető tanulmányok világították meg.

A munkálatokban a két világháború közötti korszak jeles történészei vettek részt: Domanovszky Sándor, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre, Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Csánki Dezső, Miskolczy Gyula, Lukinich Imre, Angyal Dávid, Viszota Gyula, Hajnal István stb. Az első kötet, a *Döblingi hagyatékek*, 1921-ben jelent meg. Klebelsberg szívesen támogatta a nagy témacsoportokat, vagyis a Széchenyi-sorozatot, a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó köteteket, a nádor sorozatot, a

Batthyány-iratokat. Általában évente négy kötet, Klebelsberg életében összesen huszonegy kötet jelent meg. Azóta újabb húsz kötet látott napvilágot. E sorozattal, a Történelmi Társulat helyzetének konszolidálásával Klebelsberg, a nagy kultúrpolitikus valóban beírta nevét társulatunk jelentős munkásainak, elnökeinek sorába.

Nehéz feladat a XX. század második feléből kiemelni olyan történészt, tudomány-szervezőt, akit e felsorolásban Szilágyi Sándorhoz, Domanovszky Sándorhoz vagy Klebelsberg Kunóhoz hasonlíthatnánk. Legyen ez a jövő történészeinek feladata.

Kulcsszavak: *Szilágyi Sándor, Történelmi Társulat, Ipolyi Arnold, Magyar Nemzet Története tíz kötet, Klebelsberg Kunó, Magyarország újabb kori történetének forrásai*

IRODALOM

- Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Kossuth, Budapest
- Glatz Ferenc (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Európa, Budapest
- Mann Miklós (1968): Adatok a Századok történetéhez Szilágyi szerkesztői korszakából. *Századok*. 1–2,

- Mann Miklós (1982): A nagykorósi gimnázium híres évtizede. *História*. 6,
- Mann Miklós (1965): Az 1885-ös történészkonferencia és a történelemtanítás. *Magyar Pedagógia*. 3–4,
- Mann Miklós (1968): A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok*. 5–6,

TÖRTÉNÉSZDIPLOMÁSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Nagy Péter Tibor

az MTA doktora, egyetemi tanár,
Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Wesley János Lelkészképző Főiskola
nagy.peter.tibor@gmail.com

A bőséges hazai historiográfiai szakirodalom sok, fontosnak ítélt történész személyiség pályáját és munkáit mutatja be. E szakirodalom tökéletesen alkalmas arra, hogy a történészek *legfontosabbjait* kiválaszthassuk, de nem törekszik a vizsgált személyek tulajdonságainak szociológiai értelemben standard leírására, s a nem publikáló történészekről természetesen nem szolgáltat adatokat. (Erős, 2000; Glatz, 1990, 1980; Hajnal, 1939 [1993]; Kriston, 1991; Lederer, 1969; Mályusz, é. n.; Márkus, 1963; Pók, 1982; R. Várkonyi, 1973; Várdy, 1976.)

Amiképp azonban a Történelmi Társulat szakmai rekrutációja is a történészdiplomások teljességére (sőt a történelem iránt érdeklődők még szélesebb körére) terjedt ki, a tudomány-szociológus-felsőoktatásszociológus számára is a „történészek társadalmi csoportja” sokkal szélesebb kategória, mint akikre a historiográfiai irodalom kiterjed.

a) „Történészek” mindazok, akik történelem szakos bölcsész-tanári vagy bölcsész-doktori diplomával rendelkeznek. Minthogy Karády Viktor korábbi kutatásainak folytatásaképpen – az NKFP¹ és az OTKA támo-

¹ NKFP 5/074/2004, kutatásvezető Karády Viktor, OTKA 49378 kutatásvezető Nagy Péter Tibor, mindkettőről lásd: <http://wesley.extra.hu>

gatásával közös történelmi elitkutatást indítottunk, e csoportot szinte teljeskörűen ismerjük. A bölcsészdiplomások adatbázisát, amelyre további elemzéseim alapulnak, Biró Zsuzsanna Hanna gondozta. (Biró, 2008)

b) Azok a személyek, akiket a történész szakma valamilyen „nyilvános aktussal” befogadott, nem egyszerűen társulati tagként, hanem publikáló társként. A *Századok* írói köre mindenképpen ide tartozik, az ő elemzésük is lehetséges, tekintettel arra, hogy a *Századok* bibliográfiája rendelkezésre áll.

c) Azok, akiket történésznek tartanak a kortársak és az utókor, akiket a standardnak tekinthető historiográfiai kézikönyvek megemlítenek, illetve akiket a mérvadóknak tekinthető lexikonok „történészként” vagy „történetíróként” tartanak számon – ennek az utolsó csoportnak az elemzésére más alkalommal kell majd időt szakítanunk.

A történészdiplomások szocio-demográfiai háttere

A vizsgált időszak 9162 bölcsészdiplomása közül 1823-nak (19,9 %) van történész diplomája, azaz az egyik legnagyobb – szakválasztása szerint megragadható – bölcsész-alnépességről van szó. A történészdiplomával rendelkező népesség több csoportra osztható, aszerint,

	Történeşzek (N=1812)	Összes bölcsész (N=9105)	Reprezentáció
nincs adat	0,9	0,9	0,98
Budapest	20,1	26,5	0,76
Nagyváros	17,7	18,4	0,96
Kisvárosok	19,2	17,9	1,07
egyéb település	42,1	36,3	1,16
Összesen	100,0	100,0	1,00

3. táblázat • A történeş- és az összes bölcsészszakos születési helye a település jellege szerint (%)

A történelmi régiók a Budapestet jellemző alulreprezentáció miatt kivétel nélkül felülreprezentáltak, de e felülreprezentáció épp a legfejlettebbnek, legpolgárosultabbnak számító Dunántúlon a legkisebb, s a meglehetősen elmaradottnak számító Tiszántúlon a legnagyobb. (4. táblázat, A, B, C oszlopok)

A történeş mivolt tehát a bölcsész mivolthoz képest érdemben különbözik – mégpedig: az alulfejlett területek javára, illetve Budapest hátrányára. Kívülről és távolról nézve mégis erősen budapesti háttérű szakmáról van szó, hiszen a diplomások ötöde Budapest-

ről származik. (4. táblázat A oszlop), Amennyiben azonban az egyes nagy régiók eltérő átlagos iskolázottsági szintjét is belekalkuláljuk az elemzésbe, másképp alakul a történeşszakosok területi rekrutációja. (4. táblázat H oszlop) (A G és H oszlop technikailag úgy keletkezett, hogy kiszámoltuk az egyes területekre eső lakosok arányát az 1910-es polgári népességben, illetve a történeşzek között, s a két százalékszám hányadosát adtuk meg, mint felül-, illetve alulreprezentációs jelzést).

A teljes lakosságra, illetve az érettségizett lakosságra számított reprezentációs mutatók

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
Nyugati felvidék	6,4	6,3	13,8	10,5	6,9	1,02	0,46	0,61	0,92
Dunántúl	19,2	18,0	16,3	12,4	23,6	1,07	1,18	1,55	0,81
Duna–Tisza köze	15,5	14,3	16,2	12,5	22,7	1,08	0,96	1,24	0,68
Keleti Felvidék/É-Mo.	9,4	8,6	7,9	7,3	9,5	1,09	1,19	1,29	0,99
Tiszántúl/Partium	16,4	12,9	14,3	9,8	16,5	1,27	1,15	1,67	0,99
Tisza–Maros köze	4,3	4,2	11,8	8,1	4,7	1,02	0,37	0,53	0,92
Erdély	6,2	5,9	14,7	11,9	9,4	1,05	0,42	0,52	0,66
Budapest	20,1	26,5	4,9	26,7	6,6	0,76	4,13	0,75	3,04
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1,00	1,00	1,00	1,00

(A – történeş; B – összes bölcsész; C – polgári népesség, 1910 ben; D – 8 középiskolai osztályt végzett; E – magyar anyanyelvű népesség; F – történeş reprezentáció a bölcsészszakosok képest; G – történeş reprezentáció a lakossághoz képest; H – történeş reprezentáció a nyolc középiskolai osztályt végzett lakossághoz képest; I – történeş reprezentáció a magyar anyanyelvű lakossághoz képest)

4. táblázat • A regionális reprezentáció kérdése

között a legnagyobb különbséget éppen Budapest esetében tapasztalhatjuk: lakossági arányszámához képest Budapest több mint négyszeresen felülreprezentált. Az érettségizett népességnek azonban olyan nagy része koncentráldik Budapestre, hogy ehhez képest Budapest alulreprezentált a történeşzek között. Hasonlóképpen megfordul a Duna–Tisza közének mutatója, bár az ellenkező irányba: míg a teljes népességi arányhoz képest enyhe alulreprezentációt, az érettségizettekhez képest enyhe felülreprezentációt mutat. A Dunántúl és Tiszántúl felülreprezentációja erősen megnövekszik. A teljes egészükben elcsatolt országrészek mindkét mutató szerint alulreprezentáltak.

Ennek kétféle magyarázata is lehet:

- Az egyik, hogy a tömeges népességmozgás ellenére a trianoni határ mégiscsak hátrékként viselkedik, természetes akadályává annak, hogy az e területről származók beiratkozzanak a budapesti egyetemre...
- Másfelől pedig, hogy az elcsatolt területeken a nem magyar anyanyelvűek többségben vannak, s a bölcsészkar, ezen belül a magyar nemzeti szimbólumokkal való azonosulást erősen megkövetelő történeşszak, a nem magyar anyanyelvű lakosság pályaválasztása szempontjából nyilván kevésbé jött szóba, mint a műszaki vagy orvosi egyetem. Érdemes tehát a magyar anyanyelvű lakossághoz képest is tanulmányozni a történeşszak megoszlását (I oszlop). A vidék reprezentációját erősen meghaladó reprezentációval a Tiszántúl és a Keleti-Felvidék tűnik ki.

Összefoglalva: A történeşszak választását a bölcsész diákságban a viszonylag kevésbé polgárosult területekről való származás felerősíti. A hagyományos, hierarchiába rendezhető tolóerők – az apa iskolázottsága, a településszerkezet, a regionális egyenlőtlenségek –

szempontjából tehát a történeşszakosok valamivel kevésbé elit jellegűnek tűnik, vagy – másként fogalmazva – a bölcsészkar más szakjai (például az élőnyelvek) sokkal inkább vonzhatták az elitcsoportok leszármazottait, mint a történeş.

Természetesen többféle vizsgálattal lehet árnyalni ezt a sommás képet. Válasszuk ki példaképpen azt a régiót, amely a történeşszak szempontjából markáns felülreprezentációt mutat: a Tiszántúl. A Tisza bal parti régiójában a bölcsészszak kiválasztásában általában erősebb a férfiak részvétele, mint országos átlagban, hasonlóképpen a történeşszak esetében. Miközben a vidékiek között általában a diplomások negyede, itt a harmada jött 'nagyvárosból' (ez esetben Békéscsabáról, Debrecenből, Nagyváradról és Nyíregyházáról). Míg a vidéki diplomások fele kis településekről származott, e régióban csak kétötödnyi az innen érkezettek aránya. Összességében: a Tiszántúl „történeş” hajlama elsősorban a „tiszántúli nagyvárosok” történeşzi pályaválasztásra indító hajlamával függ össze. A 20. századi gazdasági és kulturális súlyukhoz viszonyítva történelmileg „aránytalanul nagy” szerepet játszó városok társadalma átlagon felüli valószínűséggel termelt ki a történeşszakkal foglalkozó pályaválasztására ösztönző habitust.

Míg a város–falu lejtővel, a regionális modernizációs jelzővel, s az apa iskolázottságával kapcsolatos egyenlőtlenségi meghatározók a 19–20. századi Európában és Észak-Amerikában általánosnak tűnnek⁴ – a társadalmak legfejlettebb abban különböznek egymástól, hogy mekkora az iskolázott, városia-

⁴ Számos országot hasonlítottak már össze e tekintetben. ld.: *The International Handbook on the Sociology of Education: An International Assessment of New Research and Theory* országcímszavait (Torres–Antikainen, 2003)

sabb településen élő, fejlettebb régióból származó csoportok előnye az átlaghoz képest –, addig nagyon is *speciálisan közép-európai* az etnikai és vallási csoportok viszonya a felsőoktatáshoz, a bölcsészkarhoz, illetve a történelem szakmához.

Felekezeti és etnikai hovatartozás

A felekezeti sokszínű Magyarországon különösen jó lehetőség mutatkozik arra, hogy az egyes felekezetekhez tartozók felsőoktatási, bölcsészképzési, történelemképzési részvételi arányait mérlegeljük.

A vallás esetében természetesen többszörösen interpretálandó adatról van szó. A felekezeti háttér részben egyéb, ismeretlen társadalmi tényezők *helyettesítésére* szolgál – ritkábban arra, hogy egyazon csoporton belül eltérő habitusokra lehessen belőle következtetni. A felekezetek *vallásgyakorlata* ugyanis csak távoli (s egyelőre fel nem mérhető) összefüggésben van a felmutatott tanulmányi esélyekkel, választásokkal és teljesítménnyel. A zsidók gyakran megfigyelt kiemelkedő tanulmányi eredményeit ugyan össze szokták kapcsolni a zsidó vallási intellektualizmus, a „Könyv népe” habitusának hatásával, de a többi felekezetenél a kitűnőségi esélyeket már igen nehéz lenne a vallásgyakorlatból levezetni. A protestánsoknál – a bibliavetés okán – a vallási intellektualizmusból a katolikusokénál egységesen magasabb alfabetizmus következne, de Karády Viktor kiterjedt elemzéseiből tudjuk, hogy ez csak az unitáriusokra és lutheránusokra igaz, a kálvinistákra nem: a minőségi és mennyiségi iskolázottsági sorrendben (melyet az izraeliták, unitáriusok, evangélikusok vezető szerepe jellemez) a katolikusok megelőzik a reformátusokat, akik ekképpen csak a görög katolikus és görögkeleti népeket előzik meg.

A zsidó lakossági arányokhoz képest a dualizmus végén még többszörösen felülreprezentált zsidó bölcsészhallgatóság a vizsgált korszakra is csaknem másfélszeres felülreprezentációt mutat a teljes bölcsésznepeességben, viszont erőteljes *alulreprezentációt a történelem szakmájában. Azaz: a numerus clausus-szal akadályozott zsidó népeesség kifejezetten a többi bölcsész pályát preferálja.* Vélhetőleg elsősorban azért, mert a történelmi pálya, mint elsősorban tanári pálya, a még mindig nagyrészt a történelmi keresztény felekezetek által fenntartott iskolarendszerben, illetve a mind egyértelműben antiszemita beállítottságú tanügyigazgatás befolyása alatt nem tűnik sem ideális, sem lehetséges munkahelynek a zsidók számára. Minthogy a történelemtanítás az iskolában nem egyszerűen szaktárgyként, hanem a nemzeti tudatformálás eszközeként funkcionált, a zsidó tanárok alkalmazását egyébként is ellenző körök e pozíciót különösen biztosítani akarták a számukra megbízhatóbbnak tűnők számára. A lakossági arányhoz képest a bölcsészek körében hasonló felülreprezentációt mutató evangélikusok is valamivel kevésbé vannak jelen a történelem szakmájában, de a különbség itt sokkal kisebb: míg a zsidóknál a felülreprezentáció alulreprezentációvá változik, addig az evangélikusoknál a felülreprezentáció megmarad. Az evangélikus népeesség általánosan magasabb szintű modernitása elegendő ahhoz, hogy a többi bölcsész pályát – elsősorban a modern nyelveket – jobban preferálja, mint a bölcsészkar általában, de az evangélikus iskolarendszer kvázi túlfeljelettsége mellett számukra a történelem szakos tanári pálya is kecsgetető.

A magyar társadalom két legtradicionálisabb és az iskolázottságban általában alulreprezentációt mutató aggregációja a görög katolikus és a reformátusot jellemzi, hogy

inkább lesznek történelemszakosok, mint másféle bölcsészek – ahogy egy kevésbé modern közegből el is lehet várni, hogy az ideológiai önmeghatározás értelmiségi pozícióit az egyének jobban preferálják, a közösség pedig erőforrásait inkább ilyen állások megteremtésére, mint másfelé fordítsa.

A bölcsészkar beiratkozási anyakönyvek közvetlen utalást nem tartalmaznak a diákok etnikai háttérére, *de névjellegük elemzése lehetséges.* Sokat vitatott, de statisztikailag eredményesnek bizonyuló módszer a magyar, német, szláv, román és egyéb névjellegűek szétválasztása. Természetesen ez az adat *az egyének* etnikai tudatállapotáról semmilyen információt nem ad, de statisztikai értelemben arról mindenképpen informál: *a család* nem tartotta indokoltnak, hogy az igen széleskörű névmagyarosítási mozgalomban részt vegyen. Ebből persze az is következik, hogy a magyar nevek között szétválaszthatatlanul összekeveredtek azok, akiknek „eleve” (azaz nem tudjuk mióta) magyar nevek voltak, s akik esetében a család még 1-2 nemzedékkel azelőtt nem magyar jellegű nevet viselt. (Karády, 2001)

A hagyományosan modernebbnek, erősebben polgárosultnak számító nemzetiséghez tartozók, azaz a németek, a többi bölcsésznel kevésbé képviseltetik magukat a történelem szakmájában, hiszen míg a német névjellegűek az összes bölcsész 17 %-át, addig a történelemszakosok csak a 12 %-át tették ki. A „német” névjelleg a katolikusokon és evangélikusokon belül egyaránt fokozza a történelem szakosok relatív alulreprezentációját, a zsidókon belül viszont csökkeni – szoros összefüggésben azzal, hogy a zsidóknál a modernitás a névmagyarosítással összekapcsolódik. *Mindegyik* felekezeti csoporton belül a vélelmezhetően *kevesbé modern csoportok* mentek történelem szakosra. (5. táblázat)

Összességében tehát megállapíthatjuk: a történelem szakos diploma mind az egyszerű,

mind a kombinált társadalmi mutatók szerint kevésbé elit jellegű, mint a bölcsészdiploma általában. Kiterjedt elemzések kellenének, hogy a bölcsészkar melyik nagy tömbje vonzza inkább az elitet: a természettudományoké, esetleg azért, mert nincsen kitéve ideológiai hullámnak, a klasszikus nyelveké, esetleg azért, mert a legrangosabb iskolatípus domináns tárgyát alkotják, a magyaré, esetleg azért, mert ideológiai szempontból talán még fontosabb tárgy, mint a történelem, vagy éppen az élő idegen nyelveké, mert szélesebb munkaerőpiacra készítene fel, s a Nyugattal való szellemi kapcsolat lehetőségét hordozzák, vagy éppen a tanárszakkal nem rendelkező exkluzív kis tárgyaké...

A Századok publikálói köre

Ha az „alkotó történelem” definícióink egyikét, a „Századok alkotói körét” vetjük össze a bölcsésznepeességgel, azonnal világossá válik, hogy „a történelemszakosok” erősen megosztott szakmai csoportot alkotnak. A Századokban *publikálók között ugyanolyan valószínűséggel találunk történelemszakos diplomásokat, mint nem történelemszakosokat.* Az „egyszerű” – tehát doktorátussal meg nem erősített – történelemtanári diplomásoknak, akik a Horthy-korszakban több mint ezren voltak, alig másfél százaléka publikált a Századokban, s e publikáló töredéknek is kétharmada a csak „néhányszor publikáló” közé tartozott. (Jelen vizsgálatban még nem különítettük el, hogy a publikálás 1949 előtt vagy után történt. Így a Századokban való publikálás *egyszerre* tükrözi, hogy kik válogatódtak ki a 30- as, 40-es évek, illetve az 50-es évek tudománypolitikai mechanizmusai révén...) A doktoráltak – ahogy ez várható is – jóval magasabb arányban fordulnak elő a szerzők között, egyhatodik publikált, s a publikálók harmada tizenöt

Vallás	Történe- (N=1823)	Összes bölcész (N= 9162)	Reprezen- táció	Vallás- és névjelleg	Történe- (N=1823)	Összes bölcész (N= 9162)	Reprezen- táció
Róm. kat.	59,1	57,0	1,04	kat. magyar	38,8	35,8	1,09
				kat. német	8,4	10,2	0,82
				kat. szlovák	11,9	11,1	1,07
Református				Ref	8,4	19,8	1,22
Evangelikus	7,9	8,8	0,90	ev. magyar	4,4	4,5	0,98
				ev. német	1,5	2,1	0,71
				ev. szlovák	2	2,2	0,94
Evang. Magyar	4,4	4,5	0,98	Evang. Német	1,5	2,1	0,71
Izraelita	3,0	9,0	0,34	izr. magyar	1,2	3,9	0,30
				izr. német	1,9	5,1	1,37
Görögkat.	2,8	1,6	1,70	Görögk.	2	1,6	1,70
				Egyéb + ismeretlen	2,9	3,7	0,78
Összesen	100	100	1	Össz.	100	1	1

5. táblázat • A történezdipomások és az összes bölcészdiplomás felekezeti és névjelleg szerinti összetétele (%)

alkalomnál gyakrabban, mondhatni rendszeresen tűnt fel a központi történezfolyóiratban. Megjegyzendő, hogy a doktori fokozattal rendelkezők körén belül azok, akik tanári fokozatot is szereztek, hasonlóan állnak, „a kettős karrier” lehetősége pusztán a leggyakoribb publikálásban veti őket vissza a doktorálókhoz képest.

Ezek az adatok legalább három legenda cáfolatára alkalmasak:

a.) Az egyik legenda a „tudós tanár” figurájának elterjedtsége. A tanárok folytatnak ugyan tudományos aktivitást, de a központi tudományos elitbe csak töredékük jut be. További vizsgálat tárgya lehet, hogy

az iskolai értesítőn kívül milyen arányban publikálnak tudományos közleményeket a tanárok...

b.) A másik közhiedelem – vagy inkább közérzet – a szakmában, hogy „régén a történezdoktorátusok színvonala igen magas volt”. A tények ezzel szemben azt mutatják, hogy a doktoráltak több mint négyötöde sem doktori tézisével, sem más alkotásával nem került be a központi tudományos folyóirat szerzőinek sorába. Egyelőre nem különítettük el ugyanis, hogy valaki tanulmánnyal vagy kisebb közleménnyel, könyvismertetéssel jelent meg a *Századokban*.

	Nem történe- (N=7340)	Történe- csak tanár (N=1061)	csak doktor (N=326)	tanár és doktor (N=350)
nem publikált	98,7	98,4	85,0	86,6
1–6 közleményt	1,1	1,1	8,3	8,4
7–14 közleményt	0,1	0,2	1,8	1,5
15-nél több közleményt	0,1	0,3	4,9	3,5
	100	100	100	100

6. táblázat • A Századokban publikáló történezszerzők tudományos aktivitása diplomatípus szerint (%)

c) A harmadik közhiedelem, hogy a tanári és tudományos pálya képzettségének kettéválasztottsága jól tesztelhető a tudományos színvonalnak: ez sem igazolható, a tanári és doktori diplomával rendelkezők épp olyan jól teljesítenek, mint a csak doktori diplomával rendelkezők.

A *Századokban* publikáló történezszerzők nemi hovatartozása az elit erős maszkulinitását mutatja, a 80 %-os férfi részvétel 1,34-szeres férfi felülreprezentációt jelent az eredeti történezdipomás nemi arányokhoz képest, világosan tükrözve, hogy a nők magas aránya a diplomások között elsősorban a *középiszkolai tanári szakmának* szól. A doktori végzettségű családokból származók 1,33-szor, az egyéb diplomás családokból érkezők 1,6-szor felülreprezentáltak a publikálók között. Ez azt jelenti, hogy míg a történezdipoma megszerzésére már a középiszkolai végzettség (tehát például tanítói vagy tisztviselői családi háttér) is predesztinált, a publikáló történezszerzők jellegzetesen második generációs diplomások, s a budapestiek már majd kétszeresen felülreprezentáltak az összes történezszerzőhöz képest.

A viszonylag legnagyobb (3,41-szeres) felülreprezentációt a magyar névvel rendelkező zsidók, s némiképp lemaradva (2,14-szeres reprezentációval) a német névvel rendelkező evangélikusok

mutatják, de másfélszeresenél nagyobb a német névvel rendelkező zsidók és a magyar névvel rendelkező evangélikusok képviselője is. Azaz: a *Századokban* való publikálás „helyreállítani” látszik az iskola-rendszer szabad, *numerus clausus*-szal nem akadályozott időszakában, illetve szektorraiban érvényesülő kiválósági sorrendet. Még az is pontosan egybevág a szokásos kiválósági, illetve felülreprezentációs megfigyelésekkel, hogy a magyar katolikus, illetve a református népesség az átlag körül mozog, s ezen belül a katolikusok kissé jobban állnak, ill. hogy a két nagy szlovák csoport (evangelikus, katolikus) nagyjából egyformán (0,81-es, ill. 0,83-as mutatóval) alulreprezentáltak. A hagyományos elit-rekrutációs sorrendnek egyedül a katolikus németek alulreprezentációja mond ellent, de ezt is könnyen magyarázhatjuk azzal, hogy a katolikus németek (evangelikusoknál erősebb) kötődése a 20-30-as évek disszimilációs stratégiáihoz (Volksbund), illetve a velük kapcsolatos 1945 utáni gyanakvás csökkentette a szaktörténezdipomás karrier valószínűségét.

A történelemszakos népesség és a *Századokban* publikálók összehasonlítása azt mutatja, hogy miközben a történelemtanári mivolt – vélhetőleg a *numerus clausus* következtében is – a bölcészek átlagához képest tradicionálisabb, vidékibb, Horthy-kori értelemben vett

„nemzetibb” csoportoknak nyit utat, az alkotó elit önszelektív mechanizmusai most is, itt is az iskolázottabb, városibb háttérrel rendelkező, magyar zsidó, illetve magyar és német evangélikus csoportok viszonylagos fölényt mutatják.

IRODALOM

- Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (2007): Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon, *Educatio*, 4.
- Biró Zsuzsanna Hanna: (2008) A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a Horthy-korszak bölcsészdiplomásainak példáján. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat, Budapest, 105–120.
- Bourdieu, Pierre (1978): Rekonverziós stratégiák. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest
- Erős Vilmos (2000): Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet? *Aetas*, 4.
- Glatz Ferenc (1980): *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim, Miskolczi felfogása nemzetéről és államról*. Akadémiai, Budapest
- Glatz Ferenc (1990): Újkor kutatás és forráskiadás. In: Glatz Ferenc: *Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 231–246.
- Gunst Péter (2000): *A magyar történetírás története*. Csokonai, [Debrecen]
- Hajnal István (1939 [1993]): Történelem és szociológia. *Századok* 73, 1, 1–32; 73, 2, 137–166. [újra: In: Hajnal István: *Tehnika, művelődés. Tanulmányok*. História Könyvtár. Monográfiák 2. História–MTA TtI, Budapest 1993. 161–204.]
- Karády Viktor (2000a): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1876–1945 történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest
- Karády Viktor (2000b): Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia. Az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén. In: *Festschrift Nagy Zsuzsa*. Debrecen University Press, Debrecen, 124–145.
- Karády Viktor (2001): Mennyire volt «magyar» a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós

Kulcsszavak: *szociológia, felsőoktatás-szociológia, történettudomány, historiográfia, egyetem-történet, elit, rekrutáció, regionális egyenlőtlenségek, felekezeti egyenlőtlenségek, nemzetiségi egyenlőtlenségek*

- (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a magyar művelődéstörténet köréből*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 203–236.
- Karády Viktor (1992): Az Eötvös Kollégium és a École Normale Supérieure 1900 táján. *Új Pedagógiai Szemle*, 1, 70–84.
- Karády Viktor – Valter Csilla (1990): *Egy országos vonzaskörű szegedi főiskola, a polgári iskolai tanárképző diplomásai (1928–1950)*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged
- Kriston Pál (1991): *A történetírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Lederer Emma (1969): *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth, Budapest, 53–58.
- Mályusz Elemér (é. n.): *A magyar történettudomány*. Bolyai Akadémia, Budapest
- Márkus László (1963): *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez*. Akadémiai, Budapest
- Pók Attila (vál., bevez.) (1982): *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Gondolat, Budapest
- R. Várkonyi Ágnes (1973): *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban*. II.: *A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon. 1830–1860. Tudománytörténeti tanulmányok*. Pamlényi Ervin (szerk.) 6. Akadémiai, Budapest
- Torres, Carlos A. – Antikainen, Ari (eds.) (2003): *The International Handbook on the Sociology of Education: An International Assessment of New Research and Theory*. Rowman – Littlefield, Lanham, Md
- Várdy Béla (1974): *Hungarian Historiography and the Geistesgeschichte School – A magyar történettudomány és a szellemtörténeti iskola*. Árpád Akadémia, Cleveland, OH
- Várdy Steven B. (1976): *Modern Hungarian Historiography*. East European Monographs. Columbia University Press, New York

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TANÁRI TAGOZATÁRÓL

Szabolcs Ottó

a történettudomány kandidátusa, ny. egyetemi docens
drsabolcs@ludens.elte.hu

Már a társulat 1867. május 15-én tartott első közgyűlésén, a közel háromszáz alapító tag előtt Horváth Mihály kijelölte az intézmény időt álló alapelveit. Természetesnek tűnik, hogy a nemzeti függetlenedési törekvések érzésvilágában alapvető kérdés a nemzeti tudat megőrzése. Horváth leszögezi: „Bizonyára a tévedés veszélye nélkül állíthatjuk, hogy nincs, nem lehet öntudatos nemzeti érzélem senkiben, aki nemzete történelmét nem ismeri [...] De a külön nemzetiség nem lehet cél önmagában; csak eszköz egy nagyobb célra, amely a haladásban, tökéletesítésben, az emberiség eszményéhez való közeledésben keresendő [...] E törvénynél fogva nemzetünk is csak úgy fog örüdeni hosszú életnek, s csak annyira fog fejlődhetni, ha és amennyire a külön nemzeteknek a haladás ösvényén mind konkrétábbá váló életéhez csatlakozik: más szóval: ha az emberiség közös irányának az ösvényén halad [...] De e mellett nem kisebb kötelessége minden nemzetnek híven megőrizni maga sajátos egyéniségét.” Ezért nem lehet öntudatos nemzeti érzélem senkiben, aki nemzeti történelmét nem ismeri.

Ezeknek a gondolatoknak a fényében a társulat a történelmi megismerés és megismertetés a nemzet emlékezetét feltáró és az egyetemes történelemben helyezni szándékozó

tudományos kutató, megismertető országos műhelyként, a nemzet emlékezetének köz-célú őrzőjeként kezdte meg működését.

Olyan szervezatként, amely összefogni szándékozott – és tudott – mindenkit, aki a történelemben akart munkálkodni, s mozgósítani a potenciális kutatókat, érdeklődőket, oktatókat. Közüggvé tudta tenni a történelmet, nemcsak a kíváncsiskodók, az *outsider*-ek részére, hanem elsősorban az alkotni vágyók között. Évi vándorgyűléseivel bejárta az akkor még bizony nem kicsike országot, vitte és hozta a híreket, a tudomány helyi és országos jelentőségű anyagait, eredményeit, mozgósított, inspirált, összefogott, irányított, hiszen ez a szervezet volt a történelemtudomány országos nagy és tevékeny műhelye. Egy olyan korban, amikor még nemigen voltak állami, országos átfogó – és összefogó – szakmai műhelyek, mint majd néhány évtizeddel később. Nem alakult még ki a kutatói profiság, nem tömörült még céhvé a történetírás, nem vált el egymástól a kutató és oktató történetész. A társulat az egész értelmiséghez – polgársághoz – szólt, de különösen a tanároknál találta meg legszélesebb bázisát. Hiszen a társulat megalapítói és serény munkásai jórészt maguk is tanárok voltak, akik egyszerre működtek a tanári katedrán és a kutatói Parnasszuson. A

kor nagy történészeinek a felsőoktatási intézményeken túl a gimnáziumok, kereskedelmi iskolák és más tanintézetek voltak az otthonaik; oktatták az ifjúságot és egyben történetészkedtek. Mondhatnánk, hobbiból, de a legkiválóbb profiként.

Ennek a kornak a tudós tanárai egyben tanár tudósai voltak. Bennük egyesült a tudomány és az oktatás. Nem lehet tehát a Magyar Történelmi Társulatot alakulása pillanatától kezdve nem a történelemoktatás legértékesebb civil szervezeteként megjeleníteni. Alkotó tagjai ugyanazt az igényességet képviselték mind oktató-, mind kutatómunkájukban, egyik kezüket az oktatás, másikat a kutatás ütőerén tartották. A megalakult Magyar Történelmi Társulat számára a kezdetektől fogva egyaránt fontos volt a történelemtanítás és a történelemkutatás. Nem váratlan, hogy elsőként rendeztek történelmi pályázatokat és versenyeket, a győztes tanulókat csengő aranykoronákkal jutalmazták. Amikor pedig a történelemoktatás célja és eszmeisége tekintetében két irányzat alakult ki, a társulat fórumot kezdeményezett és nyújtott az álláspontok nyilvános ütköztetésére, az ellentétek csökkentése és az oktatás harmóniájának kialakítása igényével. Ennek érdekében rendezték meg 1885-ben, az új akadémiai épület dísztermében az I. Országos Történelemtanítási Konferenciát, ahol nem kisebb személyiségek ismertették az álláspontokat, mint egyik oldalt Marczali Henrik – a tízkötetes nagy világtörténelem szerkesztője –, Márki Sándor – az ugyancsak tízkötetes *Magyarország története* szerkesztője –, Kármán Mór – a korszak legjelentősebb történészdidaktikusa, tantervkészítője –, másik oldalon Thaly Kálmán – a hiányzó kuruc költészet megáldomásáról elhíresült költő –, Sebestyén Gyula és sokan mások.

Ebben az időben az egységes társulaton belül még nem volt szükség külön tanári képződményre, nem kellett külön szervezet a kutatók, az őrzők és az oktatók munkájának összehangolására, hiszen szinte mindenki mindhárom funkciót önmagában is együtt gyakorolta. A társulat pedig együtt patronálta, művelte, szervezte, irányította, inspirálta a történelemszakma összességét. Csak a tudományos és az oktatómunka tömeges kettéválása vetette fel a társulaton belüli differenciálódás igényét. 1954-ből találtuk a szerveződés első nyomait. A társulaton belül az 1956-os fordulat után jelent meg mint külön választott vezetőséggel rendelkező, önállóan gondolkodó, a közoktatás távlati igényeit szolgáló, de a mindennapi kérdések megoldásában is erőteljesen résztvevő szervezeti egység, amelynek első elnöke Unger Mátyás volt, majd elhunytá után Kardos József vette át az irányítást. Jelenlegi elnöke pedig ennek a beszámolónak a szerzője.

A Tanári Tagozat működését tekintve önálló; szervezetileg a társulat keretein belül, annak hagyományait és szervezeti rendszerét mintának tekintve alakította ki döntéshozó és végrehajtó választott apparátusát. A tagozat, amint azt a társulat alapszabálya előírja, öt-évenként újítja meg saját választott vezetőségét, a kilenctagú Elnökséget és a húsztagú Országos Vezetőséget. Az Elnökség a végső döntésekért és azok végrehajtásáért felelős, amelyekhez köteles meghallgatni a minden megye képviselőjét magában foglaló Országos Vezetőség tanácsait, véleményét. Az Elnökség köteles a két választás közötti közgyűlésen beszámolni munkájáról, s jóváhagyatni további terveit, öt-évenként pedig megújítani vezető szerveit. A folyamatos munka érdekében egy év eltolódással kerül sor az Elnökség és az Országos Vezetőség újraválasztására.

A Tanári Tagozat 1998. decemberi közgyűlése jelölte ki a működés fő területeit.

A Tanári Tagozat működése egyik fő területének a tudomány eredményeinek a tanárokhöz való gyors és hatékony közvetítését, oktatási adaptációjának elősegítését tekinti. Felelős beleszólást kíván magának a történelemtanítás korszerűsítésének, mindennemű átalakításának terveibe, gyakorlatába. Segíteni kíván a közoktatás vezetőinek és a tanároknak a történelemtanítással kapcsolatos akciók megtervezésében és kivitelezésében. Kézbe kívánja venni (más szervezett országos műhely hiányában) a történelemtanítás-metodika tudományának fejlesztését. Igyekszik az alkalmaknak és az adott tanári igényeknek megfelelően gyors segítséget adni *ad hoc* felmerülő problémák megoldásához.

Az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyhez témajavaslatokkal, elbírálásokkal stb. ad segítséget; az egyetemi felvételre való felkészítésben való részvétellel; szükség szerinti szaktanácsadással; a történelemtanítással kapcsolatos vizsganormák és módszerek kidolgozásának segítségével; az új tankönyvek és más tanítási dokumentumok megismerésével és megismertetésével, a használatára való felkészítés elősegítésével; bibliográfiák és más informáló dokumentumok nyújtásával, recenzálásával és ajánlásával.

Mindezekon kívül és ezek mellett a Tanári Tagozatot a közgyűlés arra kötelezte, hogy igen rugalmasan alkalmazkodjék a történelemtanítás fejlesztése, javítása, minden sikeres tevékenysége elősegítése érdekében adódó és lehetséges ad hoc adottságokhoz és feladatokhoz. Ezt tükrözik éves munkatervei is. Ugyanakkor a közgyűlés az Elnökséget és személy szerint az elnököt tiltotta minden pártpolitikai szempont figyelembe vételétől, az aktuálpolitikától való távolmaradásra utasította.

Ezzel együtt a történelemtanítás fejlesztésében és harmonikus, eredményes működésében érdekelt szervezetekkel igyekeznie kell minél szorosabban együttműködni a társulat elvi irányvonalának megsértése nélkül. A tagozat ezt az iránymutatást igyekezett – és igyekszik – maximálisan figyelembe venni.

Ez az iránymutatás csak megerősítette a Tanári Tagozat hagyományos felfogását. Ezt tekintettük biztosítéknak, hogy mindig megmaradjunk önmagunknak, és közben a szükségletek szerint megújuljunk. Az 1970–1980-as években két alapvető feladatot helyeztünk előtérbe. Egyrészt, hogy tudományos konferenciák során a kutatók, a történelmi hagyományok őrzői, levéltárosok, muzeológusok stb. és a tanárok széles körű együttesében a történelemtanítást komplex társadalomtudományi stúdiummá fejlesszük, és kialakítsuk a dokumentumok elemzésén alapuló, önálló megismerésre képzés módozatait és az interdiszciplináris együttműködést. Ezért három országos konferencia-, illetve továbbképzéssorozatot indítottunk útnak. Egyikkel a tudomány új eredményeit siettünk átáramoltatni az oktatásba. Ezt képviselték évi vándorgyűléseink és tudományos konferenciasorozataink. Ezek közül kiemelkedett a minden évben Keszthelyen, illetve Debrecenben vagy Hajdúszoboszlón megtartott történelemtanárok kétéves nyári akadémiaja, amelyen mindenkor tanárok százai vettek részt. Már az 1980-as évek elején olyan témákat tűztünk napirendre, mint például a világvallások és tanításuk az iskolában, a kortörténet kérdései stb. Célunk az volt, hogy tematikailag is gazdagítsuk a történelemtanítást a legkorszerűbb eredmények alapján. Vándorgyűléseinken pedig a tudomány képviselői és a tanárok találkozását, tapasztalatcseréjét tekintettük elsődleges célnak egy-egy aktuális téma kap-

csán. Ugyanakkor külön továbbképzési és diskussziós alkalmakat teremtettünk a módszertan korszerűsítésének megvitatása, terjesztése, alakítása, az ekkor már nemzetközileg tekintélyre szert tett korszerű hazai képzésközpontú metodika közkinccsá tételére. A Magyar Történelmi Társulat 1959. évi Szombathelyi Országos Vándorgyűlésén hoztuk nyilvánosságra elveinket a történelemtanítás átalakításáról. Itt hirdettük meg a történelem komplex értelmezését, a hazai és egyetemes történelem harmonikus kapcsolatának létrehozását és az önálló megismerésen alapuló képességfejlesztő irányzatú didaktikáját, és egyben a történelem minden rendű és rangú képviselőjének: levéltárosok, muzeológusok, könyvtárosok, kutatók, iskolák és közép fokú tanintézetek tanárai összefogását a történelemtanítás megújítása érdekében.

A történelemtanítás fejlesztésére kidolgozott stratégiánk egyik vonulata a szakemberek széleskörű együttműködésének szervezése volt. Ez legalább három feladatot jelentett. Először is az érvek és módok tisztázása, a gondolatok kicserélése, a közös álláspontok megtalálása. Másodszor az érdekek egyeztetése. Harmadszor az együttműködés konkrét módjainak és folyamatosságának kialakítása, egyeztetése, egyfajta munkamegosztás összehangolása. Ennek érdekében 1973-tól nagyszabású konferenciasorozatot indítottunk, amely a *Történelemtanítás és tömegkommunikáció* címen a filmeseket, televíziósokat, kiadói embereket hozta össze egy több száz főnyi egri találkozóon. Ezt egy év múlva Székesfehérvárott a *Történelem és történelmi zornalisztika* konferencia követte egy nagy termet zsűfólásig megtöltő tanárok, kutatók, újságírók együttesében. Ez a tanácskozás is világhossá tette számunkra, hogy a társadalomtudományokat különbözőképp és más-más aspektusból művelő kollé-

gákkal egyeztetni kell elképzeléseinket, mielőtt továbblépnénk. Még ugyanebben az évben megrendeztük a *Történelemtudomány és történelemoktatás* konferenciát. Az itteni eredményekre is támaszkodva, 1976-ban került sor a muzeológusokkal való rendkívül széles körű disputára a decemberi *Történelemtanítás és múzeum* konferenciára, amit 1978-ban követett a *Történelemtanítás és könyvtár* konferencia. Ezek a tanácskozások nemcsak az elvek tisztázását segítették elő, hanem jelentős gyakorlati eredményekkel is jártak. A muzeológusokkal való szótértés és összefogás eredményeként a nagy múzeumok múzeumpedagógust alkalmaztak, megszervezték a vidéki iskolák tanulóközösségeinek Budapestre szállítását, ha úgy tetszik, múzeumbuszmozgalmat, sok múzeumban iskolatermet létesítettek, tesztsorozatot adtak ki a tanulók számára, és így sorolhatnám tovább az új – és nagyon dinamikusan működő – kezdeményezéseket. Nem kis mértékben ennek a tanácskozásnak és az ezt követő együttműködésnek a következtében alakult ki hazánkban egy új pedagógiai ágazat: a múzeumpedagógia.

Nehezebb feladat volt a levéltárak és az iskola együttműködését létrehozni. A levéltári anyag védelmében a levéltári törvény nem engedte meg, hogy a tanulók itt búvárkodjanak. Végül is sok egyeztetés után a levéltárak egy része beengedett szervezett, tanár vezette tanulócsoportokat azzal a feltétellel, hogy csak a muzeológus mutathatja be az eredeti anyagokat. Didaktikai felhasználhatóságuk érdekében pedig a megyei múzeumok nagy része olvasókönyvet – könyveket – adott ki a történelemoktatás segítésére.

A múzeum és levéltár felhasználási lehetőségei szárnyakat adtak ambiciózusabb kollégáinknak. Sorban születtek az iskolai gyűjtemények, majd történelmi szertárak,

amelyek közül nemegyhelytörténeti múzeumná nőtte ki magát. Az 1978-as *Történelemtanítás és könyvtár* konferencia pedig elősegítette az igényesebb könyvbeszerzést és a tanulók könyvtári munkájának fellendülését.

A történelem kutatói, népszerűsítői és őrzői közötti együttműködés szervezését, a humán integrációt erősíteni volt hivatott egy debreceni országos konferenciasorozat. A Művelődési Ház valamennyi tanácskozásunkon zsűfólásig megtelt. Ezt 1979-ben a *Történelem- és földrajz tanítás*, 1980-ban a *Történelem- és irodalomtanítás*, 1981-ben a *Történelem és művészeti nevelés*, 1982-ben a *Történelem- és technikatánítás*, 1983-ban a *Történelem- és természettudományos oktatás* országos konferencia követte. A szakmák tanárai együtt keresték a tantárgyak közötti érintkezési pontokat és az együttműködés tényezőit és módszereit. Valamennyi tanácskozás közös zárónyilatkozatát megküldtük az illetékes tudományos és tanügyirányító szerveknek, amelyek támogatását általában meg is szereztük.

Nagy konferenciasorozatotunkat néhány, látszólag részletkérdést vitató tanácskozás kísérte. Hogy csak kettőt említsek: 1973-ban a *Történelemtanítás a szaktanteremben*, 1981-ben a *Korszerű oktatás korszerű térkép* nemzetközi tanácskozások.

Az általunk napirendre tűzött kérdések jelentős nemzetközi érdeklődést is kiváltottak. Az 1970-es évek elejétől szerepeltek a szocialista országok két évenként ismétlődő nemzetközi szimpóziúmain, majd 1978-tól már a Történelemdidaktikusok Nemzetközi Társasága nevű világszervezet évenkénti ülésein is. Merem állítani, hogy ezzel a magyar történelemdidaktika jelentős világtekintélyre tett szert, minden európai konferencián előadóként voltunk jelen. A Társulat Tanári Tagozata oly mértékben partnerré vált, hogy 1980-tól

mi töltöttük be a világszervezet egyik alelnökének pozícióját – mind a mai napig. (Egyedül a volt szocialista országok közül.) Bennünket kértek fel, hogy évente megrendezzük a világszövetség kelet-közép-európai konferenciáját. A felkérésnek minden évben eleget tettünk. Konferenciánkon politikai viszonyoktól függetlenül azóta is részt vesznek a cseh, szlovák, lengyel, ukrainai, romániai, vajdasági szakembereken kívül osztrák, német kollégák is.

Az 1980-as évek közepétől fokozatosan megnyílt a lehetősége annak is, hogy a tartalmi korszerűsítésben is többé-kevésbé eredményesen hallassuk hangunkat. Itt a történelemtudománynak kellett – vagy kellett volna – először lépnie, mi erre támaszkodhattunk, bár néhány esetben meg is előztük. Igazán azonban a tanárok ismereteinek, szemléletének korszerűsítésében éreztük úgy, hogy sokat tudunk tenni, s ezt más nem is fogja helyettünk megtenni. Ebben az akcióban összefogtunk az Országos Pedagógiai Intézettel. Hogy az elbizonytalanodás és a váltani akarás korszakában milyen nagy volt erre az igény, azt mutatják a számadatok. 1984-től egyre növekvő számban, évente előbb több százan, végül a rendszerváltás előtt évente már több mint ezren vettek részt, egyrészt harminc-, másrészt hatvanórás tanfolyamainkon, ahol a történelem minden korszakát, ágazatát sorra vettük az új eredmények fényében, másrészt tematikus tanácskozásainkon. Ezzel a saját módunkon kivettük részünket a történelemtanítás rendszerváltásából.

A rendszerváltás után a régi problémák mellett újakkal is szembe kellett néznünk. Elsősorban azzal, hogy miként tudunk minél hatásosabban részt venni a tananyag radikális újjáalakításában. Már az 1970-es évektől hirdettük a pluralizmus és a multiperspektivizmus szükségességét. A NAT tanterveit már a kez-

detektől bíraltuk, a radikális változtatás lázában háttérbe szorult – egyik vezető politikusunk által módszertani fakszniként aposztrofált – didaktika fontosságát továbbra is határozottan hangsúlyoztuk. Ennek az lett az eredménye, hogy a változó, ellentétes beállítottságú kormányok sokáig igyekeztek kapcsolni bennünket a történelemtanítás sorsának alakításából. Ez odáig ment, hogy amikor egy országos konferencián a NAT-ot a történelemtanítás szempontjából Trianonhoz hasonlítottuk, megkísérelték teljes kiszorításunkat. Természetesen ez csak részben és időlegesen sikerülhetett. Nem adtuk fel eredeti törekvéseinket, akkor született meg a korábban bemutatott *A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata működésének fő területei* című dokumentum. Ennek szellemében dolgoztuk ki, és hajtottuk végre azóta is éves terveinket. Természetesen, alkalmazkodva az adott szükségletekhez, igényekhez, lehetőségekhez. Feladataink megfogalmazásánál figyelembe vettük az *ad hoc* adódókat és lehetőségeket, ugyanakkor tekintetünket igyekeztünk a jövőre irányítani, úgy éreztük, hogy ezt egy 135 éve működő társulat meg is teheti. A Tagozat Elnöksége úgy tapasztalta, hogy a tanárok között nagy az elbizonytalanodás, ennek pedig elsődleges oka a gyorsan és elég radikálisan változó oktatásüggyel kapcsolatos információk hiánya. Ennek oldására 1992-től központi rendezvényünként minden év decemberében olyan – 300–500 tanárt befogadó – tanácskozássorozatot indítottunk, melynek elsődleges célja autentikus közoktatási vezetők és módszertani szakemberek tolmácsolásában a közismertnél részletesebb és legfrissebb nyilvános információkat adni tantárgyunkkal, a történelem és társadalomtudományos oktatással kapcsolatos értékelésekről, tervekről, vitatémákról és vitaanyagokról,

kiadványokról, készülő rendelkezésekről, elvárásokról és így tovább. Ezek – közöttük az idén immár a tizenhatodik – a rendezvények nagy visszhangot keltettek, általában megtelt a Villányi úti Konferenciaközpont színházterme. Az információnyújtást és diszputát összekötöttük tankönyv- és taneszközbemutatóval és -vásárral, valamint országos tapasztalatcserével. Ez alkalom volt arra is, hogy a résztvevők egyes kiadványaink mellett megkapják a kiadásunkban minden évben megjelenő annotált taneszköz-katalógust.

Az általános és különösen társadalomtudományos oktatással kapcsolatos információgyűjtés és tapasztalatcsere mellett továbbra is kötelességünknek tekintettük a szakmai és módszertani továbbképző tanfolyamok rendezését, a tudományos eredményekkel való lépéstartást. Bár az eszmei bizonytalanság és az anyagi terhek növekedése következtében csökkent a jelentkezők száma, ennek ellenére 1998-ban még mindig több mint hétszázan vettek részt, 1999-ben tizennégy, egyenként harmincórás tanfolyamot tartottunk. 2000-ban a résztvevők száma – egyrészt a minisztériumi akkreditációs eljárások, másrészt a továbbképzés liberalizálása miatti óriási, nem mindig színvonalas kínálat miatt – háromszáz körülire csökkent, hogy majd 2002-ben ismét némileg növekedjék. Ezt az újránövekedést a színvonalbeli versennyel lehet magyarázni.

Egyre inkább úgy éreztük, hogy a szakmódszertani kutatóműhely létrejöttével kapcsolatos reményeink nem válnak valóra, minden nehézség és támogatatlanság ellenére lépniünk kell. Az információhiányon túl – vagy talán lassanként előtt – ez vált a szakma szűk keresztmetszetévé. Elmúlt az a hangulat, amely csak – vagy elsősorban – az eszmei tartalmi megújulásban kereste a korszerűsítés útját, a tanári közvélemény egyre erőteljeseb-

ben igényelte a módszertani továbbfejlesztést. Lassanként e téren kezdtünk legerőteljesebben lemaradni a fejlett történelemtanítási kultúrájú országoktól, ez érezhetővé vált nemzetközi szakdidaktikai presztízsünk csökkenésében is. Egy állandó, aktív műhely létrehozásának nem születtek meg a feltételei, és ilyen irányú törekvéshez támogatást sem kaptunk. Ennek hiányában egy folyóiratpótló, időszakos periodika létrehozásával próbáltuk a műhelymunkát pótolni. 1997-ben megalapítottuk a *Történelempedagógiai Füzetek* című, 100–130 oldalas periodikát, amelyből azóta huszonkilenc szám jelent meg. A periodika szervezőereje megmutatkozott abban, hogy kialakult köré az elmélyültebb tantárgy-pedagógiai munka iránt fogékony, a módszertannal profi fokon foglalkozók csoportja. Ugyanakkor a tanár kollégák nagy többségét, mint olvasót mozdítja meg. A szakmódszertani műhely szerepét minimalisan, az információforrás szerepét már erőteljesebben tölti be. Ez is volt a másodlagos célunk. Hiszen továbbképzéseinken, tanácskozásainkon, tudományos rendezvényeinken tanárok százai vesznek részt, publikációinkat ezrek olvassák. Ezért törekszünk mindent közreadni, ami arra érdemes, és amire pénzt tudunk szerezni. Már egy évtizede megindítottuk a *Történelemtanárok Továbbképzése Kiskönyvtár* sorozatot, melynek 2008-ban XLIX. kötete látott napvilágot. Ezek a kötetek

részben közérdekű rendezvényeink anyagát, másrészt egy-egy témával kapcsolatos tanulmányokat publikálnak. A XXIV. és XXV. kötet pedig teljesen újszerű, sokvariációs tantervi modul ad közre. Harmadik sorozatunk – a *Történelemtanári információk* – kiadása tíz szám megjelenése után szünetel. Elsősorban anyagi okok miatt, de azért is, mert úgy éreztük, feladatát beteljesítette. Ez a sorozat azt célozta meg közvetlenül a rendszerváltás után, hogy a tanításból kimaradt jelentős témák pótlására, korszerűsítésére adjon nyersanyagot.

A valós szükségletet felmérve egyre inkább a nagy tanári információs tapasztalatcsere-tanácskozások váltak munkálkodásunk fő területévé. Minden évben hat–nyolc országos konferenciát rendezünk. Egyet a tanév kezdetén szeptemberben, általában a kortörténet egyszerre integrálódó és differenciálódó mozgásáról, a másodikat decemberben – a 2008-ban már tizenhatodszor megrendezésre kerülő *Történelemtanári Országos Információs Konferencia* –, az aktuális szakmai és módszertani kérdésekről. Így kerültek előtérbe a globalizáció, a nemzetközi integrált védelmi szervezetek, a terror mint történelmi jelenség tanításának kérdései.

Kulcsszavak: a tudomány és az oktatás egysége, önálló tagozat, oktatási igények, egységes tagság, információ és adaptáció

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

Nagy László

PhD-hallgató,
ELTE Bölcsészettudományi Kar
lacio625@gmail.com

A Magyar Történelmi Társulat fennállásának 140 éves évfordulója az esemény méltó megünneplése mellett számvetésre is késztet bennünket, hogy feltárjuk e jelentős hagyományokkal rendelkező intézmény múltját. Nem felejthetjük el, hamarosan közeledik a 150. évforduló, és erre az alkalomra nagyon időszerű lenne egy modern, szintetikus társulat-történet megírása a történettudomány legújabb módszerei alapján, amelyet a társulat egyik alapvető feladatának is tekint. A legutóbbi, a társulat történetét összefoglaló munka 1918-ban látott napvilágot: Lukinich Imre *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917* című művében az intézmény működésének első ötven évét foglalja össze. (Lukinich, 1918) A társulat megalakításának előzményeit és kezdeti időszakát a modern történettudomány eszközeivel R. Várkonyi Ágnes tárta fel 1960-ben napvilágot látott *Thaly Kálmán és történetírása* című munkájában. (R. Várkonyi, 1967) Lukinich Imre könyve után szintén ötven év telt el, míg a *Századok* 1967-es centenáriumi számában több, a társulat történetéről szóló tanulmány megjelent. (Glatz, 1967a, 233–267.; Glatz, 1967b, 665–687.; Ember, 1967, 1140–1169.; H. Balázs, 1967, 1169–1173.; Incze, 1967,

1174–1176.; Kosáry, 1967, 1177–1180.; Sinkovics, 1967, 1180–1185.; R. Várkonyi, 1967, 1185–1189.; Spira, 1967, 1190.) Szintézisteremtő mű azonban sem ekkor, sem később nem született. Pedig feltétlenül szükség lett volna erre, hiszen a társulat története mindig szinkronban haladt a magyar történelemmel, és egy adott kor társadalmi-kulturális-ideológiai struktúrája mindig rányomta bélyegét a társulat működésére is. Egy szintetikus társulat-történetnek a történelmi korszakok és a Társulat kölcsönhatását kell vizsgálnia. Fel kell tennie a kérdést, mekkora súlya, jelentősége volt a társulatnak a különböző időszakokban, milyen felkéréseket kapott, bevonták-e az állami reprezentációba, vagy „csak” a tudományos háttértevékenység ellátására szakosodott. Meg kell néznie, milyen szerepet játszott a társulat a tudományban, a tudománypolitikában, az oktatásban, a népnevelésben. Vizsgáltnia kell, mekkora támogatást kapott a kormányzatoktól, és a tagdíjak milyen szerepet játszottak az intézmény fenntartásában.

A társulat forrásanyaga sajnos rendkívül egyenetlen. Gyakorlatilag csak a társulat központi folyóirataiból, a *Századokból* kaphatunk átfogó képet a fennállás teljes időszakáról. A korai szakaszra Lukinich Imre könyve ad

támponokat. A társulat történetének levéltári dokumentációja 1949-ben kezdődik. A korábbi levéltári anyag állítólag az 1956-os tűzvész során a Magyar Országos Levéltárban elégett. Jelenleg a Magyar Országos Levéltár P1500-as jelzet alatt őrzi a társulatra vonatkozó dokumentumokat. Ennek időintervalluma a rendszerváltásig tartó negyven évet öleli fel. A 44 csomó nagy része tudományos kutatás céljából érdemben felhasználható. A 6–26. doboz a társulat történetét tartalmazza kronologikus, év szerinti bontásban 1949-től 1989-ig. A 27. doboz 8. tétele a Tanári Tagozat levelezését, a 28. doboz a vidéki csoportokkal folytatott levelezést, a 29. doboz a közgyűlések iratait foglalja magába. A 36–37. doboz az ország összes történelemtanáráról készített névjegyzéket és kimutatást őrzi. Az Országos Levéltár forrásegyüttesét szervesen kiegészíti a társulat szobájában található, eddig még nem rendszerezett anyag, itt 1976-tól egészen 2007-ig négy szekrényben lelhetők fel a dokumentumok. Az első szekrényben a társulat alapszabálya mellett a megyei csoportok és a szekciók anyaga található az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek közepéig. A második szekrény az Üzemtörténeti Szekció dokumentumait és Rozsnyói Ágnes személyes anyagát tartalmazza. A harmadik szekrényben a szekciók és a vidéki csoportok (megyéenkénti bontásban) tevékenységének dokumentációja az 1990-es évek második feléből és az elnöki, titkári, igazgatóválasztmányi ülések és közgyűlések részletes anyaga kapott helyett. Itt is akadnak kisebb részben különféle rendezvényekről, előadásokról, konferenciákról dokumentumok, amelyek teljesen megtöltik a negyedik szekrényt.

A társulat működéséről, elszórva a különböző levéltárakban, forrásanyag is található. Lukinich Imre az intézmény első ötven évé-

nek megírásához (Lukinich, 1918) a Magyar Országos Levéltár anyagai közül a Thaly család levéltárára és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Mikó és Ráday család levéltárára támaszkodott. Munkájához a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából Ráth Károly levelezését és az MTA Történelmi Bizottmány jegyzőkönyveit, illetve az Esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi Levéltárát, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Levelestárának anyagait is felhasználta. R. Várkonyi Ágnes ezen dokumentumok tükrében dolgozta fel részletesen a társulat hőskorát.

A tudományos intézmény Horthy-korszakbeli politikai szerepvállalásához a Magyar Országos Levéltárban található Hóman Bálint-hagyaték nyújt értékes adalékokat. A horthysta kormánypárt, a Magyar Élet Pártja országos elnöke 1944. január 13-án hivatalos levelet intézett Hómanhoz, amelyben arra kérte, a társulat lépjen fel a szlovák és szerb propaganda ellen, a magyarokról terjesztett valótlan és túlzó állítások ellen: „Teljesen megértem, hogy egy tudományos intézetnek más feladatai vannak, mint a propagandát intéző szervezetnek, de úgy hiszem, hogy vannak közös érdekek, célok és feladatok is, így például közös érdek az, hogy a külföld informálásánál és a békeszerződés előkészítésénél minél alkalmasabb és alaposabb anyag álljon rendelkezésre.” Hangsúlyozta, „élet-halál kérdéstről van szó magyar szempontból”, ezért „propagandánk rászorul a tudományos támogatásra”. Hóman támogatásáról biztosította a pártvezetőt, és kifejtette: „semmi akadály nincs, hogy e vonalon tudósok propaganda-szervekkel együtt dolgozzanak”. A kultúrpolitikus jelezte, tizenöt-húsz képviselőt meg is hívna az 1944. február 9-én vagy 10-én, a Teleki Intézetben tartandó érdemi megbeszélésre (MOL P 955).

Az Országos Levéltár dokumentumai közül Andics Erzsébet miniszterhelyettesi anyagában is fellelhetők a társulatra vonatkozó iratok, főleg az 1950-es évek tankönyvtájról.

A levéltári anyagokat többféle szempontból lehet csoportosítani. A feldolgozott anyagok jellegzetes, nagyobb tematikus egységben kristályosodnak ki, amelyek közül jelen tanulmányomban a társulat öt domináns tevékenységi körét emelném ki: 1. A társulat életéhez, működéséhez kapcsolódó iratok: gyűlések, pályázatok, könyvkiadás stb.; 2. Előadások, konferenciák, vidéki előadások, vándorgyűlések; 3. Tanári Tagozat; 4. Szekciók, vidéki csoportok; 5. Külföldi kapcsolatok.

Az alábbiakban arra keresek választ, mennyire voltak meghatározóak ezek a tevékenységi körök az egyes időszakokban.

1. A társulat életéhez, működéséhez kapcsolódó iratok

A társulat életének mindenkor meghatározó eseményei az éves közgyűlések. Az 1950. február 9-i közgyűlés az első, amelynek dokumentációja megtalálható az Országos Levéltár anyagában, Andics Erzsébet elnöki megnyitójának szövegével (MOL P 1500). Az első, részletesen dokumentált tisztújító közgyűlés 1958. december 2-án volt. Itt már szerepel a meghívottak listája, továbbá az is, kiket javasolnak a társulat vezetőségi tagjainak. A közgyűlési beszédek is olvashatók, középpontban Elekes Lajos főtitkári beszámolójával, melyben kiemelten beszélt 1956-nak a társulatra gyakorolt hatásáról is (MOL P 1500).

Az Országos Levéltár anyagában is szép számmal helyet kapnak az elnöki, titkári és igazgató-választmányi ülések dokumentumai, de ezek részletes rekonstruálására az MTT épületében található anyag a legalkalmasabb.

Az igazgató-választmányi (1975. február 12-től 2007. szeptember 28-ig), elnöki (1976. december 16-tól 2000. március 23-ig) ülések mindegyikének külön dossziéja van, és az 1990-es évek második felétől tartott közgyűlések (1995. május 20., 1999. május 8., 2000. szeptember 24. Székesfehérváron, 2001. április 12. Budapesten, 2003. május 24., 2004. március 26. Gyöngyösön, 2005. április 16., 2006. június 24. 2007) anyaga is itt található.

Feltétlenül ki kell emelni az éves, féléves vagy egyéb időszakokra vonatkozó beszámolókat, de számos, több évet átfogó jelentés is született. A két szakosztály: az üzemtörténeti és a helytörténeti; az egy tagozat: a Tanári, az öt vidéki csoport: a pécsi, a miskolci, a győri, a szegedi és a székesfehérvári – üléseinek részletes eseménynaptárát is tartalmazza a dokumentum. A beszámolók mellett hasonló fontosságúak a tervek, a társulatra vonatkozó tervezetek is. A társulat által kiírt pályázatok is kellően dokumentáltak. A társulat éves működésének egyik kiemelkedő eseménye a Károlyi Mihály-díj kiosztása volt, amelyet fiatal történészeknek ítéltek oda. A 14. dobozban található Károlyi Mihályné 1966-ban írt levele: a politikus özvegye férje emlékére Károlyi Mihály történelmi alapítványt létesített, és annak kezelését az MTT elnökségére bízta. A díjak átadására ünnepélyes keretek között, igazgató-választmányi üléssel egybekötve került sor, először 1969. június 11-én.

A társulat fontos bevételi forrását jelentették a kádári konszolidáció időszakában a befizetett tagdíjak. Az 1980-as évek első felében ez 60 Ft volt évente. Ennek jelentőségét mutatja, hogy 1983-ban, a gazdasági helyzet romlása és ennek következtében a kiadások növekedése miatt a társulat vezetése kénytelen volt elhatározni, hogy a tagdíjat nem emelik, viszont a társulat másik folyóiratát (a *Száza-*

dok mellett), a *Világtörténetet* csak azoknak küldik, akik a tagsági díjat befizették.

2. Előadások, konferenciák

Az előadások és a konferenciák szervezése és lebonyolítása 1949-től mindmáig a társulat egyik fő tevékenysége. A Horthy-korszakban nem alakult ki nagy hagyománya az előadásoknak, leszámítva azt a havonkénti egy rendezvényt, amely a szűk szakmának szólt. A második világháborút követően soha nem látott szellemi pezsgés indult meg, hogy minél szélesebb rétegeket sikerüljön megszólítani. Szinte egymást érték az előadások, konferenciák, vándorgyűlések, s nemcsak a fővárosban, de vidéken is. A történettudomány és a népművelői hivatás a szó legnemesebb értelmében összefonódott, és igazolódni látszottak József Attila sorai: „Én egész népemet fogom, nem középiskolás fokon taní-tani.”

Az 1980-as években gyakori eset volt, hogy egy időben akár három-négy különböző konferenciát szervezett a társulat. Például 1985. június 30-tól július 5-ig a Történelemtanárok 15. Nyári Akadémiáját tartották Keszthelyen, s alighogy ez véget ért, július 5-én már kezdődött is Debrecenben a Társadalomtudományok Oktatása Nyári Akadémia, amely július 10-ig tartott. Ugyanabban az időben, július 1. és 5. között tartották Kőszegen a Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumot, július 9-től 12-ig pedig a soproni Országos Honismereti Konferenciát. Az újonnan iparosodott, korábban periférikus helyzetű, leszakadó térségek számára is út nyílt az ún. magas kultúra felé, 1949-ben például Szeged és Debrecen mellett Ózdon tartottak vándorgyűlést. A vándorgyűlések szakmai és társadalmi értelemben egyaránt eseményt jelentettek. Az 1965. április 13–14-én rendezett Budapesti Országos Történeti Vándorgyűlés középpont-

jában a felszabadulási pályázat eredményhirdetése állt (összesen ötvenkét tanulmány érkezett be középiskolai tanároktól). A konferencia résztvevőit olyan patinás helyen szállásolták el, mint a margitszigeti Nagyszálló (MOL P1500, ahol a beérkezett pályamunkák bírálatának jegyzőkönyve is megtalálható).

Az előadások tematikájában kulcsszerepet játszott a korábban elhanyagolt társadalmi és gazdaságtörténet, elsősorban a parasztságra és a munkásságra koncentrálva.

A konferenciák és vándorgyűlések általában évfordulók és nagyobb tematikus egységek köré szerveződtek. Történelmi évfordulóra emlékeztek 1959 májusában, amikor Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából szerveztek tudományos ülésszakot Sopronban. 1960. május 19–20-án a felszabadulás 15. évfordulója alkalmából az MTT és a Hazafias Népfront Baranya megyei Bizottsága rendezett tudományos ülésszakot Pécsen. 1966. szeptember 24–26-án Nyíregyházán és Tarpán Esze Tamás születésének 300. évfordulóján rendeztek tudományos emlékülést. Dózsa György születésének 500. évfordulóján több településen tartottak előadásorozatot: 1972 áprilisában Szegeden és Pécsen, október 12-én Apátfalván, október 27-én pedig Szombathelyen és Miskolcon. Számos esetben viszont egy adott téma határozta meg a konferencia jellegét. Például 1960. április 1-jén a Borsodi Történelemnapok keretében Miskolcon bányászati és kohászattörténeti vitailést tartottak. 1961. október 13-án Egerben rendeztek vándorgyűlést, az MTA *Reneszánsz és reformáció* című nemzetközi tudományos konferenciájához kapcsolódva. Az 1980. november 17–18-án Szécsényben tartott tudományos konferencia *A magyar köznevelés gazdasági és művelődési viszonyai a XVII. századtól a XX. század elejéig* címet viselte.

3. Tanári Tagozat

A társulat oktatásszervező tevékenységének középpontjában a Tanári Tagozat áll. Bár hivatalosan 1955-ben alakult, jelentős előzményekre tekint vissza. A korszerű történelem-tankönyvek bevezetésében privilegizált hely jutott a társulatnak. Számos tankönyv-konzultációt tartottak: 1950. április 27-én a második gimnáziumi tankönyv vitája zajlott, 1950. május 11-én a nyolcadik osztályos általános iskolai tankönyv vitáját tartották, 1950. december 7-én a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete helyiségében az MTT és a szakszervezet rendezett tankönyvtervezet, 1950. december 8-án tartották a negyedik gimnáziumi tankönyv vitáját, vezette Hanák Péter; 1951. január 26-án a Történettudományi Intézetben folytattak tankönyvvitát. A tankönyvvitáról a társulat forrásai mellett több dokumentum található Andics Erzsébet anyagában is. A korszak szellemiségére jól rávilágít az a javaslat, amely az általános iskolai és gimnáziumi tantervek és tankönyvek átdolgozására született: „A tankönyvek haladó hagyományainkat (például: törökök, németek elleni harcok) és a szocialista építést sok esetben hűvös tárgyilagossággal vagy frázisosan tárgyalják, nem alkalmasak az igazi hazafiság, a nemzeti büszkeség felkeltésére. Elhanyagolják a nemzetköziségre és az ellenséggyűlöletére való nevelést. Sokszor kellő tárgyi ismeretanyag nélkül állapítják meg a törvényszerűségeket, máskor meg mellőzik a tényanyagból folyó elvi összefüggéseket.” A memorandum írója azt is sérelmezi, hogy kevés idő jut az újkori történelemre, ezért javasolja, hogy a heti óraszám kettővel nőjön az általános iskolában (MOL XIX-1-2-b, Andics Erzsébet miniszterhelyettesi anyaga). A társulat kiemelten foglalkozott a szocialista tantervek

bevezetésének kérdéseivel, az új szovjet tanterv figyelembevételével tervezetet készítettek a szocialista tantervek kiegészítéséhez. Elsőrendű feladatnak tekintették a tanárok ismeretanyagának folyamatos bővítését, 1954 óta vidékieknek is rendszeresen szerveztek továbbképző előadásokat. A Tanári Tagozat hivatalosan 1955. március 7-én alakult meg (első választmányi ülésének jegyzőkönyve és a választmányi tagok névsora a MOL P 1500 27. dobozában). Rövidesen elkészültek az 1955 első félévére és az 1955/56-os évre vonatkozó munkaterv is. Továbbképző előadássorozatot indítottak: 1955. december 8-án Elekes Lajos Hunyadi Mátyásról, 1956. január 11-én Karsai Elek *A munkásosztály helyzete az ellenforradalom idején* címmel tartott előadást. A tagozat súlyát jelzi, hogy az előadásokon száznál is többen vettek részt. Jó kapcsolatot alakítottak ki a Fővárosi Pedagógiai Szemináriummal, amelynek történeti tanszéke előadásokat is kért a társulattól. A Tanári Tagozat működésének egyik jelentős mozzanata volt, hogy a XX. században itt vetődött föl először az a szemlélet, amelyet még a XIX. században Kármán Mór fogalmazott meg. Nevezetesen az, hogy az általános és középiskolai történelemoktatásban a forrásközpontú tanítás honosodjon meg. Ez nagy paradigmaváltást jelentett a történelem tantárgy oktatásában. Gyakorlati alkalmazását a tagozat olyan nagy formátumú egyéniségei dolgozták ki, mint Szabolcs Ottó és Unger Mátyás. 1961. május 9-én *Történelmi források felhasználása az oktatásban* címmel tartottak klubdelutánt Unger Mátyás vitaindító előadásával.

A tagozat által szervezett konferenciák a tanárok sokoldalú továbbképzését hivatottak szolgálni. Ezzel kapcsolják be az iskolai oktatókat a tudományos vérkeringésbe, akik így naprakész információkhoz jutnak a történet-

tudomány legújabb eredményeiről. A tematikus megközelítés révén lehetőség nyílik nagyobb, több tantárgy tematikáját érintő összefüggések elemzésére. Így a történelem és a tömegkommunikáció problémakörének jegyében Egerben szerveztek 1973. július 2–3-án vándorgyűlést a Pedagógiai Intézzel közösen, 1975. június 24–26-án Debrecenben *Történettudomány és múzeum*, 1983. április 7–8-án ugyanott *A történelem tanítása és a technika tanítása* címmel rendeztek országos konferenciát. A forráselemzések fontosságára hívta fel a figyelmet a *Történelemtanítás és levéltár* című konferencia, amely 1976. november 9–10-én zajlott Kaposváron. A tagozat a világban zajló változásokat is naprakészen követte. Jellemző példa, hogy még a számítógépek tömeges elterjedése előtt, 1988. november 27. és december 2. között *A számítógép a társadalom- és történelemtudományok oktatásában* címmel tartottak konferenciát a fővárosban.

A rendszerváltás időszakában a társulat és a Tanári Tagozat igyekezett alkalmazkodni az új politikai helyzethez. Ezt példázza az a felhívás, amely tájékoztatja a társulat tagjait, hogy december 21–22-én új ünnep lesz, az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944-es megalakulásának évfordulója. Azt kéri, a tagok és a tanárok ne feledkezzenek meg erről: a települések és az iskolák rendezzenek ünnepségeket.

A Tanári Tagozat történetét elemezve nem lehet megkerülni a tagozat közösségformáló erejét. A rendszerváltás előtt Keszthelyen évenként megrendezett, egyhetes Történelemtanárok Nyári Akadémiája keretében nemcsak szakmai kérdésekben mélyülhettek el a tanárok, hanem a közös együttlét során emberileg is közel kerülhettek egymáshoz.

Az előadás- és konferenciaszervezés mellett a Tanári Tagozat a pedagógusok munkáját segítő szakfolyóirat kiadását is hivatásának

tekinti. A tagozat folyóirata az 1950-es évektől a *Történettudomány*, az 1990-es évektől pedig a *Történelempedagógiai Füzetek*.

A tagozat keretében általános iskolai szakmódszertani munkacsoport is alakult, első megbeszélésüket 1963. január 17-én tartották az MTA épületében.

4. Szekciók, vidéki csoportok

A Tanári Tagozat mellett más szekciók is működtek-működnek a társulat keretei között. A különféle csoportokat szakterületek és területi elv alapján hozták létre. Egyes szekciók mind a mai napig eredményesen működnek, mások megszűntek, de van olyan is, amelynek csak a megalakulásáról tudunk. Így például a Sajtótörténeti Szakosztály 1951. augusztusi megalakulását csak egyetlen dokumentum jelzi. Az 1951. augusztus 22-én keltezett feljegyzés arról tudósít, a napokban alakul meg a szekció. A tagokat megkérlik, támogassák a csoport munkáját, bocsássanak anyagokat a rendelkezésére, és jelöljék meg azokat a történészeket, akiket pártoló tagokként bevonnának a szakosztály munkájába.

Az ötvenes évek elején megalakult területi csoportok viszont maradandónak bizonyultak. Magyarország minden nagyobb régióját felölelve öt nagyobb csoport jött létre, az Észak-Magyarországi, a Kelet-Magyarországi, a Dél-Alföldi, a Kelet-Dunántúli és a Dél-Dunántúli csoport. Ezekben belül az egy megyében élő történészek külön csoportokat alkottak, így jött létre a Békés megyei, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei (ennek keretei között működött Miskolcon a Szemere Bertalan Kutatóközösség), a Csongrád megyei, a Győr-Sopron megyei (benne külön soproni csoport), a Heves megyei, a Hajdú-Bihar megyei, a Nógrád megyei, a Pest megyei, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei (en-

nek alegységeként funkcionált az 1848–49 kutatására szakosodott Vasvári Pál Társaság), a Szolnok megyei, a Vas megyei és a Veszprém megyei csoport. A Pécs központtal működő Dél-Dunántúli és a Székesfehérvár központtal működő, Fejér és Komárom megye történéseit tömörítő Kelet-Dunántúli Csoportban nem különültek el megyénként a szekciók. Annak ellenére, hogy az ötvenes évek végén itt is történtek kísérletek a megyei szintű szervezésre: 1955-ben alakult meg Kaposváron a Somogy megyei csoport, illetve Szekszárdon a Tolna megyei csoport. Egy 1955-ből fennmaradt javaslat jól rávilágít a megyei csoportok megalakításának ütemtervére (1955. szeptember: Szabolcs, Békés, október: Tolna, Vas, november: Fejér, december: Bács-Kiskun, 1956. február: Komárom, március: Győr-Sopron, április: Pest, május: Veszprém, június: Zala megye).

Az ismeretterjesztésben fontos szerepet játszott a győri História Klub, amelyet a *História* című folyóirat 1973-as megindítása inspirált, s amelyet a társulat Győr-Sopron megyei csoportja hozott létre. Itt a *História* szerzőivel közvetlenül is találkozhattak az érdeklődők. Az alakuló ülés 1983. november 21-én volt, ekkor Ormos Mária tartott előadást az első világháborúról a *Magyar Századok – Sorsdöntő események* című előadássorozat keretében.

Kutatási témakörök szerint is alakultak csoportok, ilyen volt a Középkori Szekció (ezen belül az MTT középkori szekciójának 1526 előtti munkabizottsága), a Feudális kori Szekció, az Újkori Szekció (ennek keretei között az újkori szekció abszolutizmussal dualizmussal foglalkozó munkabizottsága) és a Legújabb kori Szekció. E csoportoknak a működése azonban az 1950-es évek végén megszűnt, a hatvanas évekből már semmifé-

le dokumentum nem bizonyítja létezésüket. Viszont az 1967-ben alakult, a munkásosztály helyzetével foglalkozó Üzemtörténeti Szakosztály a társulat egyik legfontosabb szekciója, zászlóvivője volt. Szakfolyóiratában, az *Üzemtörténeti Értesítőben* kiváló gazdaságtörténeti írások szerepeltek. Különlenyomatok, önálló tanulmányok is születtek a szekció gondozásában. Ma is számos modern gazdaságtörténeti munka támaszkodik ezekre a kiadványokra. A szekció súlyát jelzi, hogy többéves előkészület után, 1972. június 7. és 10. között hazánkban rendezték meg a Nemzetközi Üzemtörténeti Konferenciát.

A társulat keretei között működött az 1970-ben létrehozott Helytörténeti Szakosztály is, amely viszont nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Tevékenysége 1975-től erősen csökkent, nem tudott integrálótényezővé válni a hazai történettársadalomban. Viszont az 1983-ban alakult Archeológiai, Heraldikai és Genealógiai Szekció és folyóirata, a *Turul* mind a mai napig fontos szerepet játszik a társulat életében. A szakosztály már alakulása évében jelezte, hogy csatlakozni kíván a Nemzetközi Genealógiai és Heraldikai Szövetséghez, ami rövidesen meg is történt. 1984-ben létrejött még a Sporttörténeti Szakosztály is, dr. Kutassi László vezetésével, ennek kiadványa *Tájékoztató* címmel jelent meg.

5. Külföldi kapcsolatok

Az államszocializmus évtizedeiben a társulat leginkább a Szovjetunió és a baráti országok történész szervezeteivel működött együtt. Számos szovjet történész tartott nálunk előadást, például a Marxizmus-Leninizmus Intézet igazgatója, Boltyin a Nagy Honvédő Háborúról 1963. február 4-én, a Magyar Tudományos Akadémián. 1954 nyarára az MTA elnöksége

hozzájárulásával meghívást kapott Marija Pavluskova, a történelemtudományok kandidátusa a moszkvai Lomonosov Egyetemen. Disszertációjának címe: *A feudális viszonyok kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Az egyébként vak történészasszonynak magyar diákok olvasták fel a forrásokat és munkája „olyannyira” sikerült, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia úgy ítélte meg, Pavluskova „olyan alaposan elemzi a feudalizmus magyarországi kialakulásának problémáját, amilyen alaposan Magyarországon sem foglalkoztak még ezzel a kérdéssel” (MOLXIX-I-2-b). A társulat súlyát jelzi, hogy 1956. január 21-én a Magyar-Szovjet Társaság (MSzT) országos vezetősége arra adott felkérést, véleményezzék a *Nagy Szovjet Enciklopédia* magyar vonatkozású címszavaival kapcsolatos magyar társadalmi véleményt, és tartásának közös megbeszélést február 24-én, az MSzT székházában.

Együttműködés alakult ki a kelet-német, a lengyel, a csehszlovák és a jugoszláv történelmi társulattal is, közülük a lengyelekkel jött létre a legeredményesebb kapcsolat. A Lengyel Történelmi Társulatok Szövetsége kezdeményezte a lengyel és a magyar vidéki csoportok vegyék fel egymással a kapcsolatot. Az MTT elnöksége 1965. december 1-jén határozatban fogadta el a javaslatot, így a területi csoportok megkeresték testvérszervezeteiket. (A nyugat-dunántúli csoport például a poznani társulattal működött együtt.) 1975-ben hivatalosan is barátsági és együttműködési megállapodást kötött az MTT és a Lengyel Történelmi Társulatok Szövetsége.

A nyugati országok közül gyakorlatilag Ausztria jelentette az egyetlen stabil kapcsolatot.

1965. augusztus 29-től szeptember 5-ig a Bécsi Nemzetközi Történészkongresszusra csoportos utazást szervezett a társulat, 1968. április 11–13. között pedig osztrák-magyar történésznapiakat rendeztek Pécsen, a Monarchia utolsó időszakának történetéről. 1972-től az MTT, a burgenlandi és szlavóniai társulatok együttműködésének alapján évente nemzetközi kultúrtörténeti szimpóziumot tartottak, magyar, osztrák, illetve jugoszláv területeken (1972 Kőszeg, 1973 Maribor, 1974. Sisak [Sizsek], 1975. Mogensdorf (Nagyfalva), 1976. Kőszeg, 1977. Radenci, 1978. Eszék [Osijek]).

Az egyetlen olyan eseményt, amelybe nemzetközi nyugati szervezet is bekapcsolódott, 1972 augusztusában tartották Székesfehérvárott. Az Aranybulla 750. és a város megalakulásának 1000. évfordulójára az MTT Kelet-Dunántúli Csoportja, a Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága és az International Commission for the Representative and Parliamentary Institution szervezésében rendeztek konferenciát.

Természetesen a társulat tevékenységi körét az eddig elmondottakkal nem merítettük ki. Az intézmény történetének feltárása még hosszas kutatómunkát igényel, most még csak az első lépés, a társulat levéltári anyagának rendszerezése történt meg. Ennek tükrében vonhatunk le következtetéseket, de feltett kérdéseinkre a végső választ majd a társulat-történet szintézise fogja megadni.

Kulcsszavak: *alapszabály, rendezvények, dokumentumok, a Magyar Történelmi Társulat működése, tanári tagozat, forrásközpontú tanítás, szekciók, vidéki csoportok, külkapcsolatok*

IRODALOM

- Ember Győző (1967): A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok. 6, 1140–1169.
- Esztergomi Prímási Levéltár – Ipolyi Levéltár, R.114, R.116, R.117. R.119. R.113.
- Glatz Ferenc (1967a): A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok. 1–2, 233–267.
- Glatz Ferenc (1967b): Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. Századok. 3–4, 665–687.
- H. Balázs Éva (1967): A Történelmi Társulat könyvkiadásának száz éve. Századok, 6, 1169–1173.
- Incze Miklós (1967): A száz esztendő századok, Századok. 6, 1174–1176.o.;
- Kosáry Domokos (1967): A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történelemszemléletre. Századok. 6, 1177–1180.
- Lukinich Imre (1918): *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. MTT, Budapest
- R. Várkonyi Ágnes (1967): A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez. Századok. 6, 1185–89.

- Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Nemzeti Múzeum Mikó és Ráday család levéltára, 789 doboz MOL P 955, 1 doboz, Hóman Bálint hagyatéka MOL P 1500, a Magyar Történelmi Társulat anyagai MOL XIX-I-2-b, 1. doboz. Andics Erzsébet miniszter-helyettesi anyaga
- MTA Könyvtára: MTA Történelmi Bizottmány jegyzőkönyvei: MTA TB 14/1867
- MTA Könyvtára: Ráth Károly levelezése II. Magyar Irodalmi Levelezés 4r-163. 3r-114. (Ipolyi Arnold Ráthhoz írott levelei /I./, Ipolyi Toldy Ferenchez írt levele)
- MTT 106–108. szoba, 4. szekrény
- OSzK Levelestár - Ráth Károly és Ipolyi Arnold, Szabó Károly és Pesty F., Csaplár B. és Pesty F., Szabó Károly és Szilágyi Sándor, Ipolyi Arnold és Fraknoi Vilmos levelezése
- R. Várkonyi Ágnes (1967): A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez. Századok. 6, 1185–89.
- Sinkovics István (1967): A történettudomány és a népszerűsítés. Századok. 6, 1180–1185.
- Spira György (1967): Hozzászólás. Századok. 6, 1190.

A TÁRSULAT REGIONÁLIS ÉS HELYI SZERVEZETEI

Vonyó József

PhD, egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet

vonyo@btk.pte.hu

„A területi csoportok a Társulatnak területi – regionális vagy megyei – alapon szervezett egységei. Tagjai az adott területen működő társulati tagok. A csoportok létesítéséhez, illetve megszüntetéséhez, működési helyük megállapításához az igazgatóválasztmány határozata szükséges. A területi csoport elnökét, alelnökét és titkárát a csoport tagjai választják a csoport ülésén, négyévi időtartamra. A csoportelnök évenként beszámol a csoport munkájáról a Társulat elnökségének, időközben rendszeresen tartja a kapcsolatot az illetékes alelnökkel és titkárral.” (<http://www.tortelmitarsulat.hu/tarsulat/alapszabaly.php>) A fenti sorokkal definiálja a regionális és helyi szervezetek társulaton belüli státusát és működésük kereteit az alapszabály. Ha a benne foglalt feladatkörük alapján végzett tevékenységüket tekintjük, egyszerű sikertörténetként könyvelhetnénk el működésüket, melyet több száz konferencia szervezése és könyv kiadása, sokezer szakmai előadás, könyvbemutató, számos vetélkedő és kiállítás megrendezése reprezentál. Ennek kapcsán jelentős szerepet játszottak a helytörténeti kutatásokban és a történelemtanárok továbbképzésében is.

A történet azonban nem ilyen egyszerű. Mindenekelőtt azért, mert a *Történelmi* Tár-

sulat – területi csoportjaival együtt – maga is *történeti* jelenség. S miként a történettudomány általában, egyik fontos szervezete sem függetleníthette magát a társadalmi-politikai környezet változásainak hatásaitól. Ezért a területi csoportok működését tartalmi és szervezeti vonatkozásban is időbeli és területi eltérések jellemezték.

Az első nyolcvankét év dokumentumaiban hiába kutatunk a fentiekhez hasonló passzusok után. 1949-ig a Magyar Történelmi Társulat tagolatlan, országos szervezatként működött, amelynek nem voltak önállóan működő területi csoportjai, vidéki tevékenységét is az országos központ szervezte (Emlékkönyv, 1892; Századok, 1892; Gróf Klebelsberg Kunó elnöki megnyitói in: Klebersberg, 1990) Az egész ország életét felforgató politikai fordulat hozta azokat a változásokat a történelem-tudományos társaságának működésében, ami kötelezővé s egyben lehetővé tette területi csoportok létesítését. Erről az MDP vezetésének elvárásai szerint 1949-ben létrejött új társulati vezetés döntött, kialakításukra ezt követően került sor. Abban az időszakban, amikor a Magyar Dolgozók Pártja korlátlan hatalmának kiépítését követően átszervezték a magyar tudományos életet. Ez nemcsak az

Akadémia pártirányításának kialakítását, államosítását, szervezetének és funkcióinak jelentős módosítását, tagsága nagy részének politikai szempontok alapján történő kicserélését (Kónya, 1975; Péteri, 1989; Póto, 1994), illetve a korszak legfontosabb tudományos kutatóhelyei, az egyetemek autonómiájának felszámolását eredményezte. Az államosítás azt jelentette, hogy a hatalmat kizárólagosan uraló MDP vezetése határozta meg az átalakított intézmények feladatait, működésük anyagi és személyi feltételeit. Ezek a viszonyok determinálták a tudományos egyesületek, így a Magyar Történelmi Társulat lehetőségeit és működését is. Az uralkodó párt akaratának érvényesítését szolgálta, hogy a társulat díszelnöke, majd később tiszteletbeli elnöke 1956-ig Révai József,¹ elnöke pedig a Moszkvából hazatért, 1949-ben akadémikussá „választott” kommunista történész, Andics Erzsébet lett (Századok, 1949, 374–376.).

Ezt követően a társulat szinte kizárólagos jogosítványokat kapott „a történelem aktuális kérdéseinek és irányvonalainak meghatározására”, fő feladatuként pedig egy új, marxista szemléletű magyar történelem megalkotását jelölték meg (Századok, 1949, 374–376.). Mindezzel az egyeduralgoló párt propagandacéljait kellett szolgálnia, mert – miként Andics később fogalmazott – „... a leghatékonyabb ideológiai fegyver a történészek kezében van.” (Századok, 1955, 975.)

A munka csak akkor lehetett sikeres, ha az egész országra kiterjed. Ezért alakították meg a területi csoportokat. Nem önszervező-

¹ Révai 1949–1953 között az MDP politikai bizottságának tagjaként és titkáráként, egyben népművelési miniszterként állami és „pártvonalon” is közvetlenül határozta meg és ellenőrizte a tág értelemben vett kultúra valamennyi területének és intézményének tevékenységét. (Erről lásd például Huszár, 1998; Szilágyi, 1992.)

dés, hanem központi döntés alapján. Elekes Lajos, akkori főtitkár szavai is jelzik, hogy mozgásterük az első években ennek megfelelően erősen behatárolt volt: „A helyi szervezet a *budapesti központ irányításával*, de közvetlenül vezeti, szervezi a helyi és környékbeli munkát. Feladatköre: meghatározott területen *képviseli a Társulatot, elvégzi a szervezési munkát, a történészek és a történelem iránt érdeklődők tömörítését*, egybehangolja, és az *ötéves terv munkálataiba bekapcsolja a tudományos kutatók tevékenységét*, előadásokat tart, s végül *szakmai vonatkozásokban útbaigazításokkal szolgál a környékbeli nevelőknek.*” (Századok, 1949, 378.)

A fentiek szellemében, a hatékony központi irányítás és a szakmai szempontokat is érvényesítő személyi feltételek biztosítása érdekében alakították ki a regionális csoportokat – ahol lehetett, egyetemi-főiskolai vagy tudományos intézményekkel a centrumban. Elsőként a Dél-alföldi Csoport létesült 1950. március 19-én, melynek létrehozása körül Geróné Fazekas Erzsébet, az MDP második számú vezetőjének felesége bábáskodott (Századok, 1950, 462.). A többi csoport megalakulása – kettő kivételével – elhúzódott. A budapesti és kezdetben a Pest megyei programokat az országos központ közvetlenül szervezte. (1. táblázat) A területi csoportok néhány szervezeti adata (Századok, 1950, 1951, 1954, 1963)

Ez a szervezeti struktúra néhány év eltéréssel bomlásnak indult, azáltal, hogy sorra alakultak megyei csoportok, melyek egy része fokozatosan függetlenítette magát a területi csoporttól, s önállóan folytatta tevékenységét, közvetlen kapcsolatot tartva az országos elnökséggel, illetve igazgatóválasztmánnyal. A folyamatot a Borsod-miskolci (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei – V. J.) Csoport Kelet-magyarországi csoportból történő kiválása

indította el 1954. október 24-én. Példájukat az 1980-as évekig követte az összes megye, beleértve az addig regionális csoporton kívüli Pest megyét is. Ennek következtében az 1990-es évekre a regionális egységek megszűntek – a változatlan keretek között működő Dél-dunántúli Csoport kivételével. A megyei csoportok itt is megalakultak, de a továbbra is fennálló regionális szervezet keretében működnek.

Az 1949–1962 közötti időszak önmagában is összetett. A kezdeteket, a Rákosi-korszak legkeményebb éveit az eredeti célkitűzések következetes megvalósítása jellemezte. A társulati csoportok elsődleges feladata „a leghatékonyabb ideológiai fegyver” alkalmazása volt. Nem csak, sőt nem elsősorban a szakmai munkát kellett szervezniük. A szakembereket is főként azért kellett összefogniuk, hogy egységes, marxista szellemben alakítsák át a lakosság történelmi tudatát. Ezért az „... MDP útmutatása [...] nyomán a Magyar

Történelmi Társulat keretében megalakult az Előadói Szakosztály”. Ennek megyei szakosztályai, az élükre kinevezett összekötők irányításával, központilag meghatározott témakörökben szerveztek előadásokat üzemekben, intézményekben, falvakban. Csak egy példa e munka volumenének illusztrálására: 1951 novemberében 229 előadást tartottak vidéken (Komárom megyében 52, Baranyában 36, Hajdú-Biharban 15) mintegy 14 ezer résztvevővel (Századok, 1951, 589.). Mindehhez biztosították a szükséges anyagi feltételeket: a társulat az Akadémia közvetítésével jelentős támogatásban részesült a központi költségvetésből. Gondoskodtak az előadók utazásáról, a technikai feltételekről. Számukat és hatásukat tekintve ezek mellett eltörpültek a szakmai jellegű programok. A szigorú központi irányítás nem adott lehetőséget a helyi kezdeményezésekre, a munka tartalmi és módszertani tekintetben is azonos jellegű volt az egyes területi csoportokban.

	Alakulás	Székhely	Bázisintézmény
Dél-alföldi Csoport (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád)	1950. 03. 19.	Szeged	József Attila Tudományegyetem
Kelet-magyarországi Csoport (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár)	1950. 12. 17.	Debrecen	Kossuth Lajos Tudományegyetem
Észak-magyarországi Csoport (Heves, Nógrád, Szolnok)	1951. 10. 28.	Eger	Egri Pedagógiai Főiskola
Dél-dunántúli Csoport (Baranya, Somogy, Tolna, Zala)	1954. 04. 27.	Pécs	MTA Dunántúli Tudományos Intézete
Kelet-dunántúli Csoport (Fejér, Komárom, Veszprém)	1962. 05. 18.	Székesfehérvár	Fejér Megyei Levéltár
Nyugat-dunántúli Csoport (Győr-Sopron, Vas)	1963. 11. 05.	Győr	Győr-Sopron Megyei Levéltár

1. táblázat

A hatás nyilván nem maradt el, de nem minden tekintetben a szervezők szándéka szerint alakult. A programokon százak vehettek részt országszerte, s hallgatták meg „a magyar nép igazi történetét”, a megelőző korszakok és azok magyarországi gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai elitjének reakcióssá, fasisztává minősítését, a munkásmozgalom, s azon belül a kommunista párt szerepének, jelentőségének felnagyítását, idealizálását stb. hangoztató – azaz a történeti valóságot meghamisító – történelemtanárokat. Mindez azonban a történelmi ismeretek iránti érdeklődés növelését is eredményezte. Másrészt azt is, hogy sok ezren szembesültek az MDP vezetése által sulykolt propagandisztikus történeti kép és az általuk megélt történelem ellentmondásaival, ami kritikus viszonyt alakított ki bennük az előadásokon elhangzott nézetekhez és azok képviselőihez.

Minden bizonnyal ennek is szerepe volt abban, hogy a Nagy Imre-kormány időszakában elindultak másféle mozgások, az ekkor megfogalmazott új vélemények széles körben találtak visszhangra a területi csoportokban, a történelem iránt érdeklődőkben. A kezdeményezés ezúttal is a központból indult. A *Századok* szerkesztősége által szervezett vitában a párt elvárásaitól eltérő nézetek hangzottak el a történettudomány helyzetéről és feladatairól (*Századok*, 1953, 1954). Ennek alapján rendeztek két jelentős vitautulást 1954. szeptember 30-án Debrecenben és Egerben helyi és budapesti kutatók, levéltárosok, tanárok, diákok részvételével. A vitaindítók és hozzászólások tartalma nem ismert. A nagy érdeklődés és a hozzászólások nagy száma azonban jelezte, hogy az „új szakasz” politikájának hatására kibontakozóban lévő szabadabb légkört a szakma vidéki képviselői is igyekez-

tek kihasználni egy realisabb történelemszemlélet kialakítására, az ideológiai-politikai szempontok helyett a szakmai kritériumok érvényesítésére (*Századok*, 1954, 720.).

Feltűnő, hogy hosszú és vontatott előkészületek után ekkor alakult csak meg a Dél-dunántúli Csoport (*Századok*, 1954, 719.). Minden bizonnyal azért csak ekkor, mert a bázisul szolgáló és a vezetőséget adó intézmények – az MTA Dunántúli Tudományos Intézete, a Pécsi Pedagógiai Főiskola és a megyei közgyűjtemények szakemberei a megváltozott helyzetben látták alkalmasnak a politikai feltételeket arra, hogy érdemi szakmai munkát végezzenek a társulat keretei között (Vonyó, 1995).

Ebben a légkörben figyelmeztette a főtitkár az igazgatóválasztmányt a tagságban megfogalmazott igényre: „...a Társulatban nagyobb demokratizmus legyen”, ami az előadói esteken kibontakozó aktív, alkotó, kezdeményező vitákat jelenthetne. Hangsúlyozta, hogy „az ötletet az élet vetette fel, alulról jött kezdeményezés” (*Századok*, 1954, 483–484.).

Az 1955 elején bekövetkezett visszarendeződés, ha el is tudta némítani ezeket a hangokat, a közvéleményt átformálni nem volt képes. Hatása tetten érhető 1956-ban a Petőfi Kör történelevitájában (Hegedűs – Rainer, 1990) és a Történevezek Forradalmi Bizottságának október-novemberi törekvéseiben (*Századok*, 1959, 175.).

A forradalom leverését követően, 1956–1962 között a társulat és területi csoportjainak működését egyrészt az elbizonytalanodás és passzivitás jellemezte, amit a vidéki vezetőségek többségének felbomlása is jelzett, illetve eredményezett. A munka tartalma pedig a visszarendeződésre utalt – módosulásokkal. Hasonlóan a hatalom politikájának számos területéhez. A vezetés kritikával illette az

1953–1956 között megfogalmazott nézetek nagy részét, s képviselőiket, „akik olyan tevékenységet fejtettek ki, hogy munkájukat a Társulat vezetősége többé nem vehette igénybe” (*Századok*, 1959, 175.). 1958. december 2-án a közgyűlés által elnökké választott Molnár Erik hangsúlyozta, hogy a Magyar Történelmi Társulat „a marxista-leninista történettudomány fejlesztését és ezen a révén a szocializmus építését szolgálja”. Ugyanakkor a tömeges tudománynépszerűsítés helyett azonvidéki csoportok támogatását szorgalmazta, melyek „tényleges történetkutatókat tömörítenek” (*Századok*, 1959, 175.). Megszűnt az előadói szakosztály, s a társulat vidéki tevékenységét elsősorban az évenként rendezett történevsnapok fémjelezték. Tematikájukat pedig a rendszer restaurálását és konszolidálását szolgáló kérdések taglalása. 1959-ben például TSZ-történevek és a Tanácsköztársaság története, 1960-ban, a 15. évforduló alkalmával, számos rendezvényen a felszabadulás különböző összefüggéseinek tárgyalása, 1961-ben a pécsi történész napokon „a burzsoá nacionalizmus elleni küzdelem történettudományi” feladatai voltak napirenden.

1962-ben már mutatkoztak az enyhülés jelei, és annak nyomán lazult a politika által a történettudományra gyakorolt nyomás. Ezt követően számos változás, s azok következményeként keletkezett ellentmondásos szituáció jellemezte a vidéki csoportok helyzetét és tevékenységét. Változatlanul érvényesült a párt irányító szerepe. Egyrészt a vezetők választása során gyakorolt vétőjog révén. Szakály Ferenc szavaival szólva: „a Társulat gondosan szelektált vezetősége döntött arról, kik legyenek azok a kiválasztottak, akik a szűk körben olvasott szakfolyóiratok hasábjain kívül is hallathatják hangjukat, hathatnak a szélesebb értelemben vett olvasóközönségre”. (idézi

Vonyó, 1995) Még az is előfordult, hogy egy területi csoport vezetője nem szakember, hanem tanácsi vezető lett.²

Másrészt tartalmi kérdésekben. A politikai elvárások teljesítését jelezte a munkásmozgalom-történevet változatlanul hangsúlyos szerepe, továbbá az ilyen jellegű, illetve a rendszer előtörténetével kapcsolatos évfordulókról, személyiségekről történő megemlékezések (*Századok*, 1965, 1966, 1967, 1971, 1973). A „három T” elvének alkalmazása azonban lehetővé tette, hogy a társulati rendezvényeken látványosan szaporodjanak a *szakma által diktált* tematikai elemek (például: gazdaság-, társadalomtörténevet, helytörténevet, régebbi korok történeti kérdései stb.). Példaként említhetjük a Dél-dunántúli Csoport előadói estjeit, melyeken részben új, addig nem tárgyalt témákat vitattak meg, részben – szakmai alapon – a politikai elvárásoktól eltérő értékelések hangzottak el a vitákban (gyakran az előadásokban is). Ez történt például 1968. március 12-én, amikor Tilkovszky Loránt *A Szent István-i állameszme jegyében* címmel Teleki Pál nemzetiségi politikájáról tartott előadásában és az azt követő vitában nemzeti érdekek, illetve szempontok is hangot kaptak. Öt évvel később Dolmányos István *Napjaink szovjet historiográfiája* c. előadását követően a kérdezők és hozzászólók elsősorban Oroszország ázsiai vagy európai fejlődésének dilemmáját feszegették. Ezek a néha bátortalan, fokozatosan erősödő szakmai ellenvetések a történettudomány (és helyi képviselői) politikától való elszakadásának fontos jelenségei voltak. Kizárólag szakmai szempontok érvényesültek 1980-ban, a Pécs szabad királyi várossá nyilvánításának 200. évfordulója alkalmá-

² 1970-ben a borsodi csoport elnökévé a Miskolci Városi Tanács elnökhelyettesét választották. (*Századok*, 1970, 1280.)

ból rendezett konferencián (Vonyó, 1995). Hasonló tanulságai voltak a Kelet-dunántúli Csoport I. István királyról tartott emlékkonferenciájának (*Századok*, 1970, 1073.).

Ugyanígy kettősséget mutatnak a programok szervezeti vonatkozásai. A központ által elvárt tevékenységi formákból (vándorgyűlések, központilag meghatározott előadások stb.) fakadó azonosságok mellett egyre több, önálló kezdeményezésre épülő sajátos szín jellemezte az egyes csoportok tevékenységét. „A területi csoportok nagymértékben igazodtak a helyi adottságokhoz, ezt nemcsak munkájuk, hanem vezető testületeik is tükrözik, ahol a funkciók is ennek figyelembevételével alakultak ki” – állapította meg 1981-ben az igazgatóválasztmány (*Századok*, 1983, 289.). (2. táblázat; néhány területi és megyei csoport jellemző tevékenységi formái; ugyanott, továbbá *Századok*, 1962, 1963, 1964, 1970, 1973, 1975)

E változások nemcsak jelei, hanem inspirálói is voltak a vidéki munka megélénkülésnek. Nem véletlen, hogy ezekben az években alakultak meg a regionális csoportok ott, ahol addig nem került rájuk sor: 1962-ben a kelet-dunántúli, 1963-ban a nyugat-dunántúli. S ekkor teljesedett ki az 1950-es évek közepén

indult folyamat, a megyei szervezetek önállósodása. A pozitív jelenségeket regisztrálta 1966-tól közgyűlési beszámolóiban az országos főtitkár, megemlítve a társulati munka iránti érdeklődés, ennek nyomán a taglétszám növekedését, a csoportok rendezvényeinek gyarapodását. A társulat finanszírozását szolgáló központi támogatás 1956 utáni csökkenését ekkor még pótolni tudták a bázisintézmények (egyetemek, közgyűjtemények) szakmai programokra fordítható költségvetési tételeiből, illetve a tanácsok és intézmények, különböző társadalmi szervezetek stb. anyagi támogatásaként kapott összegek.

Az 1980-as évek közepétől, a hatalom nyomásának további enyhülésétől kezdve még inkább kitágultak a csoportok lehetőségei, erősítve a fenti tendenciákat. A rövid, mintegy öt éves átmeneti időszakot követően alapvetően új helyzetet teremtett a rendszerváltozás.

A szabaddá váló légkörben ellentétes folyamatok zajlottak le a vidéki szervezetek életében. Az 1980-as évek második felében nőtt a taglétszám, gazdagodott a csoportok programkínálata. Az 1990-es évek közepétől azonban lelassult, majd megfordult ez a tendencia. Csökkent azon csoportok száma, amelyek önálló rendezvényekkel keltették fel, illetve

Csoport	Tevékenységi forma
Borsod-Abaúj-Zemplén	Helytörténeti előadások <i>Borsodi Történeti Évkönyv</i> rendszeres kiadása
Csongrád	Vidéki centrumok kialakítása (Szentés, Makó stb.)
Hajdú-Bihar	Megemlékezés-sorozat kiemelkedő kutatókról
Kelet-Dunántúl	Részvétel <i>A Dunántúl településtörténete</i> című konferenciák szervezésében és köteteik kiadásában
Dél-Dunántúl	Történelemtanítási módszertani munkaközösség Évenként előadásorozatok a Pécsi Rádióban Kiadói tevékenység

2. táblázat • Néhány területi és megyei csoport jellemző tevékenységi formái

elégítették ki a történelem iránti érdeklődést. Közülük egyesek szerepe egyre inkább egy-egy színvonalas országos konferencia, illetve vándorgyűlés szervezésében, annak segítésében merült ki. A főtitkárok közgyűlési beszámolóikban, az 1990-es években sorra arról adtak hírt, hogy a megyei csoportok mintegy harmada szüntette be tevékenységét. Ellenpéldaként a Dél-dunántúli Csoportot említhették, mely változatlan aktivitást tanúsított (*Századok*, 1999, 2003, 2007). Utóbbi helyzete alakulása azonban önmagában is szemléletesen illusztrálja a korszak fokozódó nehézségeit, s azt is, milyen eszközökkel lehetett – legalább részben és időlegesen – ellensúlyozni azokat. Ezért tanulságos 1985–2007 közötti munkájának részletesebb bemutatása (Vonyó, 1995, MTT DDCs it).

A Dél-dunántúli Csoport legfontosabb akciói ebben az időszakban:

- *Dél-dunántúli történészek nyári tábora* (1986–2006 – húsz alkalommal).
- *Dél-dunántúli történészek konferenciája* (1987–1994 – öt konferencia, két tanulmánykötet).
- *Szigetvári konferenciák* – a török korszak kérdéseinek tárgyalása, vezető turkológusok közreműködésével.
- *A Dél-Dunántúl török alóli felszabadulása* (három nemzetközi konferencia: 1987-ben Siklóson a nagyharsányi csata, 1989-ben

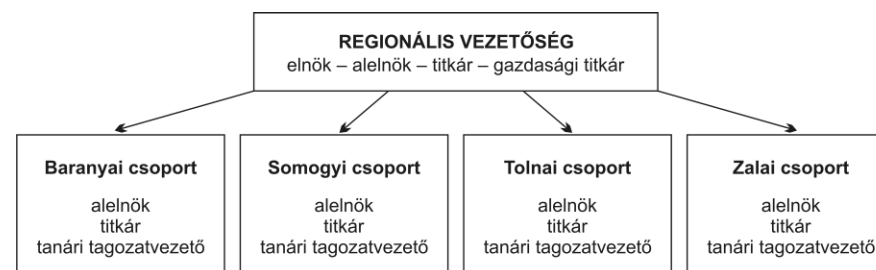
Szigetváron és 1990-ben Nagykanizsán az adott várak felszabadításának évfordulója alkalmából – ezek anyagának publikálása tanulmány- és forráskötetekben).

- *Helytörténeti kutatások, várostörténeti monográfiák elkészítésének segítése* (Pécs, Siklós, Nagykanizsa, Bonyhád – részvétel a kutatási programok szervezésében, konferenciák rendezésében).

Közülük is a legfontosabb és a legsikeresebb volt a továbbképzést szolgáló nyári táborok rendezése. Az egyhetes programokon összesen több mint ezer fő vett részt. Legtöbben tanárok, de szép számmal közgyűjtemények munkatársai, diákok, és számos nem szakmabeli érdeklődő. A résztvevők mintegy 5-6 százaléka a határon túlról érkezett.

A hatékonyság fontos biztosítéka volt a regionális szervezet fennmaradása, s azon belül a megyei csoportok önálló, de összehangolt tevékenysége. Ennek érdekében alakította ki a csoport 1987-ben kétszintű vezetőségét. (1. ábra)

Ez a szervezet egyszerre biztosította a megfelelő munkamegosztást és az erőforrások koncentrációját. A programok (táborok, konferenciák) főszervezője minden évben más megyei csoport vezetése volt, egyaránt támaszkodva megyéje intézményeire és a regionális vezetőségre. Így – szintén rotációs rendszerben – biztosítható volt egy ideig a megyei és városi

1. ábra

tanácsok/önkormányzatok, illetve intézmények és vállalkozások anyagi támogatása. A vezetőség pedig – tagjainak sokrétű szakmai érdeklődése és munkahelyi kötődése révén – a történettudomány több területén volt jártas, és széles körű kapcsolatrendszerrel rendelkezett, ami mind a tartalom, mind a szervezés terén garantálta a megfelelő színvonalat. A szervezeti keretek és a kedvező személyi feltételek tették lehetővé, hogy (a területi csoportok esetében egyedülálló módon) önállóan gazdálkodva finanszírozza rendezvényeit.

A rendszerváltásnak köszönhetően megvalósult a teljes szólásszabadság, nem voltak többé tiltott témák. Ez az első években még pozitív hatást gyakorolt a társulati rendezvényekre, hisz immár teljesen nyíltan lehetett beszélni addig elhallgatott vagy a hatalom igényei szerint értékelt történeti jelenségekről. Ezzel egy időben azonban sorra alakultak a társulat számára „konkurenciát jelentő” új egyesületek, melyek hasonlóan tartalmas programjaikkal érdeklődőket vontak el.³ Minden korábbinál gazdagabb lett a sokféle igényt kielégítő könyvkínálat. Széles tartalmi és ideológiai skálán lehetett tájékozódni a sokszínűvé váló folyóiratokban, sajtóban, illetve a kereskedelmi és az ismeretterjesztő tévécsatornák műsoraiban. Nem is beszélve az internet nyújtotta lehetőségekről. Ennek nyomán 1996-tól a dél-dunántúli történészek taborai résztvevőinek száma is csökkenő trendet mutatott – a kezdeti 60-80 főről az utolsó években 25-30-ra apadt.

Ezzel párhuzamosan – különösen az 1990-es évek végétől – romlottak a pénzügyi és szervezeti feltételek. Az állami szervek korábbi költségvetési támogatásait egy ideig

³ Magyar Levéltárosok Egyesülete (1986), Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület (1989), Történelemtanárok Egylete (1989)

kiváltotta a megyei és városi önkormányzatok szponzori tevékenysége. A múlt század utolsó éveitől azonban egyre csökkent költségvetésük, ami két vonatkozásban is rontotta a társulat területi csoportjainak helyzetét. Egyrészt, jelentősen visszaesett, esetlegessé vált, majd sok helyen lényegében megszűnt programjaik önkormányzati támogatása. Másrészt, pénzügyi elvonásokkal és a személyi állomány csökkentésével akaratlanul is ugyanerre kényszerítették intézményeiket, a levéltárakat, pedagógiai intézeteket, melyek infrastruktúrájukkal is kevésbé tudták segíteni a társulati csoportokat. Hasonló nehézségek jellemezték az egyetemek, főiskolák lehetőségeit is. A helyzet azért is vált súlyossá, mert egyrészt a gazdasági szervezetek csekély hajlandóságot mutattak/-nak ilyen rendezvények szponzorálása iránt, másrészt a területi csoportok – nem lévén önálló jogi személyek – az újonnan kínáló pályázati lehetőségekkel sem (vagy csak erősen korlátozottan) élhettek. Ennek volt következménye, hogy 2004-ben – tizennyolc év után először – a Dél-dunántúli Csoport nem tudta megrendezni hagyományos nyári programját. 2005-ben és 2006-ban pedig csak egy-egy nagyobb szakmai intézménnyel közös konferenciaként, melyeket jórészt utóbbiak finanszíroztak. A mai helyzetben csekély a remény a folytatásra. Azaz, a legaktívabb csoport aktivitása is látványosan hanyatlak. Tevékenysége egyre inkább a más tudományos szervezetekkel, intézményekkel közösen szervezett programokra korlátozódik, melyekhez csak szakmai és szervezési segítséget tud adni tagjai, illetve vezetőinek tapasztalatai révén.

Összegezve megállapítható, hogy a társulat területi csoportjainak története nemcsak sikertörténet, hanem egyben ellentmondások

története is. A létrehozásukat követő években, a legkeményebb diktatúra időszakában – kényszerűségből – a hatalom propagandaeszközeként funkcionál, a szakmai szempontokat mellőzni kényszerülő szervezetek minden anyagi és szervezeti támogatást megkaptak működésükhöz. Jóllehet, tevékenységük tartalmilag behatárolt volt, rendezvényeiken minden korábbinál nagyobb tömegek szereztek ismereteket történeti kérdésekről, szélesítve a társadalom érdeklődését múltjának eseményei és azok értékelése iránt. A Kádár-korszakban utóbbiakat – ha lassan is, de – egyre szélesedő skálán, és sok vonatkozásban már szakmai igényességgel elégíthették ki. Így hozzájárulhattak ahhoz, hogy a lakosság nagyobb része legyen képes – reális történeti ismeretek alapján – a korabeli társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyok kritikus elemzésére. Mivel a pénzügyi feltételek központi támogatás nélkül is biztosíthatóak voltak, az 1970–1980-as évek a – változatlanul fennálló, de csökkenő – korlátozások ellenére is igen termékeny szakasza volt a területi csoportok történetének. S végül, a politika nyomása alóli teljes felszabadulás (a hasonló funkciót betöltő szervezetek, fórumok gazdagodása, a hagyományos pénzügyi

támogatók ellehetetlenülése, az új lehetőségek nem megfelelő kihasználása jogi, szervezeti korlátok miatt stb.) ellentmondásos módon együtt járt az anyagi és intézményi feltételek rohamos romlásával, illetve az érdeklődők egy részének „elszívásával”. Miközben a szakmai és személyi feltételek minden korábbinál több lehetőséget rejtettek magukban.

Pesszimista kép, mely megváltoztatandó és megváltoztatható. Egyrészt a külső körülmények javításával – a területi csoportok önálló jogi személlyé válása, a pályázati lehetőségek kiaknázása, történelem iránt érdeklődő vállalkozók társulati csoportokba történő bevonása révén. Másrészt belső megújulással – új ötletekkel (mai problémáinkra is választ kereső, tartalmas, érdekes programokkal), a munkát vállaló, a mai viszonyokat ismerő és kihasználni képes, szakmailag felkészült, nagy munkabírású fiatalok vezetővé választásával. Utóbbiak lehetnek elsősorban képesek a területi csoportok munkájának megújítására, s ezáltal újabb fellendítésére – a tapasztaltak támogatásával.

Kulcsszavak: területi csoport, regionális csoportok, megyei csoportok, előadói szakosztály, konferencia, tudományműszerítés

IRODALOM

- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) – Szabó Miklós (bev.) (1990): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. 3. köt. *Történeiszvita*. Kelenföld-ELTE, Budapest
- Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados fennállásának évfordulója napján, 1892. máj. 15-én tartott ünnepélyes közgyűlése alkalmára. Századok. 1892. Melléklet, 1–150.
- Huszár Tibor (1998): *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*. Corvina, Budapest
- Kónya Sándor (1975): Az Akadémia újjáalakulása és működése 1957-ig. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.) – Vörös Antal (szerk.): *A Magyar Tudományos Aka-*

démia másfél évszázada 1825–1975. Akadémiai, Budapest, 363–387.

MTT DDCCS it – Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportjának irattára

Péteri György (1989): Születésnap ajándék Sztálinnak.

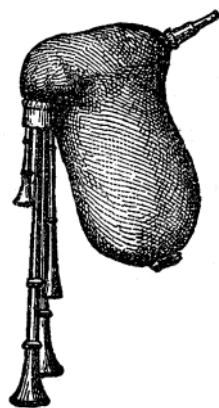
Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. Századvég. 1–2, 18–35.

Pótó János (1994): Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. Történelmi Szemle. 1–2, 79–110.

Századok című folyóirat évfolyamai: 1949–1951, 1953–1955, 1959–1967, 1970, 1971, 1973, 1975, 1983, 1999, 2003, 2007

Szilágyi Gábor (1992): *Tűzkeresztség. A magyar játékfilm története 1945–1953*. Magyar Filmintézet, Bp., 79–86.
 Klebelsberg Kunó (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. (Válogatta, az előszót s a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc) Európa, Budapest. 29–116. (Gróf Klebelsberg Kunó elnöki megnyitói a Magyar Történelmi Társu-

lat 1917–1922 közötti éves közgyűlésein)
 Vonyó József (1995): A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportjának 40 éve. In: *A Dunántúl szolgálatában. Előadások Rúzsás Lajos emlékének*. (Szerk. Horváth Gyula) MTA Regionális Kutatások Központja–Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja. Pécs, 38–39.

Tanulmány

ENERGIAERDŐK, FAÜLTETVÉNYEK, ÚJ TERÜLETHASZNOSÍTÁSI LEHETŐSÉGEK

Rédei Károly Csiha Imre

az MTA doktora
 Erdészeti Tudományos Intézet (erti@erti.hu)
 redei.karoly@t-online.hu

tudományos munkatárs
 Erdészeti Tudományos Intézet
 csihai@erti.hu

Veperdi Irina

a mezőgazdasági tud. (erdészet) kandidátusa
 Erdészeti Tudományos Intézet
 veperdi@erti.hu

A megújuló, s ezen belül a biomasszán alapuló energiaforrások felhasználásának növelése az Európai Unió, így hazánk energiapolitikájának is egyik meghatározó alapelve, illetve célkitűzése. A tervezetek alapján az EU a 2000-es évek eleji, kevesebb mint 6 %-os megújuló energiafelhasználását 2020-ig 20 %-ra kívánja emelni. Magyarországon ez az arány 13-15 % lenne az említett időszak befejező évéig. E program sikeres végrehajtásában fontos szerepet tölthetnek be az ún. energiaerdők, illetve energetikai faültetvények. Létesítésük alapelveként az a szakmai felismerés szolgál, hogy gyorsan növő fafajoknak (fajtáknak) meghatározott termesztés-technológia alapján történő telepítésével energetikai hasznosításra alkalmas faültetvényeket hozunk létre. Ezeket rövid (négy-tizenöt éves) vágásfordulóval termeljük ki, egy részüket több generáción át is sarjazzathatjuk. A tanulmány az ener-

getikai faültetvények termesztés-technológiai ismérveit tárgyalja, a kísérleti (referencia-) ültetvények hozamadatainak felhasználásával.

Fogalmi meghatározások

Energetikai célú erdőket és faültetvényeket elsősorban jó termőképességű termőhelyeken célszerű létesíteni, hasonlóan a normál erdőtelepítések ökológiai feltételrendszeréhez. A számbajöhető területek egy részén mezőgazdasági tevékenységet folytattak, de időközben a mezőgazdasági termékek iránti kereslet lecsökkent (napjainkban úgy tűnik, hogy csak átmenetileg), illetve a biztonságos termelés kockázata az átlagosnál lényegesen magasabbá vált (időszakos elöntések, árvízkarok stb.). A szántóföldi növénytermesztésből ily módon kikerült földterületek gazdaságos hasznosításának egyik formája a dendromassza (biomassza) termelés lehet. Első lépésben az energe-

tikai faültetvények területe – a támogatási források megléte esetén – elérheti a 70–80 ezer ha-t. A szakirodalom az energetikai célú (energiafa-termelést előirányzó) fás ültetvények két kategóriáját különíti el (Bai et al., 2002.):

Energiaerdő: erdőgazdálkodási művelési ágba tartozó, de speciális céllal létesített és üzemeltetett erdő. Hagyományos erdők átminősítésével, illetve energiafa-termesztés céljára történő telepítéssel jön létre. Az energiaerdőre érvényesek az erdőtörvény előírásai, de üzemtervezéskor, a legnagyobb dendromassza-hozamok elérése céljából a gyorsan növő, sarjzatható fafajokat kell előnyben részesíteni. A vágásérettségi kort a termesztési ciklus és a dendromassza-növedék kulminációjának függvényében állapítják meg. Az erdőművelés és a fakitermelés a hagyományos erdészeti technológiákkal és technikákkal történik. Az energiaerdőben csak energiafa (tűzifa, faapríték) termelése folyik, a tervezett vágásérettségi kor maximum 20–25 év lehet.

Energetikai faültetvény: a mezőgazdasági ültetvény gazdálkodási művelési ágba sorolandó, dendromassza (energiafa) előállítására létesített faültetvény. Az energetikai faültetvényekre nem érvényesek az erdőtörvény előírásai. Sík- vagy dombvidéken, jó termőhelyeken, nagyüzemi körülmények mellett telepítik. Az üzemmodot illetően két változatát különböztetjük meg:

Mesterséges felújításos (újratelepítéses) üzemmod: teljes talajelőkészítéssel, nagy dendromassza-hozamot biztosító fajok alkalmazásával 5–8 ezer db/ha tőszám ültetése; 8–15 éves vágásfordulóval a termőhelyi adottságok, a faj, valamint az alkalmazott termesztés-technológia függvényében átlagosan 8–15 t/ha/év élőnedves hozam érhető el. A hosszabb vágásforduló miatt általában kevésbé rentábilis üzemmod.

Sarjzatható üzemmod: az ültetvény nagy tőszámmal (8–15 ezer db/ha) telepítik jól sarjzadó fajokkal; az első tarvágás időpontja a kitermelési és begyűjtési módtól függően 3–5 év, majd ugyanilyen ciklusokkal a sarjültetvény ismét vágható; 4–5 vágásforduló tervezhető. Általában rentábilis, hátránya viszont, hogy a sarjzathatók során a törzsszám alig szabályozható.

Energetikai faültetvények létesítésére alkalmas fajok jellemzése (fafajmegválasztás)

Az energetikai faültetvények létesítésénél számba jöhető fajokkal szembeni legfőbb elvárások a következők:

- gyors fiatalkori növekedés,
- kiváló sarjzadó képesség,
- károsítókkal szembeni ellenállóképesség,
- jó tüzeléstechnikai tulajdonságok,
- kombájnnal betakarítható legyen,
- megfeleljen az elvárható környezet- és természetvédelmi szempontoknak.

Akác (*Robinia pseudoacacia*): Ez a faj gyors fiatalkori növekedésével és kiemelkedő sarjzadó képességével félszáraz-száraz termőhelyeken is jól hasznosítható. A legjobb akácokat a döntően savanyú kémhatású, homokos talajú erdőgazdasági tájakon (Nyírség, Somogy), míg a legtöbb gyenge akácot a meszes-homokos Duna-Tisza közti homokháton találjuk. A gyökérzetén található baktériumokkal a levegő nitrogénjét megkötve növeli a talaj nitrogéntartalmát. A talajba juttatott nitrogén évi mennyisége 50–55 kg/ha-ra becsülhető. Az akác fényigényes faj, faggyal szemben azonban kevésbé ellenálló. Faja a lombos fajok között a legjobban ég (fűtőértéke 16MJ/kg körüli). Szaporítása magról, a szelektált fajták esetében pedig gyökérdugványról történik. Energetikai céllal a termőhelytől függően 4–5 évenként célszerű letermelni. Egy

ültetvény élettartama 20–25 év (4–5 rotáció tervezhető). Dendromassza-hozama a termesztési (klón-)kísérletek alapján 8–12 t/ha/év között változik.

Nemesnyárok (*Populus var.*): A hazánkban telepítésre engedélyezett nemesnyárok között olyanok is találhatóak, amelyeket fiatalkori növekedési erélyük és jó sarjzadó képességük alkalmassá tesz energetikai felhasználásra. A nemesítési és termesztési kísérletek alapján energetikai hasznosításra legalkalmasabb, ígéretes nemesnyár-fajták: *Triplo*, *Adonis*, *Koltay*, *I-214*, és a *Pannonia nyár*. Általában az üde, levegős, tápanyagban gazdag talajokat kedvelik. Elviselik az időszakos vízborítást is. A nyárfatermesztés eredményességét leggyakrabban a talaj tömörsége, rossz szellőzése, az esetleges sófelhalmozódás és a pangó vízborítás kialakulása gátolja. Bizonyos körülmények között az őshonos nyárok (fehér és szürke nyár) is alkalmasak energetikai ültetvények létesítésére, de erre a célra elsősorban a mesterseges keresztezéssel létrehozott, majd vegetatív úton szaporított szelektált fajták lehetnek alkalmasak. A hazai kísérletekben – négyéves vágásfordulót figyelembe véve – 12–17 tonna/hektár/év dendromassza hozamot érnek el.

Fűzek (*Salix sp.*): Elsősorban hazai fűzeink jöhetnek számításba, kizárólag olyan termőhelyeken, ahol a többletvízhatás valamilyen módon biztosított. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy a rendszeresen belvízborított területeken komoly problémát jelenthet az, ha nem tudunk olyan időszakot találni, amikor a betakarító- és szállítógépek gond nélkül mozoghatnak a területeken. Napjainkban egyre több helyen fordulnak elő elsősorban Lengyelországból, valamint a skandináv országokból behozott fűzfajták. Ezek népszerűsítése során a hazai dendromasszahozamokat jelentősen meghaladó adatok hang-

zanak el. A magunk részéről a fajták bevezetésének kísérletekkel alátámasztott módját javasoljuk, az esetleges, kampányszerű nagyterületű telepítések helyett. Az eltérő klimatikus környezetből származó fajták hazai körülményeink között könnyen áldozatul eshetnek a különböző kórokozóknak, károsítóknak.

Pusztaszil (*Ulmus pumila cv. 'Pusztá'*): Erre a Kínából származó fajra (fajtára) a nagy szárazság- és sótűrés a jellemző. Jó növekedése mellett kiválóan tűri a csonkolást is, ezért különös figyelmet érdemel a kedvezőtlen vízgazdálkodású, száraz területek hasznosítása során.

Általános termesztés- (telepítés-) technológiai irányelvek

Ültetési növény: fajtától, termőhelytől, vágásfordulótól és a letermelés technológiájától függ. Kísérleti tapasztalataink és a telepítési gyakorlat 5 és 15 ezer csemete között jelöli meg a hektáronkénti csemeteszámot. A csemeteszámnak gyengébb termőhelyen és hosszabb vágásforduló esetén alacsonyabbnak kell lennie, jó termőhelyen és rövidebb rotáció esetén közeledhet a felső határhoz. Figyelmet érdemel a nemesített akácklónokkal történő telepítésnek egy olyan változata, amikor a nagy értékű csemetét viszonylag tág hálózatban telepítjük – esetleg mezőgazdasági köztestermeléssel hasznosítjuk a sorközöket az első évek során – és az első vágásforduló után a gyökereket megszagatva „sűrítjük be” az ültetvényt. Ezen technológia a gyakorlat számára igen, a támogatási rendszer számára azonban sajnos egyelőre nem elfogadható.

Figyelembe kell venni a növény kialakításánál azt a tényt is, hogy a telepítés, majd pedig a végvágások utáni első évben szükség van sorközi ápolásra, tehát az ápoló gépnek be kell jutnia a sorok közé. Szintén figyelem-

mel kell lenni arra, hogy a betakarítógép milyen sortávolságban tud közlekedni, le tudja-e vágni a sorokat, vagy nem. Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy ennél a területhasználási módnál már a telepítés során számba kell venni a majdani felhasználó igényeit (apríték mérete, kéregszázaléka, nedvességtartalma), valamint az alkalmazni kívánt betakarítógép műszaki paramétereit (a fafajtól függő átvágható méret, sortávolsággal szembeni elvárások stb.).

Ültetési anyag: *nyár és fűz* esetében első sorban a simadugvány jöhet számításba. Kérdéses azonban a telepítés technológiája. Mindenképpen érdemes tájékozódni azokkal a külföldről behozott dugványozó gépekkel kapcsolatosan, amelyek svéd vagy olasz technológia részeként szálvesztőt felhasználva egy menetben végzik a dugványvágás és dugványozás munkaműveletét. Előnyként kell említenünk az igen jó munkaminőséget és területi teljesítményüket, hátrányuk viszont a magas beruházási költség.

Akác esetében a csemetével történő telepítés mellett megemlítendő a magról történő vetés is. A módszer előnye a viszonylag alacsony költség, hátránya viszont az első évben jelentkező magasabb ápolási költség. Az eljárás kiterjedtebb alkalmazásának feltétele a megfelelő vetőgéptípus kialakítása, valamint az esetleges vegyszeres gyomirtás módszerének kidolgozása és a gyakorlatba való bevezetése.

Pusztaszil telepítése egyéves magági csemetével történhet a leggazdaságosabban.

Ültetvényápolás: az energetikai faültetvények ápolása – mint minden más intenzív termelési rendszernél – kulcskérdésnek tekinthető. Az első évben kötelezően el kell végezni a sorközi és sorápolást, s sortávtól függően a második évben a sorközi ápolást is. Külön fel kell hívni a figyelmet az akác

magvetése esetén az első és második sorápolás fontosságára, amelyen az egész technológia sikere múlhat.

Ültetvényletermelés: a kitermeléssel kapcsolatban két irányt különböztethetünk meg. A minirotaációs rendszer esetén a kitermelés levágó, járva aprító, szecskázó géppel történik (az arató-aprító gépek általában 10 cm alatti tőátmérő esetén alkalmazhatók csak), a hosszabb ciklusú ültetvények esetében pedig motorfűrészes töelválasztás, majd az aprítás következik. Mindenképpen számolni kell azzal, hogy napjaink gyakorlata szerint a termelési ciklus része egy hosszabb-rövidebb tárolási szakasz is, ehhez viszont sem az erőművek, sem a magán felhasználás – pellet- vagy brikettgyártás – nem rendelkezik megfelelő méretű tárolási kapacitással. Ez mindenképpen területvesztést, esetenként kisebb mértékű minőségromlást vonhat maga után. A felszedésnél pedig kisebb-nagyobb mennyiségű veszteség is jelentkezhet. Mindenképpen érdemes azonban a tárolásra és szárításra is megfelelő figyelmet fordítani, mert a víztartalom igen jelentősen befolyásolja a fűtőértéket, ezen keresztül pedig a természet eredményességét is. Itt szeretnénk arra is rámutatni, hogy az aktuális fejlesztések zöme ma már az aprítás, az aprítéktermelés irányába halad, a felhasználás egy része azonban továbbra is a sarangolt választékban való értékesítés lehet, megfelelő tüzelőberendezések kialakítása és elterjedése esetén.

Általánosságban elmondható, hogy a vágásforduló legkedvezőbb idejét több tényező együttesen határozza meg. Ezek közül a legfontosabbak: a termőhely, amely az ültetvény méreti viszonyait (átmérő, famagasság) is meghatározza, továbbá az ültetési hálózat, a kitermelés módja és az alkalmazott géptípus.

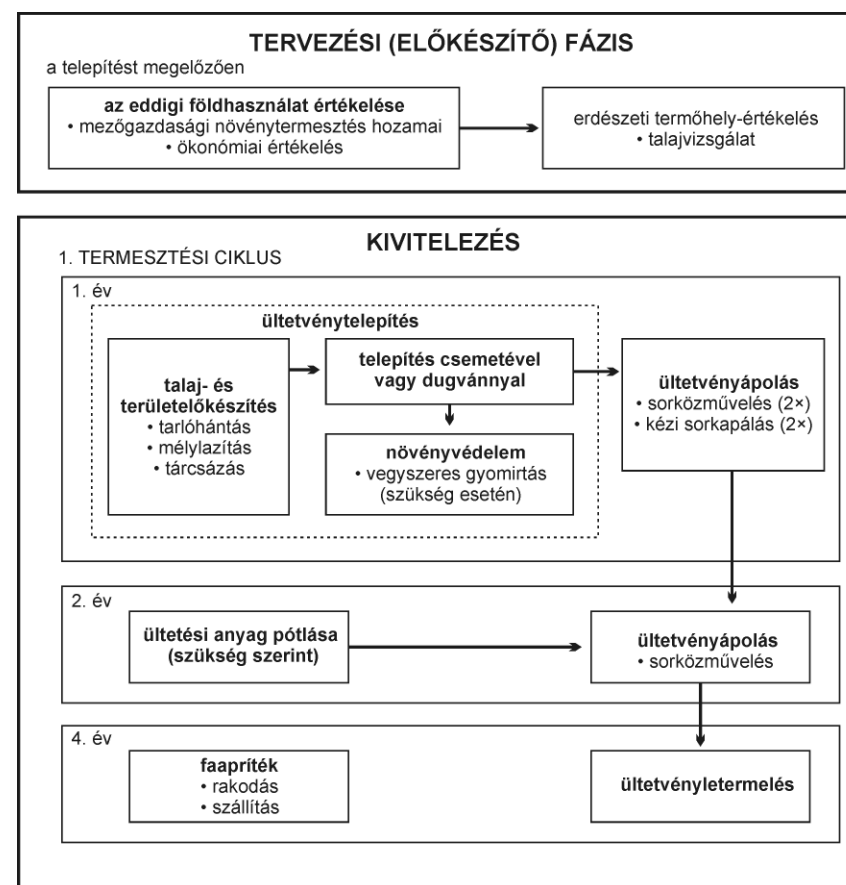
Az energetikai célú faültetvények természet-technológiájának (sarjzatatos üzemmod) sémáját az *1. ábra* szemlélteti (Bai – Sipos, 2007 alapján módosítva és kiegészítve).

A kapcsolódó jövőbeni legfontosabb K+F, illetve szabályozási feladatok:

Gyorsítani kell a hazai, energiafa-termelésre alkalmas fafajok klónjainak, fajtáinak szelekcióját, és folytatni kell a vonatkozó természet-technológiák korszerűsítését. Össze kell állítani – az eddigi K+F eredmények felhasználásával – az országos természet-technológiai katasztert. A faenergetika fejlesztését és térnye-

rését a kis és kommunális hőtermelésben gyorsítani szükséges. Fokozottabb támogatásban kell részesíteni a faenergetikai gépfejlesztést és gépgyártást. Az energetikai faültetvények területi arányának növelése a jelenlegi jogszabályok folyamatos korszerűsítését igényli. Indokolt az új erdőültetések során az ún. „energiaerdők” létesítésének engedélyezése is.

Az akác klónkísérletek értékelésének egy részét az *Energetikai faültetvények létesítésének ökológiai, természet-technológiai és ökológiai feltételrendszere* című FVM K+F téma (száma: 6852/2007) keretében végeztük.

1. ábra

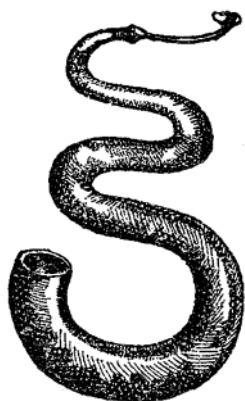
IRODALOM

- Bai Attila - Lakner Z. - Marosvölgyi B. - Nábrádi A. (2002): *A biomassza felhasználása*. Szerk.: Bai Attila. Szaktudás, Budapest
- Bai Attila – Sipos Géza (2007): A hagyományos erdők és az energetikai faültetvények sokrétű jelentősége. Erdészeti Lapok. CXLII, 4, 106–109.
- Bárány Gábor – Csiha Imre (2007): Kivezető út vagy zsákutca. Gondolatok az energetikai ültetvényekkel kapcsolatosan. Erdészeti Lapok. CXLII, 4, 114–115.
- Führer Ernő – Rédei K. – Tóth B. (2003): *Ültetvény-*

szervi fatermesztés. I. Mezőgazda–Erdészeti Tudományos Intézet, Budapest

Marosvölgyi Béla (1996): Az energetikai ültetvények létesítése és hasznosítása. In: Körmenyi Péter – Pecznik Pál (szerk.): *Megújuló energiaforrások hasznosítása*. 1996. október 10. Gödöllő. FM Műszaki Intézet, Gödöllő, GATE, 49–55.

Rédei Károly – Veperdi Irina (2006): Akác energetikai ültetvények létesítése, kezelése és hozama. In: Rédei Károly: *Az akác termesztés-fejlesztésének biológiai alapjai és gyakorlata*. ERTI–Agroinform Kft., Budapest, 110–118.

SZABADSÁGHARC VOLT-E BOCSKAI ISTVÁN MOZGALMA?¹

Pálffy Géza

PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet
gpalfy@rti.hu

Az eddigi elképzelések

Bocskai István mozgalmanak (1604–1606) történetéről a 19. század második felétől monográfiák és tanulmányok sora áll rendelkezésünkre, melyeknek már a jegyzéke is önálló kötetet tesz ki (Bényei, 2004). Az eddig készült munkák jelentős része azonban az eseményt általában csupán egy-egy aspektusból vizsgálja. Egyes összefoglalók a protestáns vallásszabadság és a rendi jogok védelmére, mások a hajdúk felkelésére koncentrálnak. Abban viszont többnyire megegyeznek, hogy mindenekelőtt a mozgalom Habsburg-ellenes voltát és rendi jellegét emelik ki, és azt hangsúlyozzák, hogy az I. Rudolf magyar király (1576–1608) ellen irányult.

Az elmúlt másfél évszázadban a Bocskai vezette mozgalmat számos terminussal illeték. A 19. század második felében még leggyakrabban felkelésnek titulálták: a magyar nyelvű íráskor „felkelés, fölkelés”, a németek „Aufstand” néven. Ez a hagyomány részben

azóta is él. Így egyes történészek az elmúlt évtizedekben is következetesen Bocskai-felkelésről értekeztek, mint például Makkai László vagy Szakály Ferenc (Makkai, 1974; Makkai, 1985; Szakály, 1990, 176.), és így említi a modern Erdély-történet is (Barta, 1986). Az elmúlt esztendőben a 400. évfordulóra megjelent kötetek egy része is így nevezte az eseményt; az egyik legújabb tanulmánygyűjtemény pedig gondos körülírással „a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés”-ről beszél (Balla, 2006).

Mindezek ellenére, a leggyakoribb elnevezésnek napjainkban kétségkívül a Bocskai-szabadságharc számít. Hosszú évtizedek óta így szerepel a gimnáziumi tankönyvekben, az újabb Bocskai életrajzok nagyobb részében (Benda, 1993; Nagy, 2000; G. Etényi et al., 2006), és többnyire mind a mai napig így tanítják az általános és középiskolákban. Másfél évtizeddel ezelőtt e tanulmány szerzőjének egyik magyar történeti egyetemi szigorlati tétele is *A tizenöt éves háború és a Bocskai-szabadságharc* volt. Sőt, az említett jubileumra *A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója* címmel Hajdúböszörményben külön könyvsorozatot is alapítottak. De a kérdés legújabb nemzetközi áttekintése szintén szabadságharcról ír (Várkonyi, 2006a), miközben az egyik új magyar alkotmánytör-

¹Jelen tanulmány előadás változata 2008. május 20-án, Budapesten, az MTA Társadalomkutató Központja Jakobinus termében, a Magyar Történelmi Társulat előadás-sorozatában hangzott el. Mind az előadás, mind az azt követő tudományos vita meghallgatható a társulat honlapján: <http://www.tortenelmitarsulat.hu/esemenyek/hanganyag.php> (2008. május 20.)

ténet „rendi szabadságharc”-ként tanítja a mozgalmat a jogászhallgatóknak (Nagy – Rác, 2007, 275). Emiatt joggal hökkenthet meg az elmúlt fél évszázadban érettségizett olvasó, ha valaki a szabadságharc kifejezés mellé kérdőjelet tesz.

A mozgalom szabadságharcként történő meghatározása ugyancsak a 19. század második felére nyúlik vissza. E fogalmat azonban akkor, és a 20. század első felében elsősorban protestáns történétírók alkalmazták, mégpedig, a mozgalom általuk vizsgált jellegét kiemelve, elsősorban ’vallásszabadságért folytatott harc/háború’ (mint olykor konkrétan is írták „vallásszabadsági háború”) értelemben (például Boldisár 1908). Ez az interpretáció azután az 1950-es évek legelejétől alapvetően megváltozott. Ekkortól ugyanis markánsan új, nevezetesen ’függetlenségi harc’ jelentést kapott, elsősorban a magyarországi tudományos szocializmus egyik „atyja”, Mód Aladár 1954-ig hét kiadásban és sok tízezer példányban megjelent monográfiájának (*400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*) hatására (Mód, 1954). E mű a magyar állam és a Habsburgok 1526-tól 1918-ig tartó közös történetét nem tekintette másnak, mint a magyarság nemzeti függetlenségi küzdelmének a „német elnyomókkal”, az „osztrák gyarmatosítókkal” és az „imperialista” Habsburgokkal szemben. Mód Bocskait e szabadságharc-sorozat első vezéralakjaként mutatta be, akit azután egészen a Tanácsköztársaságig többen követtek. A közvélemény számára e meghatározó fogalomváltozást szemléletesen jelezte az a napjainkra már kevésbé ismert tény, hogy az 1950-es évek második felére a Hősök terén álló magyar királypanteon Habsburg uralkodóinak (I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József) szobrait Bocskai István, Bethlen Gá-

bor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakjaira cserélték ki.

Az 1948 utáni korszak politikájának és ideológiájának a történetírásra gyakorolt hatása oly jelentős volt, hogy az ötvenes évek elejétől Bocskai mozgalmát már a korszak legkiválóbb szaktörténéseinek többsége is függetlenségi harcnak, illetve ezen új értelemben meghatározott szabadságharcnak nevezte vagy volt kénytelen nevezni (Benda, 1952, 1955; Nagy, 1961). Ez az értelmezés gyorsan bekerült a gondosan ellenőrzött történelem-tankönyvekbe, és elevenen él mind a mai napig. Sőt a rendszerváltás óta gyakran kerül oda a függetlenségi küzdelem elé a 16–17. század fordulóján nehezen értelmezhető modern ’nemzeti’ jelző (például Fábrián, 2000). Ezzel magyarázható, hogy egy tekintélyes művelődéstörténész a mozgalmat napjainkban is „az első magyar nemzeti felkelés”-nek titulálja, és azt II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca (1703–1711) és az 1848–49-es szabadságharc előzményének tekinti (Nemeskürty, 2006, 219). Végül a kora újkori magyar történelem egyik igen jeles kutatója úgy vélekedik, hogy „a rendi társadalom szerkezetében élő ország viszonyai között nemzeti összefogás” alakulhatott ki, miközben ugyanezen írásában hol szabadságharcról, hol felkelésről is beszél (Várkonyi, 2006b, 11).

Az eddigi összegzések többsége ugyanakkor alig-alig vizsgálta azt az alapvető kérdést, hogy a magyar rendek közül ténylegesen mennyien támogatták Bocskait, illetve kik is választották fejedelmükké. Általában sematikusan úgy fogalmazzuk, mint az egyik új középkorai történelem-tankönyv: „a rendek mindkét országban [Erdélyben és a Magyar Királyságban] fejedelmükké választották” (Szárny, 2006, 225). Ennek elsősorban az az oka, hogy a Magyar Királyság 16. századi

rendiségének és politikai elitjének összetételét az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alaposan. Emellett arra sem adtak választ, hogy a szabadságharcban a fejedelem és hívei valóban a függetlenségért küzdöttek-e (miként ez 1703–1711-ben vagy 1848–49-ben történt), és ha igen, akkor mely ország vagy állam függetlenségéért. Údító kivételt csupán két friss regionális vizsgálat jelent. Míg az egyik Bocskai és az erdélyi rendiség vezetőinek ellentmondásos, ám végül sikeres együttműködését tárta fel (Horn, 2006), addig a másik a nyugat-dunántúli rendek és a fejedelem 1605. évi kapcsolatrendszerét vizsgálva már egyszerre beszélt felkelésről és polgárháborúról (Dominkovits, 2006).

Az időrend jelentősége

Az eddigi munkák jelentős része nemcsak tematikai és terminológiai szempontból vizsgálta szelektív módon Bocskai mozgalmát, hanem abból gyakran csupán egyes eseményeket emelt ki, és azokat sem mindig megfelelő időrendben. Pedig a mozgalom kronológiájának pontos rögzítése nélkül annak céljait, jellegét és sikereit nem érthetjük meg. Bocskai megmozdulása ugyanis kezdetben egyáltalán nem a tiszántúli hajdúk vagy a magyar rendek felkeléseként indult, miként ezt oly gyakran (a középkor tankönyvek is) bemutatják.

Mindez annak ellenére igaz, hogy a tizenöt éves háború közepette (1591–1606) az uralkodói zsoldban szolgáló hajdúk gyakran emelték fel szavukat elmaradt fizetésük miatt, a királysági rendek pedig joggal elégedetlenek a Habsburg-udvar kiváltságait sértő intézkedéseivel (például az 1604. évi utólag betoldott 22. tc. a vallásszabadság korlátozásáról), a kincstári és koncepciós perekkel, illetve a császári-királyi hadak támogatta el-

lenreformációval szemben. Érdemes viszont hozzáfűzni: az udvar és a kincstár ezeket a rendek egy részének (főként a kamarákat is vezető főpapok és egyes nagyurak) támogatásával hajtotta végre; ami azt is jelezte, hogy a háború alatt a rendiség belül is számottevőbb törésvonalak alakultak ki. Az elégedetlenség 1604 késő nyarára – elsősorban Felső-Magyarországon – olyan komollyá vált, hogy az országgrész rendjei szeptember 8-án Gál-szécsen (Zemplén m.) tartott kerületi gyűlésükön kijelentették: amennyiben az uralkodó az 1604. évi 22. törvénycikket nem vonja vissza, vallásuk és kiváltságaik védelmében akár fegyverhez is nyúlnak. A politikai hangulat a Magyar Királyság keleti régiójában tehát nagyon feszült volt.

Bocskai István mozgalma azonban jóval korábban kezdődött. Az Erdélyi Fejedelemség politikájából ekkor már évek óta kiszorult, ám korábban a Habsburgokkal való kiegyezést kereső nagyúr az újabb kutatások alapján 1604 márciusától titkos tárgyalásokat folytatott a Belgrádban és Temesváron tartózkodó oszmán főméltóságokkal. Nevezetesen saját maga oszmán-török támogatású fejedelemségről és a háború alatt a császári-királyi csapatok által a Magyar Királysághoz visszatartott Erdély korábbi oszmán vazallusságába történő visszahelyezéséről (Papp, 2004, 1198–1201). Célja megegyezett azon ún. törökpárti erdélyi nemesek törekvéseivel, akik többek között Bethlen Gábor vezetésével az oszmánok támogatta erdélyi trónkövetelő, Székely Mózes 1603. július közepén bekövetkezett vereségét követően jelentős számban menekültek a török hódoltságba. Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha keserű is rögzítésünk – a nagyhatalmi realitásoknak megfelelően egy olyan vazallus fejedelemség helyreál-

lításában gondolkozott, amely csaknem teljes belső önigazgatást élvezve az 1550-es évek közepétől közel fél évszázadon át létezett.

A bécsi Habsburg-udvarban nevelkedett Bocskai döntő jelentőségű pálfordulásának pontos okait sajnos mind a mai napig nem ismerjük. Abban azonban bizonyosan több tényező játszott szerepet: egyrészt a háború alatti sérelmei (az erdélyi rendek általi száműzése 1600 őszén, majd prágai fogsága 1601–1602-ben, unokaöccse Giorgio Basta generális általi elfogatása stb.), másrészt elvesztett erdélyi birtokainak vissza nem adása. Döntésében közrejátszhatott az is, hogy felesége, Hagymássy Margit hamarosan bekövetkező váratlan halála (1604. szeptember) mellett a fejedelemség nemrég még oly befolyásos politikusa nehezen viselte Erdély és a Partium irányításából való tartós kiesését.

A Bethlen-párti nemesek török szövetségére hamarosan a Habsburg-hadvezetés számára is ismertté vált. 1604. szeptember 14-én ezért a francia Henri Du Val comte de Dam pierre ezredes vallon lovassága és Rákóczi Lajos hajdúkapitány királypárti csapatai Temesvár mellett megtámadták az erdélyi „török emigránsok” táborát, hogy megelőzzék a fejedelemség oszmán vazallusságba való visszahelyezését. Erre az igen szorult helyzetbe került Bocskai megpróbált visszavonulót fújni, azaz mind az oszmánokkal, mind Bethlenekkel megszakítani kapcsolatait. Az utóbbiak azonban ezt nem hagyták. A korábban Habsburg-párti Bocskai török szövetségkeresését nyilvánosságra hozták. Ez Erdély Habsburg fennhatósága idején valóban felségárulást jelentett, és akár fejvesztés büntetésével járhatott. Különösen, hogy időközben (július 2.) Bocskai Rudolf királytól visszakapta erdélyi birtokait; amiben persze az is szerepet játszhatott, hogy Bocskai

török tárgyalásairól ez idő tájt már Prágában is tudtak. A kutyaszorítóba került bihari nagyr – az oszmánokkal való tárgyalásai miatti letartóztatásától félve – szeptember vége felé nemcsak nem fogadta el Giacomo Barbiano Belgiojoso kassai főkapitány hívását, aki táborába invitálta, de a Bethlenekkel való együttműködés mellett döntött. Erre Cyprian von Concin váradi főkapitány október elején megindult Bocskai várai (Szentjobb és Kereki) ellen.

A törökpárti erdélyi nemesek által kelepcebe csalt főúr számára innen már nem volt visszaút. Védekezni próbált, amihez a hajdúkat hívta segítségül. Ez nem volt nehéz feladat. Néhány évvel korábban Báthory Zsigmond fejedelem váradi főkapitányként (1592–1598) maga felügyelte őket, a környék birtokainak jó részét bírva pedig jól ismerte vezetőiket. Az új kutatások szerint azonban még a királyi zsoldban szolgáló hajdúk jelentős része is partiumi származású volt (Nagy – Nyakas, 2001). Igen kedvezett neki az is, hogy a királyi hajdúk fizetése hónapokat késett, a vallon és német zsoldosok a bihari hajdútelepüléseket sem kímélték, 1604 elejétől pedig mind Erdélyben, mind Kelet-Magyarországon többeket letartóztattak lázadás – hol jogos, hol jogtalan – vádjával. Jóllehet Belgiojoso szabad rablást és zsoldot ígérve próbálta őket a magyar uralkodó hűségén megtartani, ez a fegyveres ellenreformációt támogató idegen generálisnak a református magyar hajdúk között csak részlegesen sikerült. Bocskaihoz egyre nagyobb csoportjaik pártoltak át, akik tőle zsoldjuk mellett vallásszabadságuk biztosítását is várták.

Egy mindvégig sokszínű és többcélú mozgalom

Mindez a Habsburg hadvezetés és a magyar király számára dezertálást, katonalázadást,

sőt a nagy török háborúban egy újabb háborút, Bocskai szempontjából viszont nélkülözhetetlen fegyveres támogatást és hajdúfelkelést jelentett. Az Erdély korábbi oszmán vazallusságát visszaállítani törekvő, így természetesen Habsburg-ellenes mozgalom 1604. október közepén ekként egyesült a tiszántúli hajdúk kezdődő felkelésével. Ám az utóbbiak sem Erdély vagy a királyság függetlenségéért küzdöttek, hanem elsősorban elmaradt zsoldjukért és társadalmi-gazdasági problémáik kiváltságok segítségével történő orvoslásért. Sőt, amikor egy részüket október 13-án Zsákán (Bihar megye) Bocskai saját oldalára állította, a nagyúrnak meg kellett fogadnia, hogy „ökegyelmekkel [értsd: a hajdúkkal] való szembe létemben sem törökkel, sem tatárral ökegyelmek köziben nem megyek, [...] mind törökkel, tatárral frigyet szerzek.” (Pálffy, 2008, 319) Mindez jól mutatta, hogy Bocskainak nem sikerült török kapcsolatait megszakítani, Bethlenék és az oszmánok továbbra is sakkban tarthatták.

Egy hónap múlva, 1604 novemberének közepére Bocskai már kezdetben is többcélú mozgalma újabb arculatot öltött. A hajdúfelkelés a pattanásig feszült politikai hangulatban lévő Felső-Magyarországra is gyorsan áttért. Ezt elősegítette, hogy Bocskai csapatai Álmosd és Diószeg között (Bihar m.) október 15-én legyőzték Johann Baptista Pezzen csapatait, amelyek hajdúi szintén nagy számban csatlakoztak a felkelőkhöz. Miután másnap Bocskai már Debrecenbe vonult be, innen egyenes út vezetett újabb katonacsoporthoz átállásához. Bocskai hajdúi ugyanis üldözőbe vették a Tiszától északra menekülő német–magyar katonaságot. Október végére Kálló, Putnok, Ónod, Szendrő, Szádvár stb. magyar őrségei álltak át a hajdúk vezérévé vált főúr oldalára.

Október 30-án már Felső-Magyarország központja, Kassa városa is megnyitotta kapuit Bocskai hadai előtt, elsősorban a kalvinista polgárság nyomására. Néhány nappal korábban viszont a visszavonuló Belgiojoso generális nem engedték be a városba. Ez annak ismeretében, hogy a katonaság támogatta fegyveres rekatolizáció még ezekben a hetekben is gőzerővel zajlott, teljesen érthető volt. Pethe Márton királyi helytartó és szepesi prépost, illetve a vidék egyik befolyásos nagyura, a röviddel korábban katolizált Thurzó Kristóf október elején több kísérletet tettek a lőcsei evangélikus templom elfoglalására. Az erőszakos ellenreformáció a gyakran egészen eltérő érdekekkel bíró szabad királyi városokat és a köznemességet fokozatosan egy táborba sodorta.

A felső-magyarországi protestáns rendek számára az országgrészükre áttérjedő hajdúfelkelés 1604. október végén, azaz másfél hónappal a gálszécsi gyűlést követően, lehetőségét kínált bátor kijelentésük valóra váltására, vallásuk fegyveres védelmére. Ténylegesen más választásuk azonban hosszabb távon nem is nagyon lehetett. Miként néhány évvel korábban Erdélyben sem volt lehetséges tartósan ellenállni Basta generális idegen és magyar zsoldosainak, Bocskai hajdúi hasonlóan előbb-utóbb csatlakozásra készítették az esetleg bizonytalankodókat. Az átpártolókat erősítette az is, hogy Bocskai november közepétől már Kassán tartotta székhelyét, miközben kiáltványokban szólította csatlakozásra a régió nemeseit és városait. A protestáns rendek (a köznemesség és a városi polgárság) pedig hamar felismerték: a hajdúk felkelését felhasználhatják saját rendi kiváltságaik, elsősorban szabad vallásgyakorlásuk hathatós védelmére. Erről beszédesen tanúskodott a már Bocskai által összehívott kassai

kerületi gyűlés november 12-én. Ez pénzt és katonát szavazott meg a hajdúvezér támogatására, miközben szorgalmazta a november elejétől már török–tatár katonák által is támogatott hajdúk okozta károk megtérítését. Az evangélikus Lócse városát például a hajdúk és a törökök november 9-én együttesen sarcolták meg.

Függetlenség oszmán–török fegyveres támogatással?

Az oszmán–török csapatok Bocskai melletti gyors megjelenése egy gyakran elfeledett körülménnyel volt magyarázható. A Budán tartózkodó és a magyarországi viszonyokban járatos Lala Mehmed nagyvezír (1604–1606) – részben a helyi oszmán főméltóságok, részben Bethlenék tanácsára – hamar felismerte, hogy Bocskai váratlan sikereket értett meg. A mozgalma óriási haszonnal szolgálhat az oszmánok számára is. Sőt, miként Szakály Ferenc már közel két évtizede megfogalmazta: a felkelés „valóságos megváltás volt számukra.” (Szakály, 1990, 176) Erdély visszaszerzése mellett a török hadvezetésben azonnal felmerült a Magyar Királyság egy részének a vazallus fejedelemséggel való egyesítése, miként ez az 1560-as évek közepéig János Zsigmond uralkodása alatt egykor történt. A nagyvezír ezért 1604. november 5. és 14. között Budán egy, a szultán nevében, de saját maga által kiadott szultáni megerősítő levéllel már nem csupán erdélyi fejedelemtől, hanem egyúttal Magyarország királyának („Erdély vilájetje fejedelme és a magyar nép királya”) nevezte ki Bocskait. Az utóbbi ezt november 20. táján kapta meg és fogadta el a nagyvezír követeitől Kassán, mégpedig a szokásos oszmán beiktatási jelvényekkel (kaftán, süveg, zászló és buzogány) együtt (Papp, 2004, 1204–1206). Bocskai István ezzel az oszmán-

nok erdélyi és kelet-magyarországi vazallusává vált.

Mindezekkel egyidejűleg az egri beglerbég magyar nyelvű leveleiben – Bocskai kiáltványainak a hazaszeretetre és a németgyűlöletre utaló kifejezéseit alkalmazva – a török vazallus fejedelemhez való pártolásra szólította fel a régió legbefolyásosabb nagyurait, például Rákóczi Zsigmondot: „az maga hazája mellett és nemzetivel együtt felkeljen, és Bocskai uram Önagsága mellé jöjjön, hogy az kevély német nemzetet Istennek kegyelmességéből verjék ki Magyarországtokból, hogy annak utána Nagyságtok maradjon békességesen országában és hazájában.” Majd burkolt fenyegetés közepette azt sem palástolta, hogy ezzel Rákóczi a szultánnak is komoly szolgálatot tenne: „Ezzel Nagyságod mind az hatalmas [török] császárnak kedves dolgot cselekszik, mind pediglen jószágát, várait, városait Nagyságod megoldalmazhatja.” (Hangay, 1987, 155)

A Habsburg-ellenes mozgalom helyzete az oszmánok politikai és katonai támogatásával gyökeresen megváltozott: sokszínűsége mellett ellentmondásossá is vált. Ettől kezdve ugyanis Bocskai egyszerre volt az erdélyi török-párt első embere, a felkelt tiszántúli hajdúk és az őt támogató felső-magyarországi rendek vezére, és egyúttal az oszmánok kelet-magyarországi vazallusa is. 1604 novemberének végére tehát az Erdély vazallusi állapotának visszaállításáért indult mozgalom és a tiszántúli hajdúfelkelés Bocskai vezetésével a magyar rendek egy részének (a felső-magyarországi kerület rendjeinek) a vallászatáért és sérelmeik orvoslásáért folytatott Habsburg-ellenes fegyveres küzdelmévé, valamint az oszmánok által saját magyarországi pozícióik megerősítésére felhasznált háborúvá is vált.

A történeti Magyarország középső területét 1541 óta megszállás alatt tartó török csapatok állandó támogatása miatt független magyar vagy erdélyi állam létrehozásáról, azaz szabadságharcról szó sem lehetett. Bocskai legjobb esetben is csupán egy lazább „török oltalom” alatt álló kelet-magyarországi és erdélyi egységes államban reménykedhetett. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy 1605 márciusában a fejedelem maga küldte Konstantinápolyba Szapolyai János király egykori török szövetséglevelét. A köztudatban élő elképzelésekkel ellentétben pedig ugyancsak maga kért királyi koronát a szultántól, miként ezt az új kutatások vitathatatlanul bizonyították (Papp, 2001, 119–126). Bocskai részben szintén török katonai támogatással megvalósult erdélyi fejedelmévé választása (szept. 14., Medgyes), illetve Magyarország fejedelmévé emelése (ápr. 20., Szerencs) ugyancsak egy erdélyi–kelet-magyarországi török befolyás alatt álló, új állam létrejöttét segítette elő.

Végül érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a friss kutatások szerint a fejedelem – történelemtankönyveink toposzá vált állításával ellentétben – 1605. november 11-én, Rákos mezején a török koronát „ünnepélyes tiltakozással” (cum protestatione solenni) nem utasította vissza. Ezt pusztán Bocskai propagandájának egyik legfőbb formálójá, Bocatius János utólag találta ki (Teszelszky, 2006). Elsősorban azért, hogy a Magyar Királyság uralkodója és Közép-Európa keresztény közvéleménye számára valahogy elfogadhatóvá tehesse a valóságban kétségkívül az oszmánok vazallusává vált fejedelmet, továbbá hogy ezzel lehetővé tegye a Mátyás főherceggel és a magyar rendekkel ekkor már közel fél éve folyó béketárgyalások folytatását.

Felkelés, rendi bel- és országos polgárháború

Bocskai István sokrétű mozgalma tehát soha nem lett szabadságharc vagy „magyar nemzeti felkelés”, de még rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás” sem. Akadémiai doktori disszertációkhoz végzett friss kutatásaink szerint ugyanis a török–tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg támogatta (Pálffy, 2008, 324–333). A Bocskai elismerésével együtt járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége komoly sérelmei és a fejedelem hadainak 1605 tavaszi–nyári katonai sikerei ellenére sem vállalta fel.

A királyság irányításában döntő szerepet játszó főrendek többsége nem csatlakozott Bocskaihoz, miként erről a mellékelt táblázat adatai részletesen tájékoztatnak. A katolikus egyházi elit esetében ez szinte evidenciának tartható. Az ekkor még többségében protestáns arisztokrácia mintegy kétharmadának a Habsburg-dinasztiából származó magyar uralkodó melletti kitartása ugyanakkor hosszabb távon alapvetően meghatározta Bocskai mozgalomának lehetőségeit. Nem tévedés ugyanis: egyetlen magyar országos és rendi főméltóság sem csatlakozott Bocskaihoz! De a magyar végvidéki és kerületi főkapitányok, valamint köznemesi származású helyetteseik közül sem állt senki a fejedelem oldalára, azaz nem szegte meg királyának tett hűségkiját.

A fizetetlen végvári katonaságból ugyanakkor hosszabb-rövidebb ideig sokan csatlakoztak hozzá, miként a köznemesség sorából is, ám elsősorban Felső- és Alsó-Magyaror-

szágon. A Magyar Királyság másik két kerületében, a Dunántúlon és a horvát–szlávón területeken viszont csak kivételesen, vagy a hajdú és török csapatok kényszerű nyomására ideiglenesen álltak át meghatározó személyek. Végül a szabad királyi városok fele is a törvényes magyar uralkodó híve maradt, jelentős helyőségének köszönhetően még a Kassa közeli Eperjes is. Sőt az evangélikus Sopron és királyi őrsége 1605 nyarán háromszor is visszaverte a hajdúcsapatok ostromait (Dominkovits, 2006, 57–64). Kutatásaink eredményeit alátámasztja egy a Habsburgokkal és a magyar rendiséggel szemben elfogultsággal nehezen vádolható, ám a felkelés kirobbanásában meghatározó szerepet játszó kortárs, Bethlen Gábor 1620-ban tett kijelentése is: „ha szegény Bocskai fejedelem idejét megtekintjük, az országnak csak fele sem állott melléje, és királyoknak sem választották meg egyenlőképpen”. (Mikó, 1855, 347)

Az átpártolt főurak többsége részben a Bocskai hadai által kontrollált Felső-Magyarország leggazdagabb arisztokratái (Homonnai Drugethek, Mágochyak, Perényiek, Rákócziak stb.) és a Tiszántúl módosabb birtokosai, részben a fiskális vagy hűtlenségi perek áldozatai közül került ki. A birtokok helyének meghatározó szerepét kiválóan jelzi egy-egy nagyúri família tagjainak pártállása: általában az Északkelet-Magyarországon birtokos családtagok álltak át Bocskaihoz, miként ez a Czobor, a Dersffy, a Széchy vagy a Thurzó család esetében történt.

A köznemességgel ellentétben a vallási hovatartozás a főuraknál döntően nem befolyásolta a magyar király melletti kietartást. A meggyőződéses evangélikus Thurzó György a Bocskai elleni fegyveres harc egyik legmarkánsabb képviselője volt, miközben katolikus testvére (Kristóf), Szepes vármegye örökös

ispánja, 1605 júliusában már nem tehetett mást, minthogy csatlakozzon a Felső-Magyarországot szinte teljesen birtokló felkelőkhöz. De a katolikus megújulás egyik élharcosát, Homonnai Drugeth Györgyöt (együttal a régió egyik legnagyobb birtokosát) is Bocskai táborában találjuk. Elsősorban katolikus tanácsadónak (Thurzó és Homonnai mellett Rákóczi Lajos, Czobor Mihály, Mellich Péter, Káthay Mihály stb.) befolyásával magyarázható, hogy a fejedelem – a közvetlenkedéssel szintén ellentétben – kezdetektől fogva mind a lutheránusok és kálvinisták, mind a katolikusok számára igényelte a szabad vallásgyakorlatot (Péter, 2006).

A dunántúli főrendek közül a református Batthyány Ferenc és Török István ugyanakkor tántoríthatatlanul kietartottak a katolikus Habsburgok oldalán. S nemcsak kietartottak, hanem fegyveres küzdelmet is folytattak: mégpedig a császári-királyi idegen (főként osztrák, német, vallon) és magyar zsoldos katonaság mellett saját magánhadaikkal és az általuk irányított végvárok őrségeivel harcoltak Bocskai magyar hajdú és török–tatar csapatai ellen. Ezenkívül a rendiség megmaradt katonai intézményét, a nemesi felkelést (insurrectio) is bevetették a fejedelmi hadakkal szemben. Ezt a felső-magyarországi kerületben Bocskai is többször meghirdette.

Mindez 1605 nyarára összességében nem jelentett mást, mint a törvényes magyar király és a törökök által „a magyar nép királyának” tekintett fejedelem pártjára szakadt magyar rendek – különféle idegen csapatok támogatása – egymás elleni hadakozását. Ezzel a Bocskai-felkelés 1605 közepére rendi bel- és országos polgárháborúvá is vált. Hogy egyáltalán nem túlzás erről beszélni, azt Bocskai említett diplomatája, Bocatius János szavai is igazolják. Ő az 1605 végi események kap-

A magyar király mellett kietartók	Bocskai István oldalán szolgálók
<i>világi főrendek</i> kétharmad	egyharmad (elsősorban a felső-magyarországiak, ám megosztott családok)
<i>egyházi főrendek</i> a teljes egyházi főrend, azaz a főpapi elit	ismereteink szerint senki
<i>a Magyar Királyság főméltóságai</i> minden magyar országos és rendi főméltóság	Illésházy István volt magyar királyi udvarmester
<i>Magyar Tanács</i> az összes magyar tanácsos (két kivétellel)	Nyáry Pál és Rákóczi Zsigmond
<i>vármegyei ispánok</i> a mintegy 35 vármegyei ispán több mint kétharmada	egyharmaduk (főként a Magyar Királyság északkeleti vármegyéi)
<i>köznemesi rend (a királyság négy kerületének rendjében)</i> a horvát–szlávón nemesség teljes mértékben a nyugat-dunántúli nemesség túlnyomó része	ismereteink szerint senki néhány kevésbé meghatározó család, illetve a hajdú és török–tatar hadjáratok alatt kényszerből és ideiglenesen átállók csupán néhány meghatározó család, valamint számos ideiglenesen átálló a hajdú-hadjáratok sikerei idején a felső-magyarországi nemesség nagy többsége – elsősorban ők választják Bocskait 1605. április 20-án Szerencsen fejedelemmé
<i>szabad királyi városok</i> fele (a Szláviániában, a Dunántúlon fekvők, illetve Pozsony, Eperjes, valamint Nagyszombat és Szokolca, kivéve rövid elfoglalásukat)	fele (az elfoglalt Kassa, Lőcse, Bártfa, Kiszseben mellett ideiglenesen az alsó-magyarországi bányavárosok)
csán azt vetette papírra, hogy „hőn óhajtott nyugalom válthatná fel ennek a már-már polgárháborúvá fajult háborúnak a viharait és megpróbáltatásait.” (Csonka – Szakály, 1988, 93) Ezekre az esztendőkre visszatekint-	ve, 1609-ben a Magyar Kamara is „rettenetes bel- és polgárháború”-ról beszélt (Pálffy, 2008, 330). Miként 1600 és 1604 között Erdély lakói Basta generális idegen és magyar zsoldosaiban sem országgyesítőket láttak,

úgy a Magyar Királyság politikai elitjének és lakosságának jó része sem (vagy csak részben) a rendi jogok és a vallászabadság védelmezőjének tekintette az 1604–1605-ben török-tatár csapatokkal érkező magyar felkelőket.

Tanulságok: sikerek sorát hozó, ellentmondásos mozgalom

Az eddigi elképzelésekkel ellentétben a Magyar Királyság rendiségének nagyobb része tehát 1604–1606-ban nem kívánt szakítani a Habsburg Monarchiával, és nem támogatta Bocskai István szabadságharcnak véleményünk szerint nem nevezhető mozgalmát. A sokrétű, többcélú és ellentmondásos felkelés ugyanis kedvező esetben is csupán egy, Erdély mellett részben Magyarországra is kiterjedő új, török vazallus (azaz messze nem független) magyar állam létrehozását hozhatta volna magával. Egy, a Habsburgoktól és az oszmánoktól egyaránt független magyar állam létrejöttének esélyei – a hosszú háború alatt pozícióikat tovább erősítő törökök erőfölénye miatt – valójában tekintve sajnos igen messze voltak. Így tehát Bocskai István mozgalma – Habsburg-ellenes volta ellenére – sem tekinthető II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca vagy az 1848–49-es szabadságharc előzményének. Helyesebb, ha egyszerűen *Bocskai-felkelésnek* vagy *Bocskai István mozgalmának* (vagy esetleg *Habsburg-ellenes mozgalom és polgárháborúnak*, kifejezetten a rendiség szemszögéből pedig *rendi felkelés és belháborúnak*) nevezzük, és elmagyarázzuk a benne résztvevő különböző csoportok eltérő céljait, sikereit és kudarcait.

A Bocskai-felkelés összességében arról is tanúskodik, hogy a Habsburg-udvar és a magyar politikai elit között a 16. században – a többszörös egymásraultaltság közepette és a kölcsönös lemondások dacára – igen szilárd

kompromisszumrendszer jött létre. Többségük ugyanis tisztában volt a Magyar Királyság és Közép-Európa Habsburg tartományának azon egymásraultaltségával, amelyet Illésházy István (Bocskai egyik legfőbb tanácsadója) a hajdúk sikerei közepette, 1605 júniusában éppen magának Bocskainak így fogalmazott meg: „Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné is az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.” (Benda, 2004, 136)

Bár véleményünk szerint a Bocskai-felkelés nem tekinthető az első vagy az egyetlen győztes magyar szabadságharcnak, a sokrétű mozgalom mégis számos igen komoly eredményt ért el. Egyrészt megvalósult Bocskai és Bethlen célja, Erdély „török oltalom” alá való visszahelyezése, és ezzel belső nyugalmának biztosítása. Másrészt a fejedelem legnagyobb történelmi tetteként kiváltságot adott mintegy tízezer hajdúnak, amelynek emlékét a hajdútelepülések mellett mind a mai napig őrzi Hajdú(-Bihar) megye neve. Harmadrészt, a Magyar Királyságban az 1608. évi pozsonyi országgyűlés törvényt alkotott a vallászabadságról, amely közép-európai összehasonlításban is komoly siker volt. De a Bocskait magyarországi vazallusukká tevő oszmánok is elégedettek lehettek, hiszen őket a felkelés a háború legválságosabb pillanatából segítette ki, majd nemcsak megerősítette Erdély feletti uralmukat, de 1605. október elején még Esztergom várát is újra kezükbe juttatta; nem is beszélve a hajdúkkal együtt magyar, osztrák és morva területeken szerzett hatalmas zsákmányról. S ami a legkülönlegesebb: még a Bocskai ellen fegyveres harcot folytató magyar rendek és nemesek is képesek voltak kihasználni a felkelést 1605–1608-ban saját rendi pozícióik tetemes megerősí-

tására a Habsburg-udvarral szemben. Ennek köszönhetően a 17. század elején a Habsburg Monarchiában a Magyar Királyság bírt a legerősebb rendiséggel.

IRODALOM

- Balla Péter et al. (szerk.) (2006): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitérésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
- Barta Gábor (1986): Bocskai István felkelése és az erdélyi állam feltámadása. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Akadémiai, Budapest, 532–537.
- Benda Kálmán (1952): *Bocskai István függetlenségi harca*. Művelt Nép, Budapest
- Benda Kálmán (1955): *A Bocskai-szabadságharc*. Művelt Nép, Budapest
- Benda Kálmán (1993): *Bocskai István*. Századvég, Bp.
- Benda Kálmán (2004): *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*. (Lukáts János [szerk.]). Mundus, Budapest
- Bényei Miklós (szerk.) (2004): *Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia*. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtára, Debrecen
- Boldisár Kálmán (1908): Magyar szabadságharcok. In: *Debreceni képes kalendárium 1908*. Debrecen, 61–66.
- Csonka Ferenc – Szakály Ferenc (szerk.) (1988): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11.* Európa, Budapest
- Dominkovits Péter (2006): „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Martin Opitz, Budapest
- Fábián Gyula (2000): *A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti függetlenségért és a vallászabadságért. Történelmi áttekintés*. Bocskai István Alapítvány–Református Egyházközség, Nagyszalonta
- G. Etényi Nóra – Horn I. – Szabó P. (2006): *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. General Press, Bp.
- Hangay Zoltán (1987): *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond*. Zrínyi, Budapest
- Horn Ildikó (2006): Bocskai István fejedelem erdélyi politikuskai. In: Balla Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés*

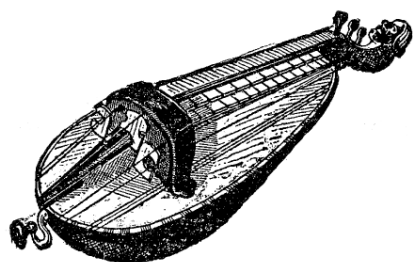
Kulcsszavak: *Bocskai-felkelés, szabadságharc, bel- és polgárháború, függetlenség, vazallusság, magyar rendek, Oszmán Birodalom, Habsburg Monarchia*

kitérésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 87–104.

- Makkai László (1974): A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. *Történelmi Szemle*, 17, 155–188.
- Makkai László (1985): A Bocskai-felkelés. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.) – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. I. Akadémiai, Budapest, 709–773.
- Mikó Imre (szerk.) (1855): *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. köt. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár
- Mód Aladár (1954): *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Szikra, Budapest
- Nagy Endre – Rác Lajos (2007): *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*. HVG–ORAC, Budapest
- Nagy László (1961): *A Bocskai-szabadságharc katonai története*. Akadémiai, Budapest
- Nagy László (2000): *Egy szabhyás magyar úr Genfben. (A sokarcú Bocskai István)*. Hajdúsági Múzeum–Polgármesteri Hivatal, Hajdúböszörmény
- Nagy László – Nyakas Miklós (2001): *Hajdútitészeség tüköre*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény
- Nemeskürty István (2006): *Magyar századok. Gondolatforgácsok a nemzet életrajzához*. Szabad Tér, Bp.
- Papp Sándor (2001): Török–magyar tárgyalások és szerződés-kötés 1605-ben. In: Barbu, Violeta – Tüdös S. Kinga (eds.) (2001) *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75*. Kriterion, București–Cluj, 119–135.
- Papp Sándor (2004): Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. *Haditörténelmi Közlemények* 117, 1198–1211.
- Pálffy Géza (2008): *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest
- Péter Katalin (2006): A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.) (2006): *„Frigy és békeesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 171–175.

- Szakály Ferenc (1990): *Vinágkor és hanyatlás 1440–1711*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest
- Száray Miklós (2006): *Történelem II. Középiskolák, 10. évfolyam*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Teszelszky, Kees (2006): A Bocskai-korona mítosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.) (2006): *Magyarország védelme – Európa védelme*. Dobó István Vármúzeum, Eger, 239–246.
- R. Várkonyi Ágnes (2006a): A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar

- történelmi távlat): In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): „Frigy és békeesség legyen...” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 21–38.
- R. Várkonyi Ágnes (2006b): Bocskai, a közép-európai realista. In: Balla Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 5–27.

JÓLÉTI ÁLLAMOK AZ EZREDFORDULÓN: VÁLSÁGJELEK VAGY VÁLSÁGMÍTOSZOK?

Tomka Béla

dr. habil., egyetemi docens
Szegedi Tudományegyetem Történelmi Intézet
tomka@hist.u-szeged.hu

Az állam jóléti szerepvállalását kialakulásának kezdete óta folyamatos bírálatok érik. A 19. század végén Németországban került sor először a társadalombiztosítás szűk körű bevezetésére, ami akkor még csak az ipari munkásoknak nyújtott szerény mértékű juttatásokat, s a 19–20. század fordulóján a társadalombiztosítási kiadások csupán a GDP mintegy 1 %-át tették ki. A német ipar képviselői azonban megkongatták a vészharangot, azzal érvelve, hogy a társadalombiztosítás a termelési költségek olyan megugrásával jár, ami versenyképtelenné teszi az országot a nemzetközi piacokon. Hasonló jelenségek alapján Gösta Esping-Andersen – a jóléti rendszerek nemzetközileg kétségkívül legtöbbet idézett kutatója – évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy a jóléti állam második világháború utáni nyugat-európai történetét is végigkíséri a válságdiskurzus, s az állam szociális tevékenységét már az 1950-es és 1960-as években is támadták mind a jobb-, mind pedig – más okok miatt – a baloldaltól (Esping-Andersen, 1997, 63). Kétségtelen azonban, hogy a jóléti államot ért kritikák az 1970-es évek közepétől felerősödtek, sőt a jóléti állam válságáról is a korábbinál szélesebb körben beszéltek. A következőkben azt tekintjük át, hogy az utóbbi két-három évti-

zedben milyen főbb bírálatok érték az európai jóléti államokat – pontosabban az államok kiterjedt jóléti tevékenységét –, s azt is igyekszünk megvizsgálni, hogy ezek az érvek mennyiben igazolhatóak. Másként megfogalmazva: valóban válságba kerültek-e az európai jóléti államok az ezredfordulón?

*A kritikák fő irányai:
szabadságjogok, gazdasági hatékonyság,
demográfiai változások*

A jóléti állam intézményét a 20. század végén ért kritikáknak négy jellemző vonulata látható (Tomka, 2008, 66–74).

1. A legalapvetőbb bírálat a neoliberais – vagy amerikai kifejezéssel: neokonzervatív – gazdaság- és társadalomfilozófia részéről érkezett. Ennek az irányzatnak a hívei szerint az állam gazdasági beavatkozása szükségszerűen egy olyan rendszerhez vezet, mely súlyosan korlátozza az egyén szabadságát. A kötelező biztosítások ellentétesek az egyén választási szabadságával, a nagymértékű és progresszív adók a tulajdonnal való rendelkezés jogát sértik. Az irányzat egyik prominens képviselője, Friedrich Hayek számára a jóléti állam által elérni kívánt igazságosság aláása a piac igazságát, elveszi a sikeresek vagyonát, meghosszabbítja a rászorultak függőségét

(Hayek, 1993, 62–100). Hayek számára ebből az is következett, hogy a jóléti juttatások legfeljebb a legszegényebbek részére adhatók, de semmiképpen nem járhatnak állampolgári jogon.

A neoliberalis fundamentalizmus a jóléti állam mögött meghúzó alapvető értékvalasztást tagadja, mely szerint a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése akár az egyéni tulajdonjogok bizonyos mértékű korlátozása árán is megvalósítható. A második világháború után szociáldemokrata és kereszténydemokrata politikuskok generációi vélték úgy, hogy kompromisszumot lehet és szükséges teremteni a piacgazdasági elvek és a társadalmi szolidaritás között. A neoliberalis elvek szintén ellentétesek azzal a brit Thomas H. Marshall nyomán széles körben elterjedt elképzeléssel, mely szerint a polgári jogok, a politikai jogok és a szociális jogok csupán a jogok különböző generációit jelentik, de közöttük nincs alá- vagy fölrendeltség, sőt, egymást erősítik. Másként fogalmazva a szociális jogok elősegítik a polgári vagy politikai jogok gyakorlását, s nem ellentétesek azokkal (Marshall, 1965, 71–134). Az értékvalasztások alapvető különbségei miatt csupán kis lehetőség nyílik az álláspontok közelítésére: erre legfeljebb akkor van mód, ha megismerjük az egyes értékvalasztások társadalmi következményeit.

2. A kritikák egy másik vonulata szerint az állami jóléti intézményrendszer pazarlóan működik, nem hatékony, és sokan visszaélnék vele. Szintén megfogalmazódott, hogy az univerzális, minden állampolgárra kiterjedő rendszerekben olyanok is részesednek a juttatásokból, akik egyébként nem szorulnak arra rá. Neomarxisták azért bírálták a jóléti államot, mert a felhasznált hatalmas erőforrások ellenére sem képes megszüntetni a szegénysé-

get és ellensúlyozni a hátrányos társadalmi helyzetet. Sőt, a neokonzervatív bírálókat szerint az állami beavatkozással a tradicionális közösségeken és családokon alapuló jóléti rendszer elsorvad, s az államtól való függés köre jön létre.

Kétségtelen tény, hogy a második világháború után nőtt a jóléti bürokrácia és a jóléti juttatásokkal való visszaélések előfordulása is. Az 1970-es évektől az állam már nehezebben volt képes megfelelni kibővült jóléti feladatainak, ezért növelte erőfeszítéseit a „jóléti bünyőzés” leküzdésére, s ez számos új ellenőrző intézmény létrehozásában, a jóléti bürokrácia kiterjesztésében is megnyilvánult. Mint azt például Hollandia esetében kimutatták, a törvénykezések megnyilvánultak a munkanélküli-járadékkal való visszaélésekben, a munkaadók társadalombiztosítási járuléksalásaiban, de az egészségügyi intézmények elszámolási csalásaiban is.

Fontos azonban annak felismerése, hogy e negatív jelenségek milyen arányban állnak a jóléti rendszerek előnyös hatásaival, illetve az alternatív megoldások hiányosságaival. Az állami egészségbiztosítók és nyugdíjalapok arra mutattak rá, hogy adminisztratív és egyéb működési költséjük lényegesen alacsonyabb, mint az alternatívaként javasolt magánbiztosítóké. Az univerzális, állampolgári jogon járó juttatások helyett a rászorultság elvének fokozottabb érvényesítésével szemben főként az merült fel, hogy a rászorultságon alapuló rendszerek működtetése lényegesen nagyobb költségekkel jár, stigmatizálnak és ellenőszöntzik a munkavállalást, hiszen utóbbival megszűnhet a jogosultság. Ennél is fontosabb, hogy nem megelőzik a szegénységet, hanem csupán utólag próbálják enyhíteni, amikor az már költségesebb, s gyakran nem is lehetséges. Az ilyen rendszerekben gyakran éppen

a leginkább rászorultakhoz nem jut el a segítség információhiány vagy más okok miatt. A jóléti állam védelmezői a vitában leginkább azonban az egyértelmű gyakorlati tapasztalatokra mutathattak rá: azokban az országokban, ahol kiterjedt állami jóléti rendszerek működnek, ezek minden hiányossága ellenére lényegesen alacsonyabb a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenség szintje, mint ott, ahol az állam jóléti szerepe kisebb. Ezt nem csupán a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének átfogó indikátora, a Gini-együttható, hanem más mutatók is egyértelműen jelzik: például az 1980-as években többéves átlagban a lakosság legnagyobb és legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező 20 %-a közötti jövedelemkülönbség Svédországban 4,6-szeres, míg az Egyesült Államokban 8,9-szeres mértéket öltött. Az egyedülálló anyák gyermekei között a gyermekszegénység aránya ugyanakkor Svédországban 1,5 %, az Egyesült Államokban 37,8 %, a kétszülős családokban a gyermekszegénység mértéke Svédországban 0,6 %, az Egyesült Államokban pedig 5,1 % volt (Wilensky, 2002, 335.; Korpi – Palme, 2004, 153–179.).

3. A szociálpolitikával kapcsolatos, máig tartó vitákban azonban a legnagyobb jelentőségűek azok a kritikák, melyek szerint a jóléti állam intézményei negatívan hatnak a gazdasági teljesítményre. A keynesianizmus hanyatlásával a neoklasszikus áramlat dominálta közgazdaságtudományban ezek az elképzelések a 20. század utolsó évtizedeiben kvázi hivatalos rangra emelkedtek. A jóléti programok lehetséges negatív hatásai közül két tényező kapott kiemelt hangsúlyt: egyrészt a munkaerőre gyakorolt ellenőszöntzés, mellyel a különféle jóléti juttatások járnak, másrészt a szociális kiadások fedezésére szolgáló adók és járulékok hatása a megtakarítá-

sokra, s így a beruházások szintjére, a vállalkozások aktivitására és a munkavégzésre.

Ha a munkanélküli-ellátás széleskörű és magas színvonalú, akkor a munkanélküliek lassabban keresnek munkát, mint teszik ezt abban az esetben, ha alacsonyabb szintű juttatásokban részesülnek. Ugyancsak megállapítható, hogy ahol könnyebb a táppénzt igénybe venni, s annak összege az elérhető jövedelmekhez képest magas, ott a munkavállalók ezt felhasználva többször vannak távol a munkahelytől. Ami a nyugdíjakat illeti, mindenekelőtt a korai (illetve korengedményes) nyugdíjazási programokat szokás bírálni azért, mert csökkentik az aktivitási rátát, de tulajdonképpen minden nyugdíjprogramra érvényes, hogy negatívan hat a munkaerőkínálatra.

Szintén fontos helyen szerepelnek a vitában a jóléti programoknak, illetve az azokat kísérő adóterheknek a gazdaságot megterhelő következményei: a társadalombiztosítási terhek ösztönzik a tőke exportját; az állami kiadások kiszorítják a (magán)beruházásokat; az állami nyugdíjrendszerek csökkentik a (magán)megtakarításokat; a magas adók, a nyugdíj, a munkanélküli-járadék, táppénz csökkentik a munkaerő-kínálatot; a minálbérék és általában a munkavállalók védelme nehezíti az új munkaerő felvételét/alkalmazását; az újraelosztás károsítja az ármechanizmus működését stb.

Ezzel szemben ugyanennyi érv szólhat az állami programok előnyös gazdasági hatása mellett: a jóléti programoknak jelentős keresletteremtő és makroökonomiai stabilizációs hatásuk lehet; a magas színvonalú szociális ellátások és a munkahely fokozott védelme és biztonsága tanulásra ösztönzik a munkaerőt, ami növeli a termelékenységét (a humán tőke termelékenységét növelő ha-

tásának különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak az információs társadalomban); azok az országok, ahol a jóléti állam gyenge, nagyobb társadalmi egyenlőtlenséggel és magasabb bűnözési rátákkal találkozunk; a magasabb kriminalitás nem csupán a beruházásokra hat riasztóan, hanem jelentős egyéb társadalmi költségekkel is jár (több rendőre, börtönre van szükség stb.). (1. táblázat.)

Mivel érvek mindkét álláspont mellett úgyszólván tetszőleges számban felhozhatók,

a kérdés az, hogy a jóléti programok pozitív vagy negatív társadalmi következményei erősebbek. Az egyes tényezők súlyozása, egymásra hatásának vizsgálata, s különösen a szélesebb politikai, társadalmi, kulturális környezetre való hatásának feltárása elméleti előfeltevésekkel terhelt modellekkel nem, hanem csak létező társadalmi rendszerek összehasonlításával lehetséges.

A jóléti államok gazdasági teljesítményére vonatkozó hosszú távú vizsgálatok igénye

Lehetséges negatív hatások

- a társadalombiztosítási terhek ösztönzik a tőke exportját
- az adók csökkentik a munkaerő-kínálatot
- az állami kiadások kiszorítják a (magán)beruházásokat
- az állami nyugdíjrendszerek csökkentik a (magán)megtakarításokat
- a nyugdíj, a munkanélküli-segély, táppénz csökkentik a munkaerő-kínálatot
- a minimális bérek és a munkavállalók védelme nehezíti az új munkaerő felvételét/alkalmazását
- az újraelosztás károsítja az ármechanizmus működését

Lehetséges pozitív hatások

- a jóléti programok makroökonómiai stabilizációs funkciót töltenek be
- a táppénz és a munkavállalók fokozott védelme elősegíti a nők munkavállalását
- a jóléti intézkedések korlátozzák a piaci kudarcokat, például a munkanélküliséget
- a jóléti programok (például: oktatás, egészségügy) jótékonyan hatnak a humán tőke képződésére
- a fejlett szociális rendszerek mérséklék a bűnözést, ami előnyösen hat a beruházási kedvre
- a jóléti juttatások növelik a munkaerő rugalmasságát a nagyobb bizalom és a csökkenő tranzakciós költségek révén
- a jóléti programok megtakarításokat érnek el a társadalmi egyenlőtlenségek okozta költségek terén

1. táblázat • A jóléti állam néhány lehetséges hátrányos és előnyös gazdasági hatása
(Forrás: Tomka, 2006, 23.)

természetesen nem új. A gazdaságtörténeti kutatások sokoldalúan kimutatták, hogy az 1950 utáni évtizedekben, Nyugat-Európában a leglátványosabb gazdasági fejlődést Németország, Ausztria, Finnország, Olaszország és Franciaország produkálta. Ugyanazok az országok növekedtek tehát leggyorsabban, melyekben a jóléti kiadások aránya is a leginkább emelkedett ebben az időszakban. Ezzel szemben a gazdasági versenyben a nagy lemaradó Nagy-Britannia volt, vagyis azon ország, amelyikben a jóléti kiadások aránya a legkevésbé nőtt az adott időszakban, s az 1960-as évektől a nemzeti termék lényegesen alacsonyabb arányát tették ki az állami jóléti kiadások, mint az említett, magas növekedési ütemet felmutató országokban. A második legalacsonyabb növekedési ütemet a Nagy-Britannia melletti másik alacsony jóléti kiadásokkal rendelkező Svájc esetében láthatjuk. Figyelemre méltó eredményekkel jár az is, ha a jóléti célokra sokat költő nyugat-európai államok és az effajta célokra a nemzeti termék lényegesen kisebb hányadát fordító Egyesült Államok második világháború utáni fejlődését hasonlítjuk össze. Az 1950. utáni évtizedekben a nyugat-európai jóléti államok és az Egyesült Államok gazdasági fejlettsége közötti eltérés nagymértékben csökkent: a jóléti programokra sokat költő nyugat-európai országok kezdtek felzárkózni az Egyesült Államokhoz. A konvergencia a leggyorsabban Olaszország, Ausztria, Németország, Finnország és Norvégia esetében zajlott, míg Svájc és az Egyesült Királyság esetében elhanyagolható mértékű volt (Maddison, 1995, 25; Tomka, 2004, 35–48.).

Tény azonban, hogy az ilyen összehasonlítások nem tudják kiszűrni a növekedésre ható különböző tényezőket, így előfordulhat az, hogy más, közös faktorok eredményezik

a fejlett jóléti államok kiváló gazdasági teljesítményét. Nem kell azonban csupán ezen megfigyelésekre hagyatkoznunk a jóléti transzferek hatása terén, hiszen rendelkezésre állnak a kérdést részletesen, kifinomult módszertannal és kiterjedt statisztikai apparátussal vizsgáló tanulmányok is. Bár az elmúlt évtizedekben született számos ilyen vizsgálat részletes ismertetésére nincs lehetőség, az ipari országok elmúlt évtizedeinek tapasztalataira vonatkozó legújabb, minden korábbinál részletesebb empirikus kutatás sem igazolja a jóléti állam tevékenységének negatív hatását a gazdasági növekedésre. E vizsgálat eredményei szerint az OECD-országokban, az 1962–1981 közötti időszakban a bővülő jóléti transzferek egyenesen nagyobb növekedést eredményeztek – minden egyéb tényező változatlansága esetén. Csak az utolsó vizsgált periódusban, 1978–1996 között tapasztalható a jóléti kiadások negatív hatása a növekedésre, de ez összességében jelentéktelen mértékű volt (Lindert, 2004, 94–99).

4. Az érvek utolsó csoportja szerint a szociálpolitika finanszírozását olyan külső tényezők veszélyeztethetik, melyek jórészt függetlenek a jóléti állam hatékony vagy kevésbé hatékony működésétől. Ezek közül a vitákban leggyakrabban a demográfiai fejlődés és a globalizáció jelenik meg.

Ami a népességfejlődést illeti, a születési arányok az ezredfordulóra minden európai jóléti államban alacsony szintre csökkentek. A teljes termékenységi arányszám 2000-ben sehol sem érte el a népesség hosszú távú reprodukciójához szükséges szintet. Ezzel párhuzamosan a népesség születéskor várható átlagos élettartama folyamatosan nőtt és nő. E változások következményeként az időskorú népesség aránya emelkedett, vagy másként fogalmazva, a népesség előregedése figyelhe-

tő meg. Ez nyilvánvalóan pótlólagosan megterheli a jóléti rendszereket, hiszen a nyugdíjak azok legnagyobb kiadási tételét jelentik, s az egészségügyi költségek legnagyobb részét is az idősök ellátása teszi ki. Mivel a legtöbb prognózis abból indul ki, hogy a fertilitás a következő évtizedekben sem nő majd, az elöregedés feltartóztathatatlannak tűnik. Sokan ezt tekintik a európai jóléti államok legsúlyosabb jövőbeli problémájának. Sőt, számos országban a demográfiai változások a jóléti állam válságának jeleként jelennek meg, s máris hivatkozási alapul szolgáltak azok számára, akik egyes jóléti programok visszafeljesztését kívánták elérni.

A széles körben elterjedt vélemény szerint a társadalom elöregedése azért teszi fenntarthatatlanná a jóléti programokat – különösen a nyugdíjrendszert –, mivel a fiatalabb generációk nem tudják finanszírozni a nagyobb létszámú idősebb korosztályok juttatásait. Az európai országok népességének elöregedése kétségkívül előrehaladt az utóbbi két évtizedben, azonban mindeddig lényegesen kisebb mértékű volt, mint azt a vitákban általában feltételezik, a nélkül, hogy bizonyító erejű adatokkal támasztránák alá. Az elöregedési folyamat gyorsasága sem példa nélküli: volt már olyan történelmi időszak, amikor hasonló vagy egyenesen gyorsabb ütemű volt az idős lakosság arányának növekedése az európai társadalmakban.

Ennek bizonyítására számos viszonyítási pont választható. Ha Európa egészét vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy 1960 után folyamatosan nőtt az idősök (65 éven felüliek) aránya a lakosságon belül, de az öregedés üteme 1960 és 1980 között lényegesen – kétszeresen – nagyobb volt, mint 1980 és 2000 között (UN Population Division, 1999). Ha a legfejlettebb OECD-országokat vizsgáljuk, az idősök ará-

nya az összlakosságban kevésbé nőtt 1960 és az ezredforduló között, mint Európa egészében (Castles, 2002, 264). Összességében tehát azt láthatjuk, hogy az ipari országokban az időskorúak aránya nem emelkedett gyorsabban az utóbbi két évtizedben, mint az azt megelőző húsz év során.

A fentiekben bemutatott trendek alapján a belátható jövőben sem várható az, hogy a demográfiai tényezők dominálnak majd a jóléti kiadásokat meghatározó tényezők között. Az ezredfordulót követő húsz évre vonatkozó előrejelzések is azt mutatják, hogy az elöregedés üteme ugyan nő Európában, de a dinamika még mindig alacsonyabb lesz, mint az 1960 és 1980 közötti időszakban, amikor az elöregedés még alig jelent meg mint a jóléti állam problémája. Így Francis G. Castles „válságmítosz”-nak nevezte azt, hogy az ipari társadalmakban a kiterjedt jóléti programok fenntartását illetve bővítését az elmúlt évtizedekben megakadályozta, vagy a közeljövőben megakadályozza a társadalom elöregedése (Castles 2002: 255).

A szociálpolitika költségeinek fedezése szempontjából azonban az időskorúak arányánál is fontosabb az eltartottak együttes aránya, mely a 65 évnél idősebbeknél a 19 év alattiakat is magában foglalja, hiszen ezek sem léptek be a munkaerőpiacra, ugyanakkor a társadalomnak jelentős kiadásokat jelent például az oktatásuk. Az elöregedés által egyik leginkább érintett Németországban az eltartottak aránya a 19–20. század fordulóján tetőzött, majd hosszú ideig folyamatosan csökkent, s a mélypont 1990 körül volt. Azóta ismét nő az eltartottak összlakossághoz viszonyított aránya, de 2025 körül is várhatóan csak az 1960-as szintnek felel majd meg (Höpflinger, 1997, 188). Ezek a számok szintén ellentmondanak annak, hogy a nyugdíjrendszerek

fenntarthatóságát demográfiai okok tennék kétségessé.

A globalizációt és az annak következtében élesedő nemzetközi gazdasági versenyt sokan a jóléti államot az 1990-es évektől leginkább fenyegető veszélynek tartják. A globalizáció gazdasági értelemben a nemzeti határokon átnyúló kereskedelmi, pénzügyi és tőkekapcsolatok fokozódását jelenti. Ez azt eredményezi, hogy a jóléti államok vállalatai mindinkább ki vannak téve az alacsonyabb munkabéru és kisebb szociális költségekkel rendelkező országok versenyének. A nyugat-európai országok számára az 1990-es években már nem csak a távol-keleti, hanem a volt kommunista országok is ilyen versenytársakat jelentenek. A munkavállalói szervezetek attól tartanak, hogy a kormányok a társadalombiztosítási és más szociális kiadások mérséklése révén próbálják csökkenteni a termelési költségeket, s ezzel megindul a *race to the bottom*, vagyis a fejlett országok egymással is versenyezve építik le a jóléti államot. Mindez – mint látni fogjuk – nem következett be, de kétségtelen, hogy a globalizáció jelentősen megváltoztatta, s több tekintetben nehezítette a jóléti állam működésének feltételeit.

Tényleg válságban van a jóléti állam?

A 20. század utolsó két-három évtizedében a legtöbb nyugat-európai államban végbementek változások a jóléti rendszerekben, s végrehajtottak leépítéseket is bizonyos jóléti területeken. A munkavállalók védelme volt az egyik olyan terület, ahol hangsúlyeltolódások láthatók. A jóléti államok hagyományosan a „passzív” támogatásokat részesítették előnyben, ami azt jelentette, hogy a pénzbeli juttatásokhoz – például munkanélküliség esetén a járadékhoz – nem kapcsolódtak más intézkedések. Az 1990-es években több országban

eltolódás tapasztalható az „aktív” munkaerőpiaci politika irányába. A gyakran a *workfare* kifejezéssel illetett új politika értelmében át-képzési programokkal, tanácsadással, a munkanélkülieket alkalmazóknak adott támogatásokkal és hasonló eszközökkel igyekeznek megakadályozni a hosszú távú munkanélküliség kialakulását. Az aktív munkaerőpiaci politika és a munkahelyteremtés állt a középpontjában a brit Munkáspárt és nyomában más nyugat-európai szociáldemokrata pártok által az 1990-es években meghirdetett „harmadik út” politikájának is. A pozitív eszközök mellett több országban negatív ösztönzők bevezetésére is sor került: szigorították a munkanélküli járadék folyósításának feltételeit, esetleg csökkentették annak összegét. Azt látjuk, hogy a munkaerőpiaci politika minősége jelentős mértékben a jóléti rendszerek jellegétől függött: a liberális jóléti rendszerekben (Nagy-Britannia, USA) sokkal inkább előnyben részesítették a negatív eszközöket, míg a szociáldemokrata jóléti rezsimekkel rendelkező skandináv országokban a pozitív ösztönzők alkalmazására esett a hangsúly (Gilbert, 2002, 61-89).

Ezenkívül a jóléti szolgáltatások körében több országban megfigyelhető a piaci vagy magánjellegű tevékenységek arányának lassú növekedése a közszektorhoz képest. E körbe tartoznak egyrészt a polgárok által közvetlenül a piacon vásárolt szolgáltatások – például magán-nyugdíjbiztosítások –, de ide sorolhatók az állam által a magántulajdonban lévő vállalkozásoktól vásárolt szolgáltatások is (idősgondozás, orvosi ellátás stb.). Az 1980-as évektől több országban – Hollandia, Norvégia, Dánia, Svédország, Németország, Egyesült Királyság – lehetővé tették, hogy az állami nyugdíjalap mellett magánnyugdíj-alapokba is járulékot fizessenek a biztosítottak.

	1980	1985	1990	1995	2001
OECD-21	17,7	19,6	20,5	22,5	21,9
EU-15	20,6	22,9	23,4	25,6	24,0

2. táblázat • Jóléti közkiadások alakulása az OECD- és az EU-országokban, 1980–2001.

Forrás: OECD: *Social Expenditure Database* (SOCX, www.oecd.org/els/social/expenditure).

Ez azonban általában csupán az állami nyugdíj kisebb kiegészítését jelenti, amit Svédország példája mutat: itt 1998-tól a 18,5 %-os nyugdíjárulékból 2,5 %-ot fordíthatnak magánbiztosításra az ezt a lehetőséget választók. A jóléti szolgáltatások magánfinanszírozásánál gyorsabban emelkedett a közkiadásokból fedezett, de magánvállalkozások által nyújtott szolgáltatások aránya, ám inkább csak részterületeken: Svédországban az alkoholista hosszú távú kezelésére szolgáló otthonok, Norvégiában a gyermekotthonok, Németországban az időotthonok helyeinek közel fele volt magánkezelésben az ezredfordulón. Ugyanakkor a privatizáció nem volt jellemző minden országra, s a példák is mutatják, hogy még az érintett országokban sem volt szó alapvető változásokról. Az 1990-es évek közepén pl. Dániában az összes szociális kiadásból a magánszektorhoz köthető kiadások 4,1 %-ot, Svédországban 6,9 %-ot tettek ki. A legnagyobb részesedéssel Hollandiában (16,0 %) és az Egyesült Királyságban (16,8 %) találkoztunk (Gilbert, 2002, 104–106).

Ha Nyugat-Európa és Dél-Európa egészét nézzük, szintén növekedett valamelyest a rászorultsági alapon nyújtott szociális juttatások aránya az állampolgári jogon járókkal szemben. A trend mérsékelt voltát jelzi azonban, hogy 1990 és 1997 között 14 nyugat- és dél-európai országban 9,2 %-ról 9,8 %-ra nőtt az arányuk az összes kiadásból. Ráadásul ebben az esetben is azt látjuk, hogy a liberális jóléti típushoz tartozó Nagy-Britannia és Ír-

ország esetében volt ez a fejlődési irány jellemző, míg a többiek esetében nem.

A változások tehát összességükben, a jóléti programok egészéhez viszonyítva marginálisnak nevezhetők. Az az elképzelés, hogy a reformok nyomán a jóléti állam leépülése vagy akár kis mértékű visszafejlődése következett be Nyugat- és Dél-Európában, már a legegyszerűbb vizsgálat alapján is hamisnak bizonyul. Ha a század két utolsó évtizedének jóléti kiadásait vesszük alapul, azt láthatjuk, hogy csak két ország, Írország és Hollandia – oktatás nélkül számított – jóléti kiadásai csökkentek a GDP arányában, mégpedig jórészt a munkanélküliség – s így a munkanélküli-járadékok – nagyarányú visszaesése következtében, s nem a jóléti programok megnyirbálása miatt (Castles, 2002, 263). Az EU tizenötök ezalatt átlagosan 3,4 százalékponttal költöttek többet állami jóléti programokra – szintén a GDP arányában. (2. táblázat.) Eközben továbbra is megmaradtak a nemzetek között korábban megfigyelt különbségek. A legtöbbet a skandináv országok fordították jóléti célokra, de különösen erős volt a dél-európai országok kiadásainak növekedése.

A kiadásokon túl tekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a legfontosabb jóléti programok mindenütt megmaradtak, s jórészt változatlan formában működtek. Sőt, új programokat is bevezettek, vagy bővítették a meglévőket. Németországban például az 1990-es években és az ezredforduló után is jelentősen emelték a családtámogatások összegét és a

gyermek után járó adókedvezményeket. A bővítések társadalmi visszhangja természetesen nem volt olyan nagy, mint a leépítéseké: míg a megvonások miatt gyakran utcára vonulnak az érintettek, nagyvonalúbb ellátások esetében ez ritkán fordul elő.

Az egyes jóléti rendszerek működési mechanizmusait vizsgálva sem látunk alapvető változásokat. Legfeljebb az állapítható meg, hogy az egyfelől a liberális, másfelől a szociáldemokrata és a konzervatív rendszerek közötti eltérések valamelyest tovább erősödtek. Azon túl, hogy a liberális reformok éppen ott valósultak meg leginkább, ahol már egyébként is ezek az elvek domináltak a jóléti szolgáltatások terén (Egyesült Királyság), a szociáldemokrata és a konzervatív jóléti rezsimekkel rendelkező országok szociálpolitikája valamelyest közeledett egymáshoz: az előbbieken (Skandinávia) a munkateljesítmény erősebben hatott a juttatások szintjére, míg a konzervatív rendszerekben (kontinentális Európa) időközben jórészt megvalósult az univerzalitás, vagyis a teljes lakosságra kiterjedtek a jóléti programok.

Szociális biztonság

Kelet-Közép-Európában és Magyarországon: szolidaritás vagy öngondoskodás?

A kelet-közép-európai rendszerváltást követő átalakulási folyamat kezdetén a megfigyelők eltérő elképzeléseket fogalmaztak meg a régió jóléti rendszereinek várható jövőjével kapcsolatban. A térség szociálpolitikájának neves brit szakértője, Bob Deacon például úgy vélte, hogy divergens jóléti fejlődés következik, vagyis Magyarország a liberális-kapitalista utat követi, míg Lengyelországban „posztkommunista konzervatív-korporatista”, Csehszlovákiában pedig „szociáldemokrata” jóléti rendszer alakul ki (Deacon, 1993, 196.). A legtöbb

kutató azonban – beleértve a korábban többször idézett G. Esping-Andersent is – a liberális jóléti rezsím dominanciáját jósolta Kelet-Közép-Európában (Esping-Andersen, 1996, 1–31.). Utóbbi várakozásokat mindenekelőtt két tényezőre alapozták. Egyfelől arra, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) a liberális politikát támogatják, s ennek fontos hatása lehet a transzformációs folyamatra, különösen a nagy külföldi eladósodottsággal rendelkező országokban (Lengyelország, Magyarország). Másrészt azzal az érveléssel is találkozhatunk, hogy – mint Ferge Zsuzsa fogalmazott – a térségben a „lehangosabb és politikailag leginkább szervezett társadalmi erők” a liberális modellt részesítik előnyben (Ferge, 1992, 220.).

A piaccgazdaságra való átmenet a kelet-közép-európai országok jóléti rendszereit is alapvetően érintette az 1990-es évek elején. Nemcsak a kommunista jóléti rendszerek korábbi jellemzői – mint a teljes foglalkoztatottság, az alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások ártámogatása – szűntek meg, hanem egy piacokonform társadalombiztosítási struktúra alapjait is megrázkódtatások érték. Mindenekelőtt az átmenet társadalmi költségei növelték a keresletet a jóléti szolgáltatások iránt, ugyanakkor jelentősen csökkent a társadalombiztosítási járulékot fizetők száma a tömeges munkanélküliség, a növekvő feketegazdaság és a kordkedvezményes, valamint a rokkantnyugdíjazás könnyű elérhetősége következtében. Magyarországon és Lengyelországban a gazdasági recesszió – és a liberális scenáriók – ellenére a gazdasági átmenet első éveiben nem következett be a szociális – mindenekelőtt a társadalombiztosítási – kiadások jelentős csökkenése. A kiadások relatív – a GDP-hez viszonyított – aránya még inkább emelkedett, mivel a transzfor-

mációs válság nyomán a bruttó hazai termék jelentősen visszaesett, miközben az első demokratikus kormányok költséges programokat vezettek be a tömeges munkanélküliség és a szegénység növekedése miatt keletkezett igények kielégítésére. Emellett éveken keresztül nem nyúltak a már létező jogosultságokhoz, bár a juttatások reálértéke – mint a válság nyomán általában a jövedelmeké – többnyire jelentősen csökkent.

Összességében az 1990-es években a kelet-közép-európai, s ezen belül magyarországi jóléti rendszerekben a korábban sem ismeretlen szociáldemokrata, illetve konzervatív vonások megmaradtak. Ezek a jellemzők nemcsak a szűkebb értelemben vett intézményekben, hanem a társadalmi attitűdökben is gyökereztek. A közvélemény-kutatások egyöntetűen azt jelezték, hogy a választók nagy része támogatta az univerzális elvek érvényesülését (különösen az egészségügyben), ami a szociáldemokrata rendszerek fő sajátossága. Ugyanakkor szintén egyetértett a közvélemény többsége azzal, hogy a pénzügyi ellátások (táppénz, nyugdíj) esetében a juttatások szintjének a munkavégzéshez, ill. a járulékfizetés mértékéhez is kell igazodniuk, ami viszont a konzervatív jóléti rendszereket jellemzi.

A jóléti intézmények jelentős mértékű „útfüggősége” és a közvéleménynek a kiterjedt jóléti államot támogató attitűdje ellenére liberális reformokat is végrehajtottak szociális téren. A magyarországi szociális rendszer közelmúltbeli történetében ebben a tekintetben fordulópontot 1995 hozott, amikor a szociális jogok és juttatások jelentős megnyirbálása következett be, s ezt további hasonló lépések követték a következő években. Az új politika két első évében (1995 és 1996) a jóléti kiadások drasztikusan, a GDP 5 %-ával estek vissza – ez a GDP 29,5 %-áról 24,3 %-ára való csökke-

nését jelentette (Lelkes, 2002, 94.). A 2006-os év a második jelentős fordulópontra, hiszen ekkor ismét átfogó liberális reformok indultak a jóléti rendszer legtöbb területén. E még lezárulatlan folyamat elemzése nem lehet feladatunk, de annyi már most megállapítható, hogy a reformok végrehajtásának módja eleve a kudarc komoly lehetőségét hordozta, illetve hordozza magában. Ennek oka főként az, hogy az öngondoskodás előtérbe helyezésének meghirdetése annak ellenére történt, hogy a lakosság túlnyomó része – minden rendelkezésünkre álló információ szerint – továbbra is a társadalmi szolidaritás intézményeinek fenntartását igényli.

A régió egészében hasonló fejlődési pályákat látunk. Így a változások ellenére a külső politikai erők és megfigyelők ideáljaiktól függetlenül (IMF, Világbank) vagy inkább meglepődöttséggel (EU) vették tudomásul, hogy a jóléti rendszerek gyors, az Egyesült Államokat példaképnek tekintő, liberális átalakítása nem ment végbe a térségben. Sőt, az 1990-es évek végén EU-kiadványok még egyenesen azt állapíthatták meg például a térség egészségügyi rendszereinek átalakítása vonatkozásában, hogy „minden egészségügyi-finanszírozási reform megfelel a nyugat-európai tradíciók főáramának” (Consensus Programme, 1998). Ez utóbbi tény egyébként annál is inkább meglepő, mert a Világbanktól és az IMF-től eltérően az EU lényeges befolyást nem gyakorolt a térségre szociális téren. A kutatás többnyire szintén a liberális átalakulás elmaradását hangsúlyozza nemcsak a korai időszak tekintetében, hanem az 1990-es évek végét illetően is. Azóta – mint Magyarország vagy Szlovákia esetében láthatjuk – a fejlődés iránya kevésbé egyértelmű, s megfigyelhető a jóléti rendszerek jelentős volatilitása is. Ennek valószínűleg legfontosabb oka

az, hogy nem alakult ki szilárd osztályszövetség a jóléti rezsimok mögött, de a szociálpolitika kiszámíthatatlanságához hozzájárul a lakosság társadalmi értékeinek és attitűdjeinek inkonzisztenciája is. Egyrészt a jóléti állam tevékenységének magas fokú társadalmi elfogadottságát láthatjuk, másrészt azonban a jóléti szolgáltatások hasznélvezői csak alacsony fokú szervezeti erővel rendelkeznek, vagyis a nyugat-európai jóléti államok 20. századi fejlődésében mindvégig fontos tényezők itt jórészt hiányoztak. Ennek következtében ezeknek a rétegeknek a politikai cselekvése nem lehetett hatékony, s így nem tudtak, illetve tudnak megfelelő osztályszövetségeket sem formálni.

Összességében a „válság” és a jóléti állam leépítésének gyakori emlegetése, s egyes jóléti juttatások megszüntetése vagy feltételeinek szigorítása ellenére a jóléti állam intézményesült és konszolidálódott Európa nyugati és déli régióiban az elmúlt évtizedek során. Néhány ország kivételével a jóléti kiadások tovább növekedtek, vagy magas szinten stabilizálódtak. A szociális biztonságot szolgáló rendszerek intézményesülése Kelet-Közép-Európában is végbement, bár itt azok stabilizálódása kétségkívül kevésbé látható. A rendszerváltás után átalakult formában, az új, piacgazdasági viszonyokhoz alkalmazkodva, de viszonylag fejlett jóléti államok működtek ebben a régióban is: neoliberais elvek szerinti átalakításuk-leépítésük sehol sem következett be, még ha ebben a tekintetben voltak is különbségek közöttük.

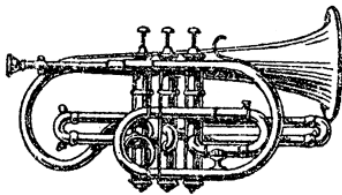
Ez nem jelenti azt, hogy ne zajlottak volna fontos, a jóléti állam szempontjából előnytelen változások is az európai társadalmakban az utóbbi két-három évtized során. Mindezekelőtt átalakult a nemzetközi gazdasági környezet. A nyugat-európai nemzetgazda-

ságok mindinkább beágyazódnak egy olyan világgazdaságba, melynek többi tagja rendszerint kisebb bérköltségekkel, s szinte kivétel nélkül alacsonyabb jóléti kiadásokkal rendelkezik. A versenyképesség megtartása folyamatos kihívást jelent, s a nyugat-európai kormányokat alkalmazkodásra ösztönzi, ami érintheti a jóléti programokat is. Ez kevésbé vonatkozik Kelet-Közép-Európára, ahol a munkaerő költségei lényegesen alacsonyabban, így ebben a tekintetben inkább a globalizáció hasznélvezőjének, a nyugat-európai országok versenytársának tekinthető – nem véletlen, hogy gyakran a „szociális dömping” vádjai is elhangzik a térség országaival szemben. Emellett jelentős társadalmi és kulturális változások is végbementek Nyugat-Európában. Megfigyelhető a jóléti állam intellektuális alapjainak gyengülése abban az értelemben, hogy az 1970-es évektől megbomlott a korábban szinte egyöntetű elfogadottsága. A jóléti államot, mint a kapitalizmus megszelídítésének mechanizmusát, folyamatos támadások érték és érik, ami mindenekeelőtt a jóléti állam mögött álló társadalmi csoportok eróziója miatt lehetséges. Mindenekeelőtt a munkásosztály létszámának csökkenése fontos ebből a szempontból, de ezen túlmenően a társadalmi szerkezet összetettebbé vált, a munkavállalók pozíciói pedig az említett globalizációs folyamatok következtében is gyengültek. Ezáltal a kiterjedt jóléti programok fenntartásában érdekelt rétegek súlya és érdekérvényesítési pozíciója – beleértve a jóléti diskurzust alapvetően meghatározó médiában való megjelenést – jelentősen romlott. Ez a folyamat még inkább megfigyelhető Kelet-Közép-Európában, ahol a jóléti programok mögött álló társadalmi rétegek érdekérvényesítő képessége a nyugat-európai-nál lényegesen alacsonyabb.

Kulcsszavak: jóléti állam, szociálpolitika, Nyugat-Európa, Kelet-Közép-Európa, társadalomtörténet

IRODALOM

- Castles, Francis G. (2002): The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities. *International Journal of Health Services*. 32, 2, 255–277.
- Consensus Programme (1998): *Recent Reforms in Organisation, Financing and Delivery of Health Care in Central and Eastern Europe in Light of Accession to the European Union*. Conference May 1998. European Union, Brussels
- Deacon, Bob (1993): Developments in East European Social Policy. In: Catherine Jones (ed.): *New Perspectives on the Welfare State in Europe*. Routledge, London–New York, 177–197.
- Esping-Andersen, Gösta (1996): After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy. In: Gosta Esping-Andersen (ed.): *Welfare States in Transition*. Sage, London, 1–31.
- Esping-Andersen, Gösta (1997): Welfare States at the End of the Century: The Impact of Labour Market, Family and Demographic Change. In: OECD: *Family, Market and Community: Equity and Efficiency in Social Policy*. OECD, Paris, 63–80.
- Ferge Zsuzsa (1992): Social Policy Regimes and Social Structure. In: Ferge Zsuzsa – Kolberg, Jon Eivind (eds.): *Social Policy in a Changing Europe*. Campus, Frankfurt/M.–Boulder, Co., 201–222.
- Gilbert, Neil (2002): *Transformation of the Welfare State: The Silent Surrender of Public Responsibility*. Oxford University Press, Oxford
- Hayek, Friedrich (1993): *Law, Legislation and Liberty*. Vol. 2. Routledge, London
- Höpflinger, Francois (1997): *Bevölkerungssoziologie*. Juventa, Weinheim–München
- Korpi, Walter – Palme, Joakim: Robin Hood, St Matthew, or Simple Egalitarian Strategies of Equality in Welfare States. In: Kennett, Patricia (ed.): *A Handbook of Comparative Social Policy*. Cheltenham: Edward Elgar, 2004. 153–179.
- Lelkes Orsolya (2002): A great leap towards liberalism? The Hungarian welfare state. *International Journal of Social Welfare*. 9, 2, 92–102.
- Lindert, Peter (2004): *Growing Public. Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*. Vol. 1–2. Cambridge University Press, Cambridge
- Maddison, Angus (1995): *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. OECD, Paris
- Marshall, Thomas H. (1965): *Class, Citizenship, and Social Development*. Anchor Books, New York
- Tomka Béla (2004): *Welfare in East and West*. Akademie Verlag, Berlin
- Tomka Béla (2006): Rászorultsági elv vagy általános szociális jogok? Jóléti rendszerek történeti összehasonlításának tanulságai. *Esély*. 17, 5, 20–42.
- Tomka Béla (2008): *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Corvina, Budapest
- UN Population Division (1999): *World Population Prospects: the 1998 Revision*. Vol. I.: *Comprehensive Tables*. Vol. II. *Sex and Age*. United Nations, New York
- Wilensky, Harold L. (2002): *Rich Democracies*. University of California Press, Berkeley

A FIATAL KUTATÓK TEVÉKENYSÉGÉNEK ERŐTERE: A MAGYAR TUDOMÁNYRENDSZER VÁZLATA

Palló Gábor

az MTA doktora, tudományos tanácsadó
MTA Kutatásszervezési Intézet, MTA Filozófiai Kutatóintézet
gabor.pallo@ella.hu

Bevezetés

A fiatal kutatók pályafutásában alapvető szerepet tölt be egy tudományszociológiai intézmény, a PhD-fokozat.¹ Ez nem különleges, mert a tudományos fokozatok mindig lényeges történeti és politikai szerepet játszanak és játszottak a tudománypolitikában, a tudósok szociológiájában, az egyes kutatók sorsában és pályafutásában. A tudományszociológia azonban súllyal nem ezekkel a tényezőkkel foglalkozik. A tudományszociológia a fokozatot (degree) elhelyezi az adott tudományrendszer egész szerkezetében mint ennek integráns, nélkülözhetetlen elemét. Ezt a szempontot igyekszik a jelen írás, a projekt részjelentéseként, végiggondolni. A témakör feldolgozása még távol áll a befejezettségtől.

A PhD-fokozat a kutatói életút fontos állomása is. Ez azt jelenti, hogy a fiatal kutatók tevékenységének, ambícióinak rövid távú

keretétől szolgál. Azért rövid távú, mert a fokozat megszerzése után néhány évvel, a posztdoktori státus lejárta után a fiatal kutató besorolódik a többi kutató közé, elfoglalja a minősített kutatók stabil helyét a tudósközösségben, amelyben szinte mindenki rendelkezik PhD-vel. Ekkorra a fokozat éppoly természetes alkotója lesz életrajzában, mint az egyetemi oklevél. Mindkettőnek meghatározó jelentősége lehet a szakértelmet illetően, de érett kutatónál a szakértelem a munka természetes velejárója. Ez a szakértelem jogosítja fel arra, hogy a tudósközösség egyenjogú tagjának lehessen tekinteni.

Másfelől a doktori tanulmányok során kerül be a kutató a tudomány informális hálózatába (network). Megtanulja szakterülete fontos neveit, melyek a hazai és külföldi intézmények. Megérti a hierarchikus rendszert, megtudja, kik milyen helyet foglalnak el a rendszerben, milyenek a belső erőviszonyok. Kiderül számára, hogy a kutatói tevékenységben is fontos szerepet tölt be a tekintély, a befolyás, és az is, hogy a pénzügyi források döntő jelentőségűek. Ez az, amit röviden kutatói szocializációnak nevezhetünk, és amelyet az alacsonyabb fokú egyetemi okta-

¹ Ez az írás értelmezési keretet, kiindulópontot kíván nyújtani az MTA Kutatásszervezési Intézetében folyó többéves tudományszociológiai kutatáshoz. A kutatás címe: *Fiatal kutatók: Doktori képzés és életpálya-modell*, mely NKFP-B4-2006-0011 nyilvántartási számú Jedlik Ányos projekt keretében zajlik.

tás (érthető okokból) szigorúan eltakar a hallgató elől.

A PhD olyan szempontból is válaszut a fiatal kutató számára, hogy tanulmányai során eldöntheti, a tudományon belül akarja-e folytatni pályáját, az akadémiai közösség tagja marad-e, vagy látva az itteni lehetőségeket, és összemérve a társadalom által nyújtott egyéb lehetőségekkel, más pályafutás, életmodell, esetleg értékrendszer mellett dönt. Magyarán: elhagyja a kutatói pályát.

Ez utóbbi helyzet számára és a társadalom számára is feladja a leckét: hasznos volt-e számára a fokozatszerzés. A válasz lehet igenlő és tagadó, a fiatal élethelyzetének függvényében. Igenlő akkor, ha magas végzettségét és az ezzel járó szaktudását és elismertségét kamatoztatni tudja választott munkájában. Tagadó, ha munkája nem igényli mindezt, nem is ismerik el, sőt elutasítják, mondván: a fiatal túlképzett. (Ez utóbbi valamiféle szociálpszichológiai jelenség is lehet, mert a munkában elvileg senkit nem zavar a nagyobb tudás, csak a kisebb. Feltéve, hogy a fiatal nem követel anyagi elismerést a nem hasznosuló többlettudásáért.)

A PhD úgy is keretezi a fiatal kutató pályáját, hogy nem csupán a fokozat megszerzése utáni időszakára gyakorol meghatározó hatást, de már maga a megszerzés folyamata is meghatározó ismeretekhez és tapasztalatokhoz vezet. Egyfelől valahogyan ki kell érdemelnie a doktori iskolába kerülést, másfelől biztosítania kell az elvégzéséhez szükséges anyagi háttérrel (ösztöndíj, családi hozzájárulás, vállalati ösztöndíj, MTA fiatal kutatói állás). Utána következik az egyetemi vagy egyetemen kívüli kutatói munka, beilleszkedés, a tanulmányok abszolválása, oktatás, publikációk írását, azaz a kutatói élet kritikus megtanulása, saját lehetőségeihez való adaptálása.

Mindez indokolja, hogy a fiatal kutatók szociológiai vizsgálatát a PhD-vel kapcsolatos tevékenységük köré szervezzük. Áttekintjük a doktori cím megszerzésének intézményes kereteit, feltételeit, jogi háttérét, a doktori iskolák intézményét. Hogy ezt megtehesük, rövid történeti perspektívába helyezzük a PhD intézményét.

Három tudományos modell

Magyarországon a PhD jellegzetes rendszerváltási termék. Jellemző, hogy nincs megfelelő magyar fordítása sem. Ahhoz, hogy megértsük viszonylagos kialakulatlanságát, a mögötte álló politikai, szociológiai törekvéseket, érdemes pillantást vetnünk történeti eredetére. Ez az állítás is tartalmazza, hogy csupán analitikus eszközökkel nem juthatunk a megértés olyan fokára, mely elegendő lenne a fiatal kutató számára olykor áttekinthetetlennek tűnő viszonyok megértéséhez.

A vázlatos áttekintés abból a feltevésből indul ki, hogy a magyarországi PhD-fokozat olyan tudományrendszer része, mely magában foglalja a humboldti német egyetem, a szovjet tudományrendszer és az amerikai modell elemeit. A tudományos fokozatok rendszere és a minősítési szempontok a három rendszerben eltérnek egymástól, de hasonlóság is van köztük. A magyar PhD-fokozat elemzésekor a három különböző szerkezeti modell összetevőit is keressük.

A német modell

Magyarország egyetemi struktúráját alapvetően a német modell definiálja. Ennek alapelveit Wilhelm Humboldtól eredeztetik még a 19. század elejéről. Humboldt az oktatás és kutatás szétválaszthatatlanságára alapozta egyetemmodelljét. A korai egyetemek oktatóintézmények voltak, gyakorlatias fel-

adatokra koncentrálnak. A 17–18. századi tudományos eredmények jelentős része (például Galilei) akadémiai, tudományos társaságok kereteiben született, nem állami támogatással. A 19. századtól dominánsan az egyetem vált a tudományos kutatás székhelyévé, az egyetem pedig Németországban állami intézmény volt.

A német egyetemi modellben az oktató és kutatómunkát végző egyetem karokból áll, a karok tanszékekből, később intézetekből is. A tanszékek a munka funkcionális egységei. Ezek látják el a tényleges oktatói és kutatói feladatokat. Élükön professzor áll, aki felelős a tanszék egész tevékenységéért, korlátlan ura a rábízott területnek. A tanszékek, illetve intézetek diszciplinákat képviselnek, olyanokat, mint kémia, fizika vagy történelem és filozófia. Minthogy lassanként reménytelen lett egész diszciplinákat egyetlen embernek átfogni, és megjelentek olyan új területek, mint a szerves kémia, vagy differenciálódott a középkori irodalom az egész irodalomtudományon belül, felmerült, hogy újabb tanszékeket kellene alapítani. Ez a bonyolult állami bürokrácia miatt alig volt lehetséges ebben a rendszerben. Saját területét egyébként is foggal-körömmel védte a tanszékvezető. Az új intézmény alapítása helyett létrejött a rendkívüli tanár vagy rendkívüli professzor címe. A rendkívüli tanár nem vezette a tanszékot, de tanította és kutatta az újonnan létrejött szakterületeket, szubdiszciplinákat.

A német típusú egyetem professzorai magas fizetési osztályba tartozó közalkalmazottak. Ha kinevezték őket, állásuk lényegében visszavonhatatlan, életre szólóan urai saját szakterületüknek, tanszéküknek, a tudomány mandarinjai. Megtestesítik a magas erkölcsiségű, csak az igazságot kutató, anyagi gondokkal nem küzdő, tehát korrumpálhatatlan

tudós fikatív ideálját. Kutatásaikat gyakran saját fizetésükből és vagyonukból finanszírozzák, nem függenek tehát se Istentől, se embertől, se államtól, se magánzemélytől, se vállalkozástól.

Kiből lesz professzor? Kit nevez ki az egyetem javaslatára az uralkodó erre a felettlőbb irigylésre méltó állásra? A modell szerint a legjobb oktatókat és kutatókat. A tudományos pályához kedvet érő fiatal az egyetemi diploma megszerzése után, mintegy tanulmányai végső lezárásaként megszerzi a doktorátust. A jogász és orvosi szakmában ez egészen természetes. A bölcsészeti (értsd filozófiai) fakultáson a filozófia doktora (doctor philosophiae – PhD), a teológiai a teológia doktora címet lehet megszerezni. Minthogy a német modellben nem szerepel műszaki egyetem, csak műszaki főiskola (technische Hochschule), műszaki doktorátus (doctor Ingenieur) sokáig nem létezett. A doktori fokozat azonban csakugyan nem több a tanulmányok tényleges befejezésénél.

Az egész szerkezetet alapvetően befolyásoló intézmény a magántanári (Privatdozent) cím. Ezt már valóban tudományos teljesítménnyel lehet megszerezni, többlépcsős minősítési folyamat révén. A pályázónak életrajzával kell bizonyítania, hogy számottevő tudományos előélettel rendelkezik. Meg kell adnia munkáinak bibliográfiáját, és többségüket mellékelnie kell beadványához. Nem csupán a publikációk száma, hanem minősége is nyom a latban, hiszen a 19. században még nem százával írták a cikkeket, könyveket az emberek. Szaktárgyaikból vizsgát is kellett tenniük a jelölteknek az egyetem professzoraiól létrehívott bizottság előtt, és végül próbaelőadást kellett tartaniuk, azaz tudományos témájukból olyan egyetemi előadást, amely meggyőzi a professzorokat, hogy ku-

tató képességei mellett tanári képességekkel is rendelkeznek. A kutatás és a tanítás itt együtt szerepel. Amikor mindezen túl van, a fakultás szavaz, hogy az elért eredmények és a bizottság javaslata alapján adományoz-e a jelöltnek magántanári címet. Egyébként is, minden lépést szavazatokkal bírálják el.

Az egész folyamatot habilitációnak hívják, mondjuk így: a rátermettség megvizsgálásának. Ha valaki elnyeri a magántanári képesítést, az voltaképpen azt jelenti, hogy megkapta az ún. *venia legendi*-t, az egyetemi előadás-hoz való jogot az adott egyetemen. Ez volt a maximális tudományos minősítés. A *venia legendi* magántanári egyetemi kurzusok tartására adott jogot. Ezek témaköre a fakultás által képviselt szakterülethez tartozik, de a magántanár speciális tudásának felel meg, azaz lehet ókori térképészet, norvég drámairodalom vagy az elektrolízis új eljárásai. Az egyetemen sokféle speciális előadást lehet meghirdetni, és vagy akad hallgatója a magántanárnak, vagy nem. Munkájáért vizsgadíjat szedhet a hallgatóitól, tehát anyagilag érdekelt abban, hogy érdekes és magas színvonalú előadással minél több hallgatót vonzzon magához.

A magántanárok számát nem korlátozzák. Ezért egyfelől rendkívül sokféle témakörből lehet előadást hallgatni, és persze vizsgálni. Másfelől a magántanárok széles hada képviseli a tudományos utánpótlást. Céljuk a professzori cím megszerzése, de ez csak keveseknek sikerül, hiszen sokkal több a magántanár, mint az áhított professzori szék. Ez képviseli azt a versenyelemet, mely rendkívül erős nyomást gyakorol a német modellben dolgozó kutatókra és oktatókra. A magántanárok széles hada a német modell hatékonyságának egyik legfontosabb eleme.

A kutató tudományos pályája két úton haladhatott előre: valamely egyetemen belül,

azaz a magántanári cím majd a professzori állás megszerzésével, illetve az egyetemek között, azaz egyre jobb egyetem tanszékének megszerzésével. A sikeres professzorok karrierjét az egyetemek hierarchiáján való felfelé haladás jellemezte.

Ezt a rendszert egészítette ki 1911 után a kutatóintézetek hálózata, a különféle *Kaiser Wilhelm Institut*-ok, melyekben főhivatású kutatók dolgoztak, de nem oktattak. Ennek megfelelően az intézetek nem adtak diplomát, sem magántanári címet, mely nem is lett volna értelmes, hiszen a *venia legendi* nem oktató intézményben értelmetlen.

Az amerikai egyetem

Az amerikai egyetem és a német egyetem modellje között lényeges szociológiai eltérés mutatkozik a képzés célját illetően. Már Max Weber pontosan bemutatta, hogy míg a német egyetem célkitűzése a *Bildung* fogalmával írható le, az amerikaié a *training*-gel. Előbbi a nevelődés, a felelős értelmiségi állampolgár kialakulását, kialakítását jelöli, olyan emberét, aki nem csupán szakértője valamely területnek, hanem erkölcsi példakép; nemzetének segítője, műveltségének, politikájának előmozdítója is. Magas közalkalmazotti rangja, az ezzel párosuló méltányos fizetés, mely a ranggal arányos életformát biztosított, a társadalmi hierarchiában betöltött magas helye kifejezi az egyetem helyét a társadalomban, továbbá azokat az ambíciókat, melyek a fiatal kutatót vezérelhették a nagy versenyben való küzdelem során.

Az amerikai egyetem ezzel szemben csupán szakismereteket kíván nyújtani, traininget. A bevándorlás, etnikai és vallási sokféleségen, az egyéni szabadság maximális elismerésén és a piac döntő befolyásán alapuló társadalomban a népért, hazáért érzett német tí-

pusú felelősség és hasonló vonások értelmetlenné, sőt károsá válnak, éppúgy, mint minden morális példakép a sokféle erkölcs közepette. Ilyen körülmények között a képzés célja, hogy az egyént sikerekhez segítse a tudományos, üzleti vagy politikai életben, ami nem zárja ki, hogy az egyetemek kialakulásában – Európához hasonlóan – a keresztény vallás oktatása, illetve a teológiai képzés ne játszott volna döntő szerepet.

A training tehát a szakismeretre fókuszál, nem az értelmiségi szerepre. Utóbbi már csak azért sem fontos, mert az értelmiségi tipikus esetben nem közalkalmazott. A munkaerőpiacon jól értékesíthető tudás átadása az amerikai egyetem célja. Ezért az amerikai egyetem eleve rugalmas. Újabb és újabb szakterületeket vesz fel kínálatába, melyekről azt reméli, piacépések, hallgatókat vonzanak. Az amerikai egyetem szervezete szintén fakultásokon alapul, illetve iskolákon (például: *medical school, business school*), ámde hiányzik belőle a tanszék, az alig változtatható territórium. Az alapegység a *department*, a részleg. A department nem képviseli valamely diszciplína teljességét. Akármilyen részterület kaphat departmentet, a norvég nyelvészettől a nők társadalmi szerepéig, az elektronmikroszkópiától a római jogig. Aránylag könnyen lehet új departmentet felállítani, vagy a régit megszüntetni. Nem kell hozzá bonyolult államigazgatási eljárás, elegendő az egyetemi vagy kari döntés, mely az aktuális érdekeket veszi tekintetbe csupán. A department vezetése nem ad magas társadalmi megbecsülést. Szükséges rossz, amit a tudósok szívesen ruháznak kevésbé magasan álló kollégáikra, akik adott esetben jobban kiismerik magukat az adminisztrációban, menedzselésben.

A department némelykor laboratóriumokra oszlik vagy *office*-okra, irodákra, ame-

lyek egyébként működhetnek karon vagy iskolán kívül is, az egész egyetem kötelékébe ágyazva. Ezekben zajlik a tényleges oktató- és kutatómunka. Ezeket már valóban a legjobb erők vezetik, akik elegendő támogatást kapnak munkájuk végzéséhez. A PhD kiemelkedően fontos szerepét ezeken az egységeken keresztül érthetjük meg.

Az amerikai egyetem három különböző szintű oklevelet kínál. Az első, az alapszintű képzés három–négy évig tart, és *Bachelor of Arts*, BA diplomát nyújt. Ezt még nem tekintik fokozatnak, aki ebben vesz részt, az *undergraduate* diák. A második és harmadik fokozat a graduális (graduate) képzés. Ennek első szintje minimum két-három év után mester (*masters, MA*) fokozatot ad, mely már elismert magas színvonalú képzettséget igazol.

A bennünket foglalkoztató második szintre, a doktori képzésbe csak ennek birtokában lehet kerülni. Ez voltaképpen kutatóképzés, amely az akadémiai elit utánpótlását hivatott biztosítani. A doktorképzés diákjai éppúgy fenntartói az amerikai egyetemi modellnek, mint a magántanárok a német modellben. Diákeveik alatt a professzor laboratóriumában, az általa előírt tudományos témákat kell kidolgozniuk, eredményeiket publikálniuk, nemzetközi konferencián előadniuk. Közben le kell vizsgálniuk az előírt tanfolyamok anyagából, melyek gyakran a szakterület aktuális frontvonalát ismertetik. Mi több, némelykor korábban nem tanult alaptárgyakat is meg kell tanulniuk, ha témájuk úgy kívánja. Minde mellett oktatói munkát is kell végezniük, olykor jelentős mennyiségben, hogy tehermentesítsék a professzort. Ennek ellenértékéért néhány év alatt ideális esetben csakugyan felröpitik a diákot a szakma nemzetközi első osztályába, vagy, kevésbé kiváló egyetem esetén megadják az akadémiai (értsd: egyetemi)

pályafutás kezdő impulzusait. Az amerikai PhD birtokában persze lehet valaki vagyonekat kereső ügyvéd, nagy befolyású politikus, fontos vállalatvezető alkalmazottja vagy éppen élvonalbeli orvos is.

A doktori cím gazdáját nem segíti egykönnyen egyetemi álláshoz, a vágyott *tenure*-hoz, a biztos, elvehetetlen álláshoz. Ez utóbbi megszerzése éppúgy célja a PhD birtokosának, mint a professzori kinevezés a német modellben. Amerikában nem csupán a *full professor*, a legmagasabb beosztásban lévő tanár kapja meg a véglegesítést, hanem gyakran az alacsonyabb presztízsű *associate professor* is. Minthogy a professzorság nem közalkalmazotti státusz, mind anyagi, mind erkölcsi megbecsültsége is lényegesebb alacsonyabb, mint Németországban.

A kutatás és az oktatás humboldti egysége ebben a modellben jobban érvényesül, mint a németben, mert a kutatás fő motorja a PhD-hallgató, illetve a posztdoktori ösztöndíjas. Úgy képeződik ki a doktori hallgató, hogy közben jelentős tudással dolgozik együtt, aki rabszolgaként használja, de elvárja tőle az originális tudományos gondolatokat is. Minthogy a professzornak nincs hivatali funkciója, végleges állást nem tud adni. De elvben sok évig tud magas színvonalú kutatási lehetőséget nyújtani tisztességes megélhetést biztosító fizetéssel, ha jó esély van rá, hogy megszerezze kutatásaihoz az újabb és újabb támogatást.

Az amerikai rendszerben is léteznek kutatóintézetek. A II. világháború után, jelentős mértékben az atombombaprojekt sikerének hatására hozták létre ezeket, mégpedig a nagyköltségvetésű koncentrált kutatások úzására. A nemzeti laboratóriumnak nevezett intézetek is az amerikai akadémiai szféra elemei, mint ilyenek a PhD-vel rendelkező kutatók számára biztosítják a kutatómunka lehetőségét.

A fiatal kutatónak tehát szembe kell néznie azzal a dilemmával, hogy maradjon-e szerződéses állásban ragyogó professzora mellett a nagyra becsült egyetemen, vagy szerezzen állandó állást alacsonyabb szintre sorolt másik egyetemen. Ez utóbbival megindul a teljes önállóság útján, és várhat arra, hogy eredményei alapján hozzájut majd a magasabb presztízsű álláshoz. Erre saját és diákjai eredményei adnak esélyt. A professor mellett maradásnak is meglehet a maga előnye. A kiemelkedő eredményben való részvétel esetleg jobban növeli a fiatal kutató ázsíóját, mint az önálló laboratórium, és így hamarabb juthat kedvezőbb álláshoz és komoly kutatási támogatáshoz.

Az amerikai PhD nem a *venia legendi*-t adja meg, hanem garanciát biztosít a tudományos képzettséget igénylő teljesítményre. A sikert itt is kielezített versenyben lehet elérni, ám a piac logikája lényegesen erősebben hat, mint a német modellben, melyet az állami bürokrácia logikája is befolyásol.

A szovjet tudományrendszer

A magyar tudományos rendszert definiáló harmadik modell a Szovjetunióban működött. Olyan társadalmi rendszer céljait szolgálta, mely a marxizmus-leninizmus elvi alapjain állt. Minden szférát áthatott az a mélységesen értelmiségi elgondolás, mely szerint a társadalmat a racionalitás elvei alapján lehet és kell irányítani, ki kell szorítani a pocsékoláshoz, rendetlenséghez vezető spontaneitást minden elemét, melyek a partikuláris érdekeket a teljes közösség érdekei elé helyezik, amilyen például a piac. Ehhez egymással is hierarchikus viszonyban álló központokból kell mindent szervezni, mégpedig tudományos elveken alapuló tervezés alapján. A hierarchia csúcsán a hasonló elvek alapján szervezett

egyetlen párt, a kommunista párt áll, mely a politikai hatalmat gyakorolja.

A szovjet tudományos modell fölszámolja a humboldti alapvetet: az oktatás és kutatás egyetemi egységét. Az egyetemek oktatnak, a kutatásra pedig kutatóintézetek összefüggő hálózatát hozták létre, melyekben nem oktatnak, hanem tudományos feladatokat teljesítenek. Mind az egyetemi, mind a kutatói rendszernek megvan a maga feladata és irányító központja, az egyetemé az oktatási minisztérium, a kutatásé az akadémia, mindkettőnek a saját maga tervét kell teljesítenie. Az akadémia a tudományos csúcsmisztérium szerepét tölti be. Az egyetem, a német modellhez hasonlóan, a szakképzés mellett bizonyos társadalmi szerep betöltésére is felkészít, azaz *Bildung*-gal is foglalkozik. Ez utóbbi célja a kommunista értelmiség eszményével íródott körül, és direkt ideológiai, politikai befolyást és követelményt állított a diák elé. Mindezt az oktatás és az oktatók kontrollja erősebb volt, mint a tudományé, illetve tudósoké. Utóbbiak központilag meghatározott célja részben a rendszer ideológiáját alátámasztó tevékenység, de főleg a gazdaság és politika céljait közvetve vagy közvetlenül szolgáló kutatás, amiben osztozik az amerikai modell célkitűzésével, csak éppen nem piaci elveken működik.

Mind az egyetemi, mind a kutatói rendszerben léteznek vezetői és beosztotti munkakörök, több lépcső is, mint a másik két modellben, ennek megfelelően a hierarchián való előrejutás is újabb és újabb követelményeknek való megfelelést igényel. Az egyetemen az egyetemi tanári rang (professzor) a csúc, de ezt megelőzi a gyakornok, tanársegéd, adjunktus és docens. A tudományban a gyakornok, tudományos segédmunkatárs, munkatárs, főmunkatárs, végül a tanácsadó, amely

megfelel az egyetemi tanárnak. A karrier lépcsőjéhez alkalmazkodik a fokozatok rendszere. Az első fokozat a tudományok kandidátusa, utána a tudományok doktora, végül az akadémiai cím, melynek két fokja van, a levelező tag és a rendes tag.

A tudományos fokozatok döntő jelentőséget kapnak a szovjet modellben. Egyrészt az egyetemi, illetve kutatóintézeti hierarchia különféle lépcsőit az egyes tudományos fokozatok megszerzésével lehet megmászni, másrészt a társadalom más területein is hallatlan előnyt biztosítanak (például az egészségügyben). Éppen ezért politikai, ideológiai ellenőrzésük nagyon fontos volt. Ennek következtében mindkét modelltől eltérően a szovjet modellben nem az egyetem adja a tudományos fokozatokat, hanem az akadémiahoz kötött szervezet. A rendszer elvi alapja, hogy az akadémia foglalkozik tudománnyal, nem az egyetem, az akadémia kell tehát a tudományos utánpótlásról gondoskodnia, nem az egyetemnek, még ha ez utóbbi foglalkozik is képzéssel.

A többi modelltől eltérően a szovjet rendszer sajátossága, hogy a tudományos fokozatokért pénzügyi elismerés jár. A különböző fokozatokért különböző összeget kap a cím birtokosa egész életén keresztül, függetlenül munkahelye jellegétől, vagy attól, hogy aktív dolgozó-e vagy nyugdíjas. Az illetmény magas összege igen erős ösztönzés a fokozat megszerzésére.

A szovjet modell kandidátusi fokozata felel meg legjobban a német magántanárnak, illetve az amerikai PhD-nak, kivált utóbbinak. Vegytiszta formájában (az idők folyamán kisebb-nagyobb módosulások történtek) ennek megszerzése az egyetemi diploma birtokában lehetséges. Jelentkezni kell és felvételi vizsgát tenni a hároméves aspiráns iskolába

történő felvételért, melynek sikeres elvégzésével válik kandidátussá az aspiráns. Az aspiráns tanfolyamokra jár (hasonlóan a PhD-diákokhoz), és kutatómunkát végez, melynek eredményeiről publikációkat készít. Munkájáért havi fizetést kap az államtól, mint a dolgozók, de a diákok nem. Aspiráns ideje lejártá után a kutató vizsgát tesz, és disszertációt nyújt be. A vizsgát szakmai tárgyakból, ideológiai tárgyakból és két idegen nyelvből kell tennie (a Szovjetunió kivül az egyik idegen nyelv az orosz). Mindez mutatja részint az ideológiai befolyásolás szándékát ezen a magas fokon is, másrészt az ideológiai, politikai szűrés lehetőségét azért, hogy a fokozat megszerzéséhez feltételül szabják a kommunista ideológia kritika nélküli visszamondását a vizsgán. A jelöltnek disszertációját nyilvános vitában kell megvédenie, mégpedig első lépésben munkahelyén, második lépésben az akadémián, ismét mutatván az akadémia kitüntetett szerepét a modellben.

Az egész folyamat tehát teljességgel kikerült az egyetem hatásköréből, mely elvesztette a tudományos minősítés jogát. Ez az egyetem hatáskörének újabb szűkítése a tudományos kutatás elvesztése után. Akármennyire külön vált is a tudomány és az oktatás, mégis maradt közöttük kapcsolat, mégpedig döntő ponton: az egyetemi ranglétrán történő haladást alapvetően befolyásolja a tudományos fokozat.

Kész kutatónak a kandidátust tekintik, éppúgy, mint a magántanárt a német modellben vagy a PhD-vel rendelkező kutatót az amerikaiban. A nagy különbség abban áll, hogy míg a másik két modellben ez egyszerűen a minősítések végpontja is, addig a szovjet modellben további fokozatok léteznek, hogy még idős korban is fokozatszerzésre ösztönözzék a kutatót.

A magyarországi tudományrendszer

A mai magyar tudományrendszer történeti okokból vált a három ismertetett modell különös keverékévé. A megértéshez vissza kell nyúlni 1949-hez, a szocialista Akadémia megalakulásához.

Ezt megelőzően a magyar tudományrendszer csaknem hű kópiája volt a németnek. Igaz, a 19. század közepén osztrák közvetítéssel érkezett, de szerkezete olyan volt, mintha egyenesen Németországból importálódott volna. Az egyetemek központi szerepet játszottak, a közalkalmazotti státuszban kényelmesen élő rendes és rendkívüli tanárokkal, az őket körülvevő magántanári sereggel, karokkal, tanszékekkel, a kormányzathoz lojális, értelmiségi szereptudatot büszkén hordozó mentalitással, arisztokratizmussal, konzervatív Magyar Tudományos Akadémiával, mely saját vagyonából élő civil testület volt, nem szükségképpen tudós tagokkal vagy vezetőkkel. Ami hiányzott a teljes német rendszerhez, az az egyetemek közötti világos hierarchia és a kutatóintézeti hálózat, bár néhány kezdemény ezen a téren is létrejött (például csillagda, Országos Közegészségügyi Intézet).

Ez a rendszer nyilvánvalóan nem felelt meg a szovjet követelményeknek. Egyrészt német jellege eleve a legyőzött és mindenképpen elsüllyesztendő nácizmust idézte, másrészt nem adott megfelelő feltételeket a kommunista hatalom központosításon alapuló gyakorlásához. A tudomány személyi állományától nem lehetett elvárni, hogy odaadón szolgálja az új politikai rendszert. A szovjet berendezkedés központosított rendszere megkövetelte azt is, hogy az új szocialista államok tudományos szervezete egyforma legyen, az egész táboron belül egységes tudományrendszer működjön szovjet központtal, szovjet

irányítással. Azaz a szovjet modell éppúgy több országban működött, ahogy a német és az amerikai. Nagy különbség, hogy míg utóbbiakat az érintett államok saját elhatározásukból vették át, addig a szovjetet a mögötte álló hatalomnak való engedelmességgel kényszeréből.

A szocialista Akadémia Magyarországon a tagság szűrésével és a korábbi vezetési-, hivatali- és osztályszerkezet átalakításával jött létre. A korábbi konzervatív civil társaságból ki kellett alakítani azt az intézményt, mely egyszerre végzi a tudományirányítás adminisztratív teendőit, mégpedig az új központi irányítású állami struktúrába tagozódva, és tudóstársaságként is funkcionál, szellemi tekintélyével is szolgálja a politikai vezetés által meghatározott társadalmi célokat. A politikai irányítás és presszió, az egész rendszer félelmetes szigora, továbbá a lojális szelídített tagság, a tagoknak járó magas illetmény és számtalan privilégium elegendőnek bizonyult a szovjet modell gyors bevezetéséhez.

Már az 1940-es évek végén kezdtek megalakulni a kutatással foglalkozó tudományos intézetek. A szocialista Akadémia intézethálózata, mely korábban soha nem látott lehetőséget nyitott a kutatók számára, az 1950-es évek elején kezdett létrejönni. Fokozatosan egyre nagyobb és egyre jobban felszerelt intézetek létesültek, melyek a korábbi egyetemi lehetőségeket messze túlszárnyalták mind a felszerelés, mind a kutatói létszám tekintetében. A kutatás és oktatás szétvált, s mivel nem létezett hatalmas állástalan tudóssereg, a kutatókat jelentős mértékben az egyetemről helyezték át az intézetekbe. Az egyetemről gyakran a legértékesebb berendezéseket is átszállították, mondván: az oktatáshoz nincs rájuk szükség.

A szűrést is segítette, hogy az 1950-es évek elején a tudományos fokozatok szintén átala-

kultak. Bevezették az aspiránsképzést, a kandidátusi és a tudományok doktora fokozatot, illetve az akadémikusi szinteket, persze az illetményekkel együtt. A tanári, rendkívüli tanári és magántanári kar egyes tagjai számára – egyénenként elbírálva – részint fölajánlották a szovjet rendszer fokozatait, kinek magasabbat, kinek alacsonyabbat, részint pedig kizártak korábbi tagokat, illetve megfosztották őket címeiktől, állásaiktól. A korábbi címeket lehetett ugyan használni, de elértéktelenedtek.

A minősítést az Akadémia kebelén belül létrejött szervezet, a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) végezte. Ez vette át az egyetemektől a továbbképzés ügyét is, az aspiránsok kiválasztásától a vizsgáztatáson át a disszertációk védéséig. A politikai irányítás és a rendszer központosító szellemének egyaránt az felelt meg, hogy a széttagolt egyetemi minősítések helyett önálló, egységes, jól kontrollálható szervezet végezze ezt a fontos tevékenységet.

Ám már az 1950-es évek második felétől lassan fellazult a modell. A német modell jelen maradt a mentalitásban, és helyet követelt a formális rendszerben is. Az egyetemektől nem tűnt el egy csapásra a humboldti szellem, visszaszivárgott a kutatás. Az egyetemek igyekeztek minél többet visszaszerezni korábbi befolyásukból.

Az egyetemek örök sérelme maradt kizárásuk a tudományos minősítések közül, amit befolyásuk jelentős korlátozásának tekintettek. Harcuk eredményeként különös kompromisszum született. A német rendszerben létező magántanári cím adományozásáról végleg le kellett mondaniuk, de sikerült visszaszerezniük a doktori cím adományozásának jogát. A TMB nem vesztett semmit hatalmából, mert az egyetemek által adományozott

doktori címet (egyetemi doktori vagy kisdoktori, szemben a tudományok doktora, azaz nagy doktorival) nem tekintették tudományos fokozatnak, de nem vált világossá, hogy minek tekintik. Mindenesetre nem járt vele külön illetmény. Viszont bizonyos állások megszerzésében segített. Például egyetemi tanárségedből csak ennek birtokában lehetett valaki adjunktus.

A német modell szellemével jól összeegyeztethető volt a szovjet modellben is érvényes magas értelmiségi szerep, társadalmi példakép jelleg és erkölcsi magaslat, mely a tudósokat övezte. Persze immár egészen mást értettek ezeken a fogalmakon, mint korábban.

A hatvanas évek közepétől a szovjet modell lassanként kimerült. Piacot szimuláló elemek jelentek meg a magyarországi politikában és gazdaságban, mégpedig valamiféle általános megújulási igény keretei között. Kezdett a politikai vezetés számára is teher-tétellé válni a túlméretezettnek tűnő tudomány. Elkezdte szorgalmazni a gyakorlatilag, főként iparilag, is hasznosítható kutatási eredmények produkcióját.

Ezzel az amerikai modell addig merőben idegen szelleme is föltűnedezett. Egyre többen látogattak Amerikába, egyre nyilvánvalóbb lett az amerikai tudomány primátusa a tudományok igen sok területén, és egyre szükségesebbnek látszott alkalmazkodni az uralkodó nemzetközi tendenciákhoz. A szerződéses kutatás, a nemzetközi projektekben való részvétel, majd a hazai projektalapú finanszírozás a tudományos élet integráns része lett már az 1980-as években.

A PhD a mai magyarországi tudományban

A fiatal kutató helyét, perspektíváit az a társadalom jelöli ki, amelybe beleszületett. A rendszerváltás kompromisszumos jellege a

tudomány szervezetén éppúgy meglátszik, mint az egészségügyön, oktatásügyön, közgazgatáson vagy a kultúrán. Ennek megfelelően a mai magyarországi tudományrendszerben jelen van a német modell mint távolabbi múlt, a szovjet modell mint közelmúlt és az amerikai modell mint jövő.

A rendszerváltás helyrehozott néhány nyilvánvaló méltánytalanságot. Nyomban eltörölte az ideológiai, politikai követelmények maradványait, a pártbefolyást, központi tervezést és hasonlókat, de a rendszer alapszerkezetét érintetlenül hagyta. Megőrizte az egyetemek és az akadémiai kutatóintézetek különállását és az akadémia belső szerkezetét: a tudományirányítás és a tudományos testület kettősségét egy intézményen belül. A sokszínű, demokratikus, piaci gondolkodást igénylő viszonyok mellett több szektorban továbbélnek a szovjet modell elemei, köztük a tudományban is.

Jelentősen megváltozott viszont az egyetemek helyzete. Visszaszerezték korábbi, a német modellben betöltött önállóságukat, a kutatásban betöltött jelentőségüket, köztük a tudományos minősítéshez való jogukat. A nagy igazságtétel közepette olyasféle helyzet alakult ki, mintha az egyetemek a német modellhez nyúlnának vissza, de nem állnának bosszút a jogaikat korábban bitorló Akadémián. Nyilván már csak azért sem, mert a professzorok akadémikusok vagy a tudományok doktora cím birtokosai, akik ragaszkodnak címeikhez, befolyásukhoz és a vele járó illetményhez, mely nem szűnt meg a szovjet társadalmi rendszerrel.

Az egyetem visszakapta a habilitáció jogát is, de megváltozott tartalommal. Nem kellett feladnia a személyzettel bőségesen ellátott tanszékeket a bizonytalan egzisztenciájú magántanárok köréért. Megtartotta a szovjet

modellben kialakított oktatói beosztásokat. Ámde a docensi és az egyetemi tanári kinevezéshez kikötötte a habilitációs eljárás szükségességét, aminek célja tehát nem a *venia legendi* megszerzése (az adjunktus és a tanárséged is taníthat) hanem a vezető oktatói állás betöltése. Ma tehát létezik habilitált és régebben kinevezett, nem habilitált docens és professzor. Másrészt viszont az egyetem feladta a német rendszer részét képező egyetemi doktori cím adományozását, cserébe megszerezte a legfontosabbat: a tudományos fokozat odaítélésének jogát.

Ez a tudományos fokozat az amerikai rendszerből származó PhD. A PhD lépett a korábbi egyetemi doktori és kandidátusi fokozat helyére. Ámde jellemző a változás kompromisszumos jellegére, hogy nem számolódtak fel a szovjet rendszer többi fokozatai. A TMB helyett Doktori Tanács működik az Akadémián, mely az MTA doktora címet adományozza, a tudományok doktora ekvivalens utódát, és megmaradtak az akadémiai címek is, illetményeikkel együtt.

Az egyetemi doktori és kandidátusi fokozat összeolvadt, ennek színvonala a korábbi kettő között helyezkedik el. Rendszere anynyiban tér el a szovjet modellétől, hogy egyetem adományozza, nem a TMB. Egyébként a doktori iskola hasonlít az aspiránsiskolához, a vizsgák és a disszertáció vitája, védeése alig különbözik a kandidátusitól, ha leszámítjuk az ideológiai elemeket. Ez persze nem magyar sajátosság: az amerikai és szovjet tudománymodell hasonlóságot mutat ezen a ponton.

Minthogy a szovjet modell még nagyon is jelen van, a PhD által adott jogosítványok nem világosak: nem tudni, adjunktusi vagy rögtön docensi, illetve munkatársi vagy főmunkatársi beosztásra, vele fizetésre jogosítanak-e fel. Miközben vállalatoknál az egye-

temi doktori cím nagyon jól csengett, előnyöket biztosított, a PhD-re sok helyen azt mondják, birtokosa túlképzett. Mivel megmaradtak a szovjet modell magas akadémiai címei is, a PhD messze nem tekinthető legmagasabb tudományos fokozatnak, mint az amerikai modellben. Éppen ellenkezőleg: ez a legalacsonyabb. Birtokosa előtt továbbra is ott áll a feljebb vezető létra. Ha professzor akar lenni, meg kell szereznie az MTA doktora címet, mely a legtöbb egyetemen formális feltétel a kinevezéshez, nem érik be a habilitációval, mely így devalválódik. Ennyiben tehát a PhD nem ér annyit, mint a magántanári vagy az amerikai PhD-fokozat.

Megmaradt még egy elem, melyben különös módon osztozott a német és a szovjet modell: az értelmiségi szerepfelfogás. Függetlenül ennek tartalmától, amely szakadékot teremtett az akadémiai értelmiségen belül is, mindkét modellben az egyetemnek a társadalomért különösen felelős értelmiségieket kell nevelnie. Nem elégszenek meg a piacon jól hasznosítható szakismeret nyújtásával, mint az amerikai egyetem.

Hogy a PhD hogyan fog beilleszkedni a magyarországi tudományos és nem tudományos világ egészébe, nagyon erősen függ attól is, milyen lesz ez a világ. Minthogy Magyarország az Európai Unió része, nem az Egyesült Államoké, tudományrendszerét is az európaival kell elsősorban harmonizálnia. Csakhogy az európai tudomány igen erős lemaradást mutat az amerikaival szemben, ezért itt is az amerikai tudománymodell átvételéről döntöttek. A bolognai folyamat lényege éppen ez. Ezért vezették be az egyetemeken a háromszintű képzést: BA, MA és PhD. Ebben a rendszerben csakugyan a PhD a legmagasabb fokozat. Ám ez csak akkor igaz, ha a szovjet modell maradványai végleg eltűnnek.

Mindenekelőtt átalakul a német és szovjet modellben egyaránt alapvető szervezeti egység, a tanszék. Helyébe lép a rugalmas department, részleg, melynek vezetője nem feudális uraság többé. A PhD ehhez a szervezési elvhez illeszkedik.

A jelenlegi fiatal kutatók helyzetét, mint az egész magyar tudományosságét, ez az átmeneti jelleg definiálja. Együtt élnek az egymáshoz bizonyos pontokon hasonlító, de egymásnak ellent is mondó modellek. Bonyolítja helyzetüket a nemzetközi kontextus. Részint az, hogy sokan szerzik külföldön PhD-fokozatukat, ott szocializálódnak kutatóvá, ezért az itthoni keverék áttekinthetetlennek, irracionálisnak, működésképtelennek tűnik számukra. Vannak, másfelől, akik az itthon szerzett doktori fokozat birtokában dolgoznak külföldön. Nekik az ottani viszonyok embertelennek, mechanikusnak, anti-intellektuálisan pénzcentrikusnak látszanak a ragyogó kutatási és életfeltételek ellenére. A világ mégis azt sugallja a fiatal kutatók számára, hogy valamennyi időt el kell tölteniük valamely tudományos centrumban, egyébként fokozatuk nem marad versenyképes.

IRODALOM

- Weber, Max (1995): *A tudomány és a politika mint hivatalos*. Kossuth, Budapest
- Ben-David, Joseph (1971): *The Scientist's Role in Society*. Prentice Hall, New Jersey
- Pach Zsigmond Pál (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai, Budapest
- Graham, Loren R. (1993) *Science in Russia and the Soviet Union: A Short History*. Cambridge University Press, Cambridge

Feltéve, hogy kutatók szeretnének maradni. Ha vállalatok felé orientálódnak, ugyancsak meg kell ismerkedniük a sikeres külföldi vagy multinacionális vállalatok munkakultúrájával, és hozzájuk kell adaptálniuk a PhD-vel igazolt magas képzettségüket.

Ez tehát az a sokkomponensű erőter, amelyben a fiatal kutatók szociológiáját érdemes mérlegelni. A viszonyok egyelőre kuszának tűnnek, nem függetlenül a magyarországi tudomány rendszerének átmeneti állapotától. Ez az állapot viszont nem egészen független Európa átalakulásaitól, vagyis attól, Európa egységesen elkötelezi-e magát az amerikai rendszer átvétele mellett. Ha igen, Magyarországnak is célszerű sietnie az amerikai rendszer bevezetésével, hogy kompatibilitását megőrizze, hogy úgy funkcionáljon, mint a többi európai állam, még akkor is, ha a német–szovjet rendszer iránti nosztalgjáról nehéz lesz lemondani.

Kulcsszavak: *tudományszervezési modellek, tudományos fokozatok, német, angol és szovjet tudományrendszer, fiatal kutatók karrierlehetőségei*

- Johnson, Jeffrey Allan (1990): *The Kaiser's Chemists: Science and Modernization in Imperial Germany*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London
- Wittrock, Björn (1993): *The Modern University: The Three Transformations*. In: Rothblatt, Sheldon – Wittrock, Björn (eds.): *The European and American University since 1800. Historical and Sociological Essays*. Cambridge University Press, Cambridge, 303–362.
- Reszkető Petra – Várad Balázs: *Elöl-hátul doktor: A tudományos címek mai rendszerének kialakulása*. http://www.ketezer.hu/menu4/2002_05/reszketo.html

MAGYAR TERMINOLÓGIA EGY NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT INDULÁSA

Fóris Ágota

egyetemi docens,
Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest,
Nyugat-Magyarországi Egyetem, Szombathely
aforis@t-online.hu

A tanulmány célja a *Magyar Terminológia* címmel indított folyóirat előzményeinek és céljainak rövid bemutatása.

A *Magyar Tudomány* korábban már hírt adott a megújuló magyar terminológiai munkálatokról (Fóris, 2006; Voigt, 2006). A terminológia sokoldalú kutatási és alkalmazási munkálatainak összefogására 2005-ben Szombathelyen megalakult az UNESCO szakmai albizottságként a *Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa* (MaTT). 2006-ban a Berzsényi Dániel Főiskola (Szombathely) *Terminológiai Innovációs Központ* (TermIK) megnevezéssel kutató, fejlesztő, szolgáltató egységet hozott létre azzal a feladattal, hogy az a hazai terminológia egyik bázishelye legyen. Az eltelt két év alatt a TermIK virtuális kutató-fejlesztő és oktató hálózatot alakított ki, több egyetem különböző egységeivel, tehetséges fiatal munkatársak részvételével. A hazai terminológiai munkák célkitűzéseknek megfelelő alakulását a növekvő számban megjelenő publikációk, hazai és külföldi konferencia-előadások jelzik. A nemzetközi kapcsolatok erősödését mutatja a 2007 őszi, Szombathelyen, több neves külföldi kutató

részvételével rendezett nemzetközi terminológiai konferencia sikeres lebonyolítása (lásd Kiss Á. – Kiss B., 2008).

A terminológiai kutatás-fejlesztés területén elért eredmények kedvező fogadtatása után a további munkák sikerének biztosítása érdekében a Berzsényi Dániel Főiskola 2007-ben folyóiratot alapított *Magyar Terminológia* címmel; a lapot az Akadémiai Kiadó jelenti meg.

A folyóirat indításának előzményei és célja

A folyóirat indítását számos tényező indokolta. A XXI. század kezdetét a felgyorsult fejlődés jellemzi, aminek az a következménye, hogy nagy számban keletkeznek új fogalmak, és ennek következtében a nyelvi és más típusú jelölők, a *terminusok* mind az egy nyelven belüli, mind a nyelvek közötti kommunikációban a korábbiaknál is fontosabbá váltak. Kialakult a világunkat átfogó hatalmas információs rendszer, amely nagy sebességgel és tömegben képes továbbítani bármilyen formában (verbális, írott, álló- és mozgókép stb.) előállított információt. Mindez szükségessé teszi az információk hatékony közvetítését

biztosító fogalmak és terminusok rendszerének olyan kialakítását, amely az információs hálózatok különleges kommunikációs követelményeihez igazodik. Felismerték, hogy az egy nyelvi közösségen belül és a különböző nyelvi közösségek közötti kommunikáció ellentmondás-mentességének ugyanúgy alapvető jelentősége van a gazdaságban, mint az interkulturális kapcsolatokban – ehhez pedig a harmonizált terminológiai rendszerek fontos háttérrel biztosíthatnak. Intenzív kutatások indultak meg az emberi társadalom hatékony működését biztosító nyelvi infrastruktúra fejlesztésére, például a számítógépes nyelvleírás, a fordítás vagy a terminológia területén.

Európában a kutatások összehangolására nemzeti és nemzetközi társaságok, tudományos kutatóintézetek és társulások alakultak, az ezekben felmutatott eredmények bizonyították, hogy:

- az európai nyelveknek kiterjedt és aktualizált terminológiával kell rendelkezniük, amely megfelelő alternatívákkal szolgál különböző helyzetekben;
- a terminológia kulcsfontosságú tényező az egyes országok társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésében;
- az EU-ban minden szinten folyó együttműködés megkívánja, hogy az egyes tagországok konszenzus útján kialakított terminológiai forrásokkal rendelkezzenek, és e források harmonizáltak legyenek a többi tagország terminológiai rendszerével.

A felismert feladatok megoldására széleskörű nemzetközi kutatás és fejlesztés indult meg (pl. Cabré, 2003, 2008). A kutatások eredményeit nemzetközi konferenciákon, terminológia tárgyú folyóiratokban, nyomtatott és elektronikus kiadványokban, adatbázisokban teszik közzé a hasznosítás elősegítésére.

A tapasztalatok egyértelműen igazolták, hogy napjainkban új módon jelennek meg a terminológia folyamatos fejlesztésének kérdései. A feladat nem csupán a fogalmak nemzeti nyelveken való, az adott nyelv szabályaihoz igazodó megnevezése, hanem a fogalmak különböző tárgykörökben való előfordulását, a fogalomhasználat különböző szintjeit, a nemzetközi fogalmi/terminológiai rendszereket figyelembe vevő rendszer kialakítása, a fogalmak és terminusok leírása. A terminológia megoldandó feladatai nem pusztán a nyelvi jelölő lexémák nemzeti nyelvekre való átírását („magyarítását”) vagy fordítását jelentik, hanem a szakmai fogalmi rendszereknek megfelelő, a nemzetközi harmonizáció követelményeivel összhangban lévő, a modern módszerekre épülő rendszerek kialakítását, leírását és fenntartását. Ez az összetett feladat a nyelv belső törvényeinek, az érintett tárgykörök fogalmainak, a számítógépes adatbázisok, a számítógépes ontológiák elméletének és módszertani kérdéseinek ismeretét is megkívánják (részletesen lásd Vámos, 2003).

A terminológia megváltozott környezete, társadalmi jelentősége, a modern eszközök és munkamódszerek alkalmazási lehetőségei az 1930-as években kidolgozott és azóta általánosan elfogadott Wüster-féle terminológiai elmélet módosításának szükségességét is felvetették (Cabré, 2003).

A terminológia gazdasági jelentősége

A terminológia gazdasági jelentőségét a soknyelvű világpiacon érdekelt multinacionális vállalatok már korábban felismerték. A termékértékesítésben jelentős előnyt jelent, ha a termékhez tartozó információk (a termék feliratozásától a használati utasításon keresztül, a szervizkönyvek, vezérlő programok terminológiájáig) egységesen, a vásárló nyelv

vén jelennek meg. A nagy cégek a termékek lokalizációja során több tíz nyelvre kiterjedő terminológiai feladatmegoldó hálózatot működtetnek, ennek kiemelkedő teljesítménye a jó versenypozíció előfeltétele. Ma már nemcsak a multinacionális vállalatokon belül fontos, hanem a kis- és középvállalkozások versenyképességét is meghatározza a vállalat belső és külső kommunikációjának terminológiai megalapozottsága. Erre mutat példát Demeczky Jenő (2008) *Terminológia a szoftveriparban* című tanulmányában.

A több nemzetre kiterjedő termelő tevékenység, a nemzetközi kereskedő és szolgáltató hálózatok, vagy az EU területén – így hazánkban is – már bevezetett e-kormányzás zavartalan működése nem képzelhető el egységes és harmonizált terminológia nélkül.

Az új évezred kezdetén tett erőfeszítések a magyar terminológia fejlesztésében is változásokat hoztak. A hazai terminológiai kutatások eredményeit tartalmazó előadások egyre több konferencián és nyelvészeti folyóiratban jelentek meg. Az elméletileg megalapozott terminológiai alkalmazásokra vonatkozó igények is egyre határozottabban és sokrétűbben megmutatkoznak. A magyar informatikai és számítástudományi kutatások nemzetközi szinten igen magasan értékelt eredményei felől közelítve bontakoztak ki olyan nemzetközi kutatások és fejlesztések, amelyek a terminológia kérdéseit érintik. Ilyen területek pl. a számítógépes nyelvészet és a kognitív tudományok több ága, az ontológiák és az infokommunikációs technológiák, valamint a fordítás-előkészítés kutatása és fejlesztése. Ez a fellendülés maga után vonta a terminológiai tárgyú vizsgálatok hatékonyságát növelő szerveződések felerősödését.

Az állandó és összehangolt terminológiai munka az Európai Unió adminisztrációjának,

gazdaságának stb. terminológiai szabványosítási és harmonizációs folyamatainak állandó és összehangolt szervezését kívánja meg. Hazánkban is számos tárgykör egységes terminológiai rendszerét kell létrehozni, de legalábbis a különböző rendszereket egymással harmonizálni. Ennek érdekében nem csak terminológiai képzésre, de nemzeti nyelvtervezésre, és ezt összehangoló intézményrendszerre van szükség. A magyar nyelv különleges helyzetben van abban az értelemben, hogy nem egy, hanem több országban beszélik és használják. A Kárpát-medence magyarságának közös érdeke, hogy megtörténjen a magyar nyelv különböző tárgykörei terminusainak összegyűjtése, és az egyes terminológiai rendszerek építése és nyilvános hozzáférhetővé tétele. Ott, ahol a magyar nyelvű közösség kisebbségben van, a terminológiai rendszert a többségi nyelv rendszerével is harmonizálni szükséges. A soknyelvű közép-európai régióban még csak most van kialakulóban a terminológiai munkákat közös keretbe fogó regionális együttműködés, ami évekkel korábban megvalósult például a balti államokban vagy a neolatin országokban.

Külön kell megemlíteni a terminológia oktatásának kérdését. A terminológia mint oktatott tantárgy az utóbbi években három egyetem doktori programjába került be (PTE, PE és ELTE), és ezekben a nyelvtudományi doktori iskolákban kutatási témaként is választható. A graduális oktatásban a terminológiát többségében a szaktárgyak keretében ágyazzák be. Az utóbbi időben azonban egyre markánsabban jelenik meg az önálló terminológia-tematika kialakításának igénye, ennek következménye a Terminológia mesterszak létesítése. A lapban közölt publikációk minden bizonnyal a terminológia oktatás-fejlesztésének ügyét is szolgálják.

A folyóirat első száma

Mindezek indokolják a folyóirat elindítását. A *Magyar Terminológia* nemzetközi tudományos folyóirat. Magyar nyelven jelenik meg, hogy e széles tudományos és szakmai területet érintő magyar terminológia kutatására és fejlesztésére vonatkozó információkat az érdekeltek magyar nyelven érthessék el. A nemzetközi kapcsolatok erősítése egyrészt a közlemények angol nyelvű absztraktjainak a referáló folyóiratokhoz való eljuttatásával, másrészt külföldi szerzők jelentős eredményeket tartalmazó cikkeinek magyar nyelven való megjelentetésével valósul meg. A nemzetközi összetételű szerkesztőbizottság a magyar terminológia külföldi kapcsolatrendszerének további szélesítési lehetőségeit erősíti meg. A szerkesztőbizottság tagjai: Anna Braasch (University of Copenhagen, Koppenhága), Csirik János (SZTE, Szeged), Cristian Galinski (Infoterm, Bécs), Károly Krisztina (ELTE, Budapest), Klaudy Kinga (ELTE, Budapest), Nyíri Kristóf (MTA Filozófiai Kutatóintézet, Budapest), Péntek János (BBTE, Kolozsvár), Pléh Csaba (BME, Budapest), Prószéky Gábor (PPKE és MorphoLogic, Budapest), Pusztay János (NymE, Szombathely), Szabó Mihály Gizella (Gamma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely), Vámos Tibor (MTA SZTAKI, Budapest), Váradi Tamás (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest), Voigt Vilmos (ELTE, Budapest) és Fóris Ágota főszerkesztő (KRE, Budapest és NymE, Szombathely).

A közlésre benyújtott munkák szakmai elbírálását magasan kvalifikált, az adott tárgy-

körben kutató bírálók végzik. Évente két szám jelenik meg.

A folyóirat az alábbi rovatokkal kezdte működését: tanulmányok, közlemények, könyv- és szótárkritikák, konferencia-beszámoló, hírek, események. Az első számban megjelenő tanulmányok: *A terminológia elméletei. Leírás (deskripció), előírás (preskripció) és magyarázat* (Maria Teresa Cabré Castellví, fordította: B. Papp Eszter); *Magyar WordNet: az első magyar lexikális szemantikai adatbázis* (Prószéky Gábor és Miháltz Márton); *Az e-kormányzat, e-közigazgatás problémái és terminológiai vonatkozásai Magyarországon* (Majzikné Bausz Ágota); *Tolongás, utolsó láb és fültörő kos, avagy a rögbi terminológiája* (Mátis Bernadett); *A kétféle igeragozás terminusairól általános iskolai tankönyvek elemzése kapcsán* (Szabó Veronika).

A folyóirat feladata az, hogy a hazai terminológiai kutatás és alkalmazás területén kialakult pozitív folyamatok további megerősítéséhez járuljon hozzá. Ezt a célt úgy tudja elérni, ha különböző tudomány- és szakmai területekről származó problémákat és eredményeket közöl, ezért várjuk a kutatás és a fejlesztés eredményein túl a különböző igényekre, lehetőségekre vonatkozó írásokat is. A dinamikus tudományos fejlődés egyik biztosítója a korrekt, tényekre alapozott vita, ezért a szerkesztőség közlésre bocsát tudományos viták anyagát képező írásokat is. A folyóirat elérhetősége: www.akademiai.com

Kulcsszavak: *tudományos folyóirat, terminológia, ontológia, nyelvtervezés, nyelvészet*

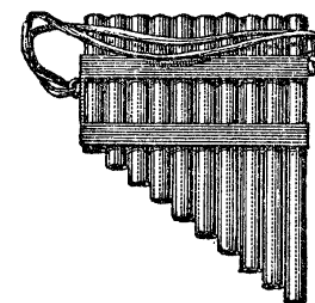
IRODALOM

- Cabré Castellví, M. Teresa (2003): Theories of Terminology. Their Description, Prescription and Explanation. *Terminology*. 9, 2, 163–200.
- Cabré Castellví, M. Teresa (2008): A terminológia elméletei. Leírás (deskripció), előírás (preskripció) és magyarázat. *Magyar Terminológia*. 1, 1, 12–42.
- Demeczy Jenő (2008): Terminológia a szoftveriparban. *Magyar Terminológia*. 1, 2, 189–204.
- Fóris Ágota (2006): A magyar terminológia helyzete és fejlesztésének feladatai napjainkban. *Magyar Tudomány*. 167, 6, 737–745.
- Fóris Ágota (2005): *Hat terminológia lecke.* (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.) Lexikográfia Kiadó, Pécs

- Kis Ádám – Kis Balázs (2008): Current Trends in Terminology. International Conference on Terminology. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely, 2007. november 9–10. (Konferenciabeszámoló). *Magyar Terminológia*. 1, 1, 153–156.
- Vámos Tibor (2003): Ontológiai nyavalyáink. *Magyar Tudomány*. 2, 231–236.
- Voigt Vilmos (2006): Egy új tudományközi feladatkör – terminológia/nevezéktan. A fogalomról és a MaTT (Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa) megalakulásáról, nemzetközi összefüggésekről. *Magyar Tudomány*. 167, 6, 728–736.

WEBLAP

Akadémiai Kiadó: www.akademiai.com

Vélemény, vita

LAIKUS ÉSZREVÉTELEK A MAGYAR JOGI FELSŐOKTATÁS KONTEXTUSAIHOZ

Bazsa György

egyetemi tanár, elnök,
Magyar Akkreditációs Bizottság
bazsa@unideb.hu

Miről is szól a Bologna-folyamat?

Hamza Gábor professzor, az ELTE ÁJK Római Jogi Tanszékének vezetője a Magyar Tudomány júliusi számában (Hamza, 2008) észrevételeket fogalmaz meg a Bologna-folyamat ésszerűségéről és időszzerűségéről a jogi felsőoktatásban, azon belül kiemelt figyelmet fordítva a római jog oktatásának helyzetére. Kémikusként a jogászképzés tartalmi kérdéseiben, hogy például mi a szerepe a római jognak a jogászképzésben, természetesen nem vagyok felkészült, bár annyit azért biztosan tudok, hogy az mindmáig fontos alapot és kiindulópontot jelent.

Amiért mégis „tollat ragadtam”, az a Bologna-folyamat egésze ésszerűségének és időszzerűségének interpretálása a cikkben.¹ A cikket elolvastva az az ember érzése, hogy a

¹ Tévedés, hogy az „elnevezésnek egyébként semmiféle kapcsolata” a Bolognai Egyetemmel. *The European Space for Higher Education* című rendezvény házigazdája, első számú védnöke az *Università degli Studi di*

tényleges tartalmat tükröző cím az „ésszerűtlenség és időszzerűtlenség” lett volna. Hamza Gábor ilyen alapállásból kezeli mind a Bologna-folyamat egészét, mind annak lehetőségét a jogi felsőoktatásban. Ezzel a minimum fenntartásos, de lényegében elutasító véleményével messze nincs egyedül sem a hazai, sem nemzetközi jogászörökben. Ezért, bár nem lenne szükségszerű, de szinte kizárólag az ellenvéleményeket és kritikákat gyűjti csokorba, alapos utánajárással és természetesen szakértelemmel, s taktikusan későbbre odázza a pozitív tapasztalatok lehetőségének bemutatását.

Az egyrészt igaz, hogy a „Bologna-folyamat” többciklusú képzési formát jelent, de másrészt – és ez az, ami hiányzik a cikkből –, ennél lényegesen többet. Aki csak a részt és nem az egészet ismeri, abban kétségtelenül

Bologna volt. Egyszerre objektív és szubjektív elem nálam, hogy ott voltam 1999 júniusában a Bolognai Egyetemen mint a *Nyilatkozat*-ot előkészítő akadémiái fórum egyik szekcióvezetője.

megjelennek a „fogalmi bizonytalanság, ambiguitás, ami a valódi tartalmat kifejezni nem képes dolgok, jelenségek, illetve elképzelések, elgondolások” problémái, és ebből már következően dominálnak „bizonyos kételemek” a folyamat hasznosságát, célszerűségét és időszzerűségét illetően.

Ha tágabban tekintjük, meg lehet kérdőjelezni az Európai Unió hasznosságát, célszerűségét és időszzerűségét is. (Mint tudjuk, ezt éppen azok az írek teszik most, akik irigylésre méltóan sokat kaptak eddig az EU-tól.) Ha viszont realitásnak, mi több hasznosnak, célszerűnek és időszzerűnek, de még inkább a három- (vagy lassan négy-) pólusú világversenyben szükségszerűnek fogjuk fel, akkor mindenkinek gondolkodni kell az EU néhány elképzeléséről, kontinensünk közösen átgondolt ügyéről és jövőjéről (a négy szabadság elvéről, a munkaerő szabad vándorlásáról, az euróról vagy a vámmentes és szabadon átjárható határokról, a közös alapokról stb.). Így a felsőoktatás sem vonhatja ki magát ebből a közös gondolkodásból és cselekvésből. Ezért indult el a Bologna-folyamat, az Európai Rektorok Konferenciája és a (felső)oktatási miniszterek közös előkészítő munkája révén, egyetértésben hozott döntésükkel. Bizonyára annak is üzenetértéke van, és érdemes rá figyelni, hogy az eltelt néhány évben a huszonkilenc aláíró országhoz még további tizenhét csatlakozott – önként, nem is mindig az EU tagjaként. Emiatt még persze senki sem köteles meggyőződéses Bologna-hívó lenni. De vagyunk sokan, akik – miközben jó szándékkal segítjük – kritikával is illetjük megvalósításának egyik-másik elemét.

A Bologna-folyamatban, annak, aki átgondolja és megérti, nincs fogalmi bizonytalanság, nincs ambiguitás. Van egy határozott, világos kiindulópont: az 1999-ben elfogadott

Nyilatkozat alap gondolata, ami a két évente megrendezett miniszteri találkozók során, a mindenkor tapasztalatokra, eredményekre és hiányosságra építve aktualizálódik, többnyire bővül, és pontosabb lesz, egyik-másik eleme új hangsúlyt kap. Nem indokolt itt most ezeket a két évenkénti fejleményeket végigkövetni, talán elég, ha jórészt a legutóbbi, a 2007-es *Londoni Nyilatkozat*-ra alapozva illusztráljuk, mennyivel több ez, mint maga a többciklusú képzési rendszer.

A *fokozatok rendszere*: általánosan elfogadottá vált a háromciklusú képzés, ami köztudottan európai dimenziójú áttekinthetőséget és elismerhetőséget jelent.² A harmadik ciklust egyre több országban strukturált doktori programokban, doktori iskolákban szervezik.

A *mobilitás*, az akadémiai szféra sok évszázados hagyománya jó fejlődési lehetőség a hallgatók és az oktatók számára is, erősíti az egyének és az intézmények közötti nemzetközi együttműködést, ezzel javítja a felsőoktatás és a kutatás minőségét. A széles körben elterjedt közös kreditrendszer (ECTS) könnyíti a mobilitást, míg bevándorlás és az elismerés megoldatlan kérdései, valamint az elégtelen pénzügyi ösztönzők még mindig hátráltatják.

A végzetek *foglalkoztathatósága* egyre nagyobb hangsúlyt kap a képzések tartalmának és módszereinek kialakításában. A tudás-gazdaság kiépülésével párhuzamosan mind fontosabb tényező lesz a felsőoktatásban

² Magam a többciklusú képzés egyik igen fontos pozitívumának tartom, hogy a felsőoktatásban folyó tömegképzés viszonyai között megadja a lehetőséget arra, hogy belső szelekcióval az intézmények maguk választhatják ki azokat, akik egy, az elitképzést megvalósítani képesek következő (mester és doktori) ciklusokba léphetnek. Feltéve, ha az értéket az érdekek elé helyezik.

szerzett ismeretek, kompetenciák, képesítések hatékony hasznosítása a társadalomban, a munka világában, prózáiban: a munkaerőpiacon.

A könnyen áttekinthető és összehasonlítható diplomák kölcsönös elismerése, az ezt segítő, részletes információkat tartalmazó diplomamellékletek kiadása elengedhetetlen feltételei a diplomások mobilitásának. Már harminchat ország ratifikálta a kölcsönös elismerésekről szóló lisszaboni egyezményt. Egyre több ország alakít ki olyan *képesítési keretrendszert*, amely segíti a képesítések és végzettségek összehasonlíthatóságát és átláthatóságát. Ehhez is kapcsolódik a ma még alakulóban lévő, az egész életen át tartó tanulást támogató rendszerek, rugalmas tanulmányi útvonalak lassan alakuló fejlesztése.

A *minőségbiztosítás* máris meghatározó közös európai elemévé vált a 2005-ben, Bergenben elfogadott *European Standards and Guidelines in Higher Education* (ESG), valamint a minőségbiztosítási ügynökségek most létrehozott európai nyilvántartása (*Register*). Sok felsőoktatási intézmény működtet már sikeres belső minőségbiztosítási rendszert.

A *doktorjelöltek és pályakezdő kutatók* helyzetének, karrierkilátásainak és pénzügyi támogatásának javítása elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy kontinensünk bővítse a kutatási kapacitásokat, és fejlessze a felsőoktatás minőségét és versenyképességét. A jól működő doktori programok eredményesen kapcsolják össze az Európai Felsőoktatási Térséget és az Európai Kutatási Térséget (EKT).

A Bologna-folyamatnak van *szociális dimenziója* is: a felsőoktatásnak fontos szerepe van a társadalmi kohézió elősegítésében, az egyenlőtlenségek csökkentésében, valamint a társadalom tudásszintjének, készségeinek és kompetenciáinak növelésében.

Az Európai Felsőoktatási Térség *globális összefüggései* arról szólnak, hogy a világ sok részén a bolognai reformok figyelemre méltó érdeklődést váltottak ki, és serkentően hatottak az európai és nemzetközi partnerek között egy sor kérdésben folyó eszmecserékre. Ezek, többek között, a képesítések elismerését, a partnerségen nyugvó együttműködés előnyeit, a kölcsönös bizalom és megértés kérdését és a Bologna-folyamat alapjául szolgáló értékek elfogadását foglalják magukban mind több kontinensen.

A *Nyilatkozat* összességében így fogalmaz: „A gazdag és sokszínű európai kulturális örökségre építve kialakítunk egy, az intézményi autonómián, a tudományos szabadságon, az esélyegyenlőségen és a demokratikus elveken nyugvó Európai Felsőoktatási Térséget, amely segíti a mobilitást, növeli a foglalkoztathatóságot, s erősíti Európa vonzerejét és versenyképességét. Amikor előretekintünk, látjuk, hogy a változó világban folyamatosan szükséges felsőoktatási rendszereinket alkalmassá tenni arra, hogy hozzájáruljanak az EFT versenyképességéhez, és hatékony választ adhassanak a globalizáció kihívásaira.”

A vázlatos felsorolás is mutatja: a Bologna-folyamat messze több mint 3B + 2M + 3PhD. Mélységében és szélességében is átfogó, európai dimenziójú koncepció és változás. Fokozatosan halad előre, egyes országokban gyorsabban, másokban lassabban. Nem látszik visszafordíthatónak, az Európai Felsőoktatási Térség határozottan formálódik. Változatlanul támogatja az Európai Egyetemi Szövetség (EUA, a korábbi két európai rektorreferencia jogutódja), az ESIB (Országos Hallgatói Önkormányzatok Európai Szövetsége) és az EU (több tekintetben anyagilag is, például az *Erasmus–Mundus* mobilitási és közös programok, közös diplomák formájában). A

folyamat egyik jelentős eredménye lesz a hallgatóközpontú felsőoktatás irányába történő elmozdulás a tanárközpontú képzés felől.

Hogyan érinti ez a magyar jogi felsőoktatást?

Lássuk világosan: a hazai jogi felsőoktatás vezető képviselői a Bologna-rendszer hazai kialakításakor eleve nem akartak áttérni a többciklusú képzési rendszerre, és ezt a céljukat el is érték. Ennek érdekében természetesen sok szakmai érvet, de nem kevés lobbierőt is felsorakoztattak. Az osztatlan (ötéves) ciklusnak van egy jelentős, nem elhanyagolható anyagi előnye is: az első három év után elvileg mindenki maradhat a képzésben, nem redukálódik az államilag finanszírozott létszám az eredeti 35 %-ára, ami – más szakmákkal összehasonlítva – nagy anyagi biztonságot jelent a jogi karoknak. A kérdésnek ez a kontextusa sem lényegtelen.

A Bologna-folyamat nem jelenti a képzési rendszerek uniformizálását, de azok harmonizálását igen. Hamza Gábor cikkében tartalmaz, bár nem teljes válogatást kapunk az európai jogi felsőoktatásról. Az Eurydice-nak az egyes országok helyzetjelentéseiben alapuló áttekintése szerint³ 2006-ban negyvenhat országból tizenegyben van csak *long study* (azaz nem ciklusokra bontott) jogászképzés (például: Belgium, Bulgária, Spanyol-, Horvát-, Olasz-, Lengyel-, Svédország). Az Európai Jogász Egyesületek és Ügyvédek Tanácsa (CCBE) részletes kérdőíve alapján az európai jogászképzés igen tarka, a harmonizálttól még távol álló képet mutat.⁴ Érdemes lenne elemezni néhány hozzánk hasonló ország, így például Csehország, Finnország vagy Hollandia

dia többciklusos jogászképzését, de ez nem az én kompetenciám. Németországot – többek között – a jelenlegi igen élénk diskurzusok példája miatt, az USA-t pedig azért tartottam tanulságosnak, mert a (vagy egy) *bachelor–master–doctoral* háromciklusú, lineáris képzési rendszer igazából ott működik régóta sikeresen. Óvatosan, de vázlatosan mégis közzéteszem benyomásaimat – döntően egy válogatást kompetens szakemberek megállapításából.

a.) Hazánkban a jogászképzés továbbra is osztatlan ötéves, 300 kredités keretben folyik. A képzési és kimeneti követelményekben, így a tényleges képzésben sincs nagyobb összefüggő, minimum féléves egyetemen kívüli gyakorlat, csak hat, jó esetben maximum tizenkét hetes külső tapasztalatszerzés. Az így megszerezhető, most még egyetemi, rövidesen pedig mesteroklevéllel például jogi előadói, közgazdasági és más munkakörökben el lehet helyezkedni. Viszont szervezett képzési keretek nélkül, többnyire egy munkahelyen végzett „bojtárkodás” mellett lehet/kell felkészülni (minimum három év alatt) az egyetemes jogi szakvizsgára azoknak, akik ügyvédi, bírói, ügyészi, közjegyzői pályára készülnek.

b.) Németországban a jogi karok döntő többsége elutasította, és jó részüik még ma is elutasítja a többciklusos modell bevezetését, ahogy azt Hamza Gábor részletesen bemutatja. A német jogászképzés – szemben a miénkkel – *mindössze* négyéves egyetemi képzésre épül, amelynek záróaktusa az első államvizsga (erstes Staatsexamen). Ezt követi egy kétéves, külső gyakorlati tréning (Referendariat), amelynek során a jelölt *minden fontos jogágban* több hónapos tapasztalatot szerez (a felvételek és a felügyelet biztosításáért a tartományok felelősek), s ezután teheti le a második államvizsgát (zweites Staatsexamen). A két

³ http://www.ccbe.org/fileadmin/user_upload/NTC-document/comparative_table_en1_1183977451.pdf

⁴ http://www.ccbe.org/fileadmin/user_upload/NTC-document/comparative_table_en1_1183977451.pdf

rendszer alapfelfogásában vannak hasonlóságok, pl. a két nagy (állam-, záró- vagy szak-) vizsga, de nyilván tartalmi és időbeli különbségek is: nálunk például az egyetemi képzés és a gyakorlat is hosszabb egy-egy évvel.

c.) Az USA rendszere ezektől gyökeresen különbözik. A négyéves BA/BSc *undergraduate* képzésnek a *college*-okban egyáltalán nincs jogi szegmense, a jogászképzés kizárólag az ezt követő *graduate* (*master*) szinten folyik. Érdemes idézni az *American Bar Association* (ABA, igen nagy súlyú, törvényileg akkreditációs jogkörrel felruházott ügyvédi szervezet) ajánlását a jogi tanulmányokat választók számára: „*The ABA does not recommend any undergraduate majors or group of courses to prepare for a legal education. Students are admitted to law school from almost every academic discipline. You may choose to major in subjects that are considered to be traditional preparation for law school, such as history, English, philosophy, political science, economics or business, or you may focus your undergraduate studies in areas as diverse as art, music, science and mathematics, computer science, engineering, nursing or education.*” [Az ABA nem ajánlja egyik szakot vagy tantárgycsoportot a jogi képzés előkészítőjeként. A jogászképzésbe szinte minden tudományágból be lehet lépni. Választani lehet olyan alapstúdiumokat, amelyeket hagyományosan a jogászképzés előiskolájának tekintenek, mint például a történelem, angol, filozófia, politikatudomány, közgazdaságtan vagy üzleti tudományok. De olyan különböző *undergraduate* programok is választhatók, mint a művészetek, zene, természettudomány, matematika, komputertudomány, mérnöki, nővér- vagy pedagógia szakok.] Amit inkább elvárnak a jelentkezőktől, jóllehet ezek nehezebben mérhető és értékelhető képességek, értékek:

„*analytic/problem solving skills, critical reading, writing skills, oral communication/listening abilities, general research skills, task organization/management skills, public service and promotion of justice*” [analizáló és problémamegoldó készségek, kritikus olvasás, íráskészségek, szóbeli kommunikációs és megfigyelési adottságok, általános kutatási készségek, feladatszervezési és menedzsment készségek, közszolgálati és jogérzékenység]. Európai (magyar) mentalitásnak kicsit szokatlan, de minden bizonnyal tanulságos szemlélet. Az amerikai jogászképzés fontos része az ABA akkreditációs követelményeként is előírt *clinical legal education* [gyakorlati jogi oktatás], amikor a hallgatót olyan helyzetbe hozzák, hogy „to do like a lawyer rather than to just think like a lawyer” [úgy működni, mint egy ügyvéd, semmint úgy gondolkozni, mint egy ügyvéd]. Ennek részletezésére és értékelésére természetesen nem vállalkozom, de azt például tudom, hogy alacsony hallgató/oktató arány (azaz sok pénz) kell hozzá.

Az amerikaiak általában nincsenek híján önbizalomnak, de ezzel együtt is érdemes idézni egy texasi professzor aligha egyedi szakmai véleményét (Stuckey, 2002): „*In comparing US legal education with global, including European systems, the author admits that the latter is more sensible, takes more years to prepare lawyers and provides additional trainings before allowing students to practice law. At the same time, the author concludes that regardless of these positive elements, the legal education system so far does not appear to be any more effective at preparing students for practice of law than the US system.*” [Összehasonlítva az USA jogászképzését a többi országgal, beleértve az európai rendszereket is, a szerző elismeri, hogy az utóbbiak ésszerűbbek, több évet szánnak a jogászok felkészítésére, és

még további tréningeket is biztosítanak a hallgatóknak a jog gyakorlása előtt. Ugyanakkor a szerző arra a következtetésre jut, hogy ezen pozitív elemek ellenére ez a jogi képzési rendszer nem tűnik hatékonyabbnak a felkészítésében, mint az USA rendszere.] Ezt egy jogászképzésben laikus magyar értelmiségi újságolvasói tapasztalatai alapján aligha tudná cáfolni. Jogászok nyilván komplexen és konkrétan tudják elemezni a meglátást, és bizonyára érdemes elgondolkozniuk rajta. Vagy például a „more years”-en [több év]: mi indokolja a három ország jogászképzésében a meglehetősen jelentős – USA: három, Németország: négy, Magyarország: öt év – időtartambeli különbségeket?

Nem mond ennek ellent egy Saar-vidéki német jogászprofesszor véleménye (Ranieri, 2007), amit egy széleskörű kontinentális áttekintésben fogalmaz meg: „*Ein vergleichen der Überblick zeigt hier weiterhin wesentliche Unterschiede von Land zu Land [...] Vor allem in den romanischen Ländern (Italien, Spanien, Frankreich) und [...] in Ost- und Südeuropa, überwiegt eine theoretische Stoffpräsentation. Diese findet vornehmlich in Massenveranstaltungen und in Vorlesungen statt. Normative und theoretische Aspekte des Rechtsstoffes werden privilegiert. Die Studierenden erfahren [...] kaum etwas von der Rechtsprechung und von der praktischen Rechtsanwendung. Das Studium strukturiert sich insoweit meistens mnemonisch und im Kern repetitiv.*”⁵ [Egy összehasonlító áttekintés lényeges különbségeket mutat

⁵ Erre azért Amerikában is szükség van: „*The doctrinal courses and the casebook method are still the staples of main stream legal education well into the first decade of the 21st century.*” [A 21. század első évtizedében is az oktatott kurzusok és az esettanulmányok módszerének kapcsolata jelenti a jogi oktatás fő áramlatát.] (Bücker – Woodruff, 2008)

a különböző országok között. [...] Mindenek előtt, az újlatin nyelvcsalád országaiban (Olasz-, Spanyol-, Franciaország), [...] továbbá Kelet- és Dél-Európában az elméleti anyag előadása van túlsúlyban. Ez elsősorban nagy tömegek számára tartott előadásokon történik. A joganyag normatív és elméleti szempontjai élveznek kiváltságot. A hallgatók alig tapasztalnak meg valamit az igazságszolgáltatásból és a gyakorlati jogalkalmazásból. A tanulmányok így többnyire megtanulandó és ismétlődő elemekből épülnek fel.]

S talán érdemes még idézni egy, az angol-francia jogi képzést összehasonlító egyetemi tanulmányból (Nollent, 2002): „*I can imagine from studying law in England what it must be like to practice law. After studying law in France, I have no idea what the practice of French law must be like. [...] [French law lecturers] are very clever people who communicate their knowledge on their terms. In England the tutors are more selective and teach how to learn.*” [Angliai tanulmányaim alapján el tudom képzelni, hogyan kell a jogot gyakorolni. Franciaországi tanulmányaim után nincs elképzelésem arról, hogy milyen a francia joggyakorlat. A francia jogászoktatók nagyon okos emberek, akik saját tudományuknak megfelelően adnak elő. Angliában az oktatók kiválasztása jobb, és azt tanítják, hogyan kell tanulni.]

Csak ismételni lehet: a Bologna-folyamat egyik jelentős eredménye a hallgatóközpontrú felsőoktatás irányába történő elmozdulás lesz a tanárközpontrú képzés felől.

Hogyan tovább?

Ahogy Hamza Gábor is említi, a német jogászképzés rendszere sem egységes már. Nézzünk egy óvatos jogászoktatói, egy ügyvédi egyesületi és egy külső, „semleges” amerikai

véleményt: „*German law faculties see the necessity of a broader cooperation with law faculties from other Member States of the European Union and even a certain harmonisation of the legal education throughout the EU. But this should not only be considered as a mere technocratic question of modularisation, dealing with the structure of legal education and degrees. As contents are more important than the framework, Europe's law faculties need a principal understanding of what role legal science and lawyers are supposed to play within society. [...] a harmonisation of legal education in Europe will grow, as general principles of law have grown for the last decades. [...] As European integration goes ahead, it is necessary to insist on the requirements of our discipline, and to realise that it will be a gradual process, which needs a certain amount of patience.*“ (Huber, 2004) [A német jogi karok látják annak szükségét, hogy az EU más országainak jogi karaival együttműködjenek, és a jogi oktatást az EU-n belül harmonizálják. De ezt nem szabad csak a modularizáció, a jogi oktatás szerkezete és a fokozatok technikai kérdéseként kezelni. Mivel a tartalom fontosabb, mint a keret, az európai jogi karoknak elvileg meg kell érteniük, mi a jogtudomány és a jogászok szerepe a társadalomban, [...] a jogi oktatás harmonizációja Európában nőni fog, ahogy a jog általános elvei az utóbbi évtizedekben fejlődtek [...] Ahogy az európai integráció előrehalad, úgy súlyt kell helyezni tudományunk követelményeire, és érzékelnünk kell, hogy ez egy fokozatos folyamat, amihez türelemre van szükség.]

Úgy tűnik, ahol megszólalnak (és Németországban⁶ vagy például Lengyelországban elég hangosan megszólalnak) az ügyvédi

⁶ <http://www.reform-der-juristenausbildung.de>

kamarák, szervezetek,⁷ ott határozottan támogatják a Bologna-rendszer bevezetését, érezhetően elsősorban annak érdekében, hogy a jogászok képzése a jelenleginél sokkal gyakorlatiasabb legyen. Nem tisztem ennek mértékében állást foglalni, de ezt a kérdéskört, az elmélet és gyakorlat arányát, oktatásának módszereit és formáit a tömegképzés keretei között különösen fontos lenne átgondolni és rendezni (természetesen nem csak a jogi felsőoktatásban).

S hogy néz ki ez kívülről? Egy Humboldt-ösztöndíjas amerikai jogászprofesszor a német felsőoktatás egyéves tanulmányozása után így összegezte: „*The Bologna Process is an exceedingly ambitious undertaking that proposes to remake the face of higher education in Europe and that already has led to significant changes in German education. Judging by the hundreds of thousands of pages that are now on German internet websites, both the German government and German education leaders are fully committed to implementing the Bologna Process. Moreover, legal education institutions elsewhere in Europe already have made significant changes as a result of the Bologna Process. Thus, in my view, it is unlikely that German legal education will be able to resist for long pressure to implement the Bologna Process initiatives.*” (Terry, 2006) [A Bologna-folyamat egy rendkívül ambiciózus vállalkozás, ami átforgalmazza Európa felsőoktatását, és jelentős változásokat hozott már a német felsőoktatásban is. Sok ezer német internetes oldalt értékelve az lát-szik, hogy mind a német kormány, mind a német oktatási vezetők teljes mértékben elkötelezettek a folyamat mellett. Más európai

⁷ A Magyar Ügyvédi Kamara honlapján nem látni, hogy a jogásképzés bármilyen értelemben (oktatási bizottság, nyilatkozat, állásfoglalás) téma lenne a kamarában.

országokban a jogásképzés intézményeiben a Bologna-folyamat eredményeképpen már jelentős változásokat hajtottak végre. Így felfogásom szerint valószínűtlen, hogy a német jogásképzés ellen tudna állni a Bologna-folyamat bevezetésével járó nyomásnak.]

S hogy ez mennyire így van: a Humboldt Egyetem Jogi Karán a 2008/2009-es tanévben a Bologna-rendszerhez illeszkedő moduláris képzési rendet vezetnek be. Ha már a Humboldt is, akkor ez azt jelzi, hogy a német jogi felsőoktatás mozgásban van Bologna felé: erősödő reformnyomás kívül, óvatos elmozdulás belül. Ez a mozgás a Szövetségi Köztársaság és a tizenhat tartomány különböző jogász és társadalmi fórumain, a jogi folyóiratokban több modellről folyó széleskörű eszmecsereket, tartalmas vitákat jelent, s bizonyára jó megoldásokat eredményez.

A magyar jogi felsőoktatásban⁸ is érzékelhető egy újabb keletű mozgás Bologna szellemében. Nem az öt éves jogásképzésben, abban belülről még nem látszik változtatási szándék, és külső kezdeményezés sem mutatkozik. Megjelentek viszont olyan (kétéves) mesterszak javaslatok, melyek révén a jogi karok is részt kérnek a Bologna-rendszer előnyeiből. Ilyen például a *kommunikáció és médiajog*, a *gazdasági-jogi menedzser*, a *jogi menedzser (négy szakiránnyal)*, a *Citizenship education in Europe* mesterszakok tervezete. Úgy tűnik, ez a térhódítási szándék nem élvezi – legalábbis a Magyar Felsőoktatási

⁸ Ez a jogi és igazgatási képzési területnek csak a *jogi képzési ágát* érinti, az *igazgatási képzési ágát* nem.

Akkreditációs Bizottságon belül – a felsőoktatás különböző szektorainak támogatását. Az ilyen típusú képzések korábban (és még ma is) a diploma utáni *szakirányú továbbképzés* kategóriájában találták meg helyüket. Lehet, hogy ezek a javaslatok egy „kinn is vagyunk, benn is vagyunk a Bologna-folyamatban” elképzelés jegyében születtek?

Van az előbb már idézett amerikai jogászprofesszornak (Vörös, 2008) egy elég kemény megállapítása a „világ” jogásképzéséről: „*Today, the experience of legal education systems around the world illustrates that there continues to be inadequate preparation of lawyers, resulting in a lack of the competencies necessary to practice law after they finish the university.*” [Ma a világ jogásképzési rendszereinek tapasztalatai azt mutatják, hogy a jogászok felkészítése nem adekvát, s az egyetem befejezésekor hiányoznak a jog gyakorlásához szükséges kompetenciáik.] Ez a megfogalmazás úgy tűnik, most önkritikus, s az amerikai jogásképzést sem zárja ki a „világból”. Kérdés, hogy mennyiben érvényes mindez a magyar jogi felsőoktatásra.

Írásom egy laikus megjegyzéseit tartalmazza, szakmai tartalmi kérdésekben semmiképp sem szándékozik állást foglalni. Azt gondolom, a jogi felsőoktatás néhány kontextusának vázolásával mégis hozzájárulhat ahhoz, hogy az arra hivatott szakemberek, jogi kari, egyetemi vezetők ezekre is figyelve foglalkozzanak a magyar jogásképzés (európai [Vörös, 2008]) jövőjével.

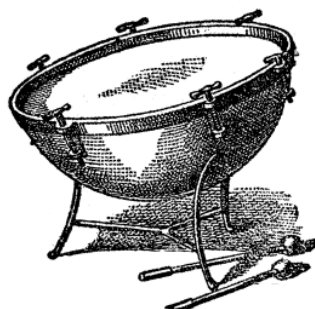
Kulcsszavak: *jogi képzés, Bologna-folyamat*

IRODALOM

- Bücker, Andreas – Woodruff, William A. (2008): The Bologna Process and German Legal Education: Developing Professional Competence through Clinical Experiences, *German Law Journal*, 5, <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=956>
- Hamza Gábor (2008): Észrevételek a Bologna-folyamat ésszerűségéről és időszertűségről a jogi felsőoktatásban. *Magyar Tudomány*, 7, 791–798.
- Huber, Peter M. (2004): Der “Bologna - Prozess” und seine Bedeutung für die deutsche Juristenausbildung. The Bologna Process and its impact on German legal training. *European Journal of Legal Education*, 1, 2, 35–44.
- Nollent, Andrea (2002): Legal education in France and England: A Comparative Study. <http://www.ukcle.ac.uk/directions/previous/issue4/nollent.html>

- Ranieri, Filippo (2007): *Vergleichender Überblick über die Juristenausbildung in Europa heute. Auf dem Weg zu einem europäischen Rechtsunterricht?* http://www.berlin.de/imperia/md/content/senatsverwaltungen/justiz/gjpa/vortrag_prof._dr._ranieri.pdf
- Stuckey, Roy T. (2002): Preparing Students to Practice Law: A Global Problem in Need of Global Solutions. *South Texas Law Review*, 43, 649, 672.
- Terry, Laurel S. (2006): Living with the Bologna Process: Recommendations to the German Legal Education Community from a U.S. Perspective. *German Law Journal*, 7, 11, <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=766>
- Vörös Imre (2008): Az európai jog beáramlása a magyar jogrendbe. *Competicio*, VII, 1, 67–72.

Észrevételek Czelnai Rudolf akadémikusnak a Magyar Tudomány Ünnepeén elhangzott, *A levegő, vagyis a Föld légköre* című előadásához

Reményi Károly

az MTA rendes tagja
remenit@freemail.hu

Külföldön voltam és sajnos nem tudtam személyesen részt venni a Magyar Tudomány Ünnepeének igen gazdag rendezvénysorozatán. Hála az internetnek, számos előadást az előadók képével és hangjával élvezhetünk. A jelenlegi egyik fontos kutatási témát érintő két előadáshoz kívánok észrevételeket tenni. A téma: a légkör felmelegedésében érintett szén-dioxid szerepe.

Major György akadémikus előadásában közvetlenül is utalt a *Magyar Tudományban* Gróf Gyulával írt cikkünkre. A szén-dioxid hatásával kapcsolatos számításainkat korrektnek értékelte, de közelítéseinknél további elemzéseket látna szükségesnek. Észrevételeivel egyet lehet érteni, jogosak, de súlyukat tekintve megítélésünk különbözik.

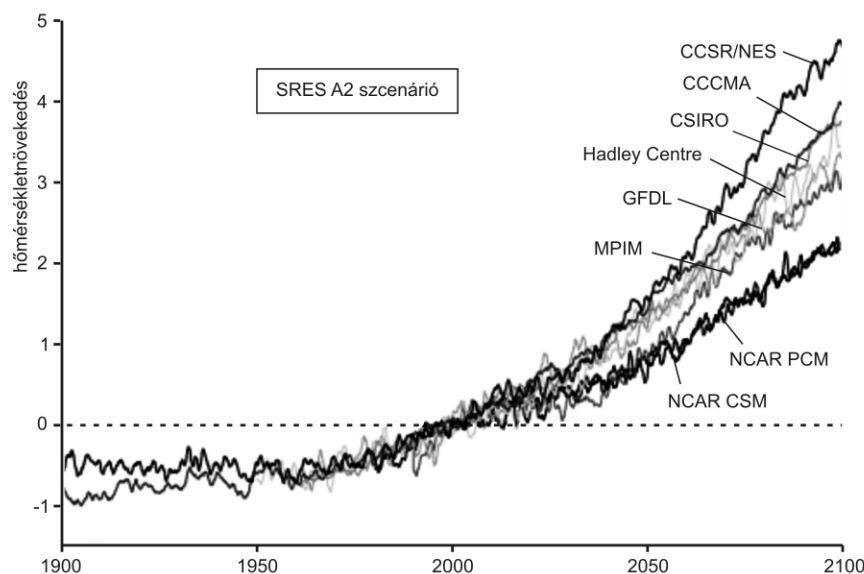
Czelnai Rudolf akadémikus igen széles sávot átölelő előadása átfogó ismertetést nyújtott a légkörrel és a klímával kapcsolatos tématerületről. Jómagam nem vagyok klímaszakértő, nem is merek olyan kijelentést tenni, mint Czelnai akadémikus, hogy „*Ma már meg tudjuk mondani, hogy az emberi magatartástól függően (vagyis attól függően, hogy mennyi üvegházhatású gázt bocsátunk ki a légkörbe a következő évtizedek során) milyen fokú felmelegedés várható 20, 50, 100 év múlva.*”

Csupán egy paraméterhez (nevezetesen a CO₂-hoz), a gyakorlat szerint alkalmazott szoros kötés erősségét, *horribile dictu* korrelációját vitatom. Erre alapozott politikai, technikai, gazdasági intézkedések indokolatlan, túlzott terheket jelentenek a társadalom számára.

Egy súlyos megjegyzésre kell, hogy reagáljak. Czelnai akadémikus mondja és írja: „*Megjegyzem, hogy az előre jelzett felmelegedés mértékének két és fél fokos bizonytalanságát nem a klímamodellek meteorológiai része okozza, hanem az, hogy nem tudjuk, milyen szén-dioxid-szenárióval számolhatunk. A bizonytalanság fő forrása ezek szerint az emberi magatartás kiszámíthatatlansága.*”

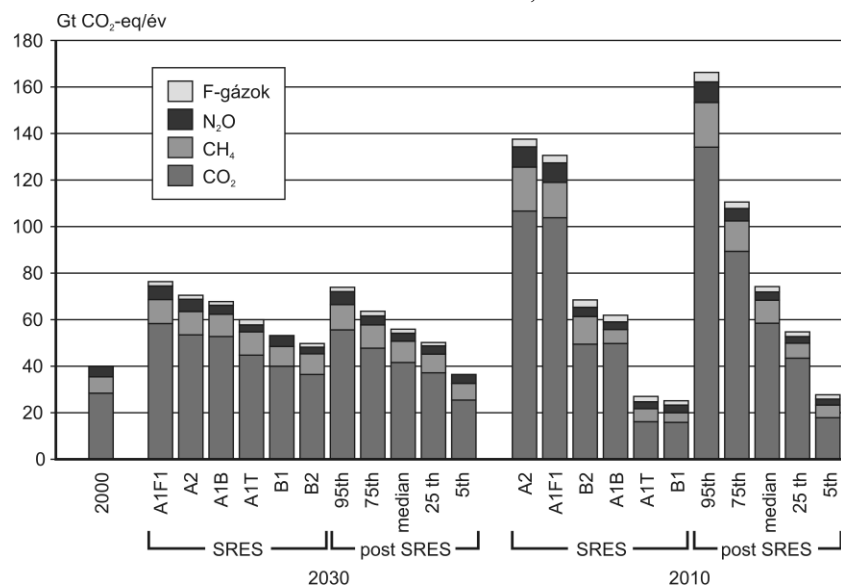
Ez sajnos súlyos félreértés. Bemutatom nyolc híres kutatóintézet prognózisát (forrás IPCC) azonos SRES A2 szenárióra (SRES – Special Report on Emission Scenarios). A jóslat értékek között változatlan szenárió esetén is van kb. 2,6 °C különbség, mint az 1. ábrán látható. A különböző programok szórása különböző szenárióknál 1,1 – 7,1 °C értékek közé esik. Végül tájékoztatásul bemutatom a különböző szenárióknál javasolt kibocsátási értékeket.

Kulcsszavak: *légkör felmelegedése, szén-dioxid*

1. ábra • Globális felmelegedési prognózisok

CCSR/NIES – Center for Climate System Research/ National Institute for Environmental Studies (University of Tokyo); CCCMA – Canadian Centre for Climate Modelling and Analysis; CSIRO – Commonwealth Scientific and Industrial Research Organisation, Australia; Hadley Centre – Hadley Centre for Climate Prediction and Research (Met Office, UK); GFDL – Geophysical Fluid Dynamics Laboratory, USA; MPIM – Max Planck Institute for Meteorology, Germany; NCAR PCM – National Center for Atmospheric Research, USA; NCAR CSM – National Center for Atmospheric Research Climate Simulation Model, USA

2. ábra

Válasz Reményi Károly észrevételeire

Czelnai Rudolf

Mindenekelőtt szeretném megköszönni az észrevételezőnek, hogy figyelmet szentelt az előadásomnak, és észrevételeivel lehetőséget ad, hogy jobban megvilágítsak egy-két dolgot, amiket esetleg nem tudtam elég jól elmondani. Továbbá előrebocsátom: alapjában véve egyetértek Reményi Károly motívumaival.

Ha hazai szempontból nézzük az ügyet (s miért ne tennénk?), megállapíthatjuk, hogy – más hasonló országokkal összevetve – a *per capita* energiafelhasználás nálunk kirívóan alacsony. Ha ezt még csökkentjük, vagy ha nem fejlesztjük, attól az eszköztől fosztjuk meg magunkat, amely égetően szükséges (sok más mellett), például a környezetvédelem és a vízgazdálkodás problémáinak megoldásához, és különösképpen a krízisekkel kapcsolatos reagálóképesség frissen tartásához. Ezt világosan kifejtette például Bárdossy György kollégám és Dinya László is, ugyancsak a 2008. évi Tudományünnep előadásainak során. Gondolom, hogy mindezzel az illetékes gazdasági szakemberek is tisztában vannak, és a mostani világgazdasági krízis azokat is ráébresztette a problémára, akik ezt eddig esetleg nem látták.

Summáisan azt mondhatjuk: ha energia van, akkor minden megoldható, és ha energia nincs, akkor baj van. Ugyanakkor, a klímaváltozás kockázata rossz időben komplikálja a nélküle is meglévő energiaproblémát. Elégé természetes gondolat, hogy ettől a súlyosbíró tényezőtől úgy lehetne legkönnyebben

megszabadulni, ha azt mondhatnánk, hogy humbug az egész üvegházhatás, vagy legalábbis humbug az, hogy az emberi tevékenység következtében növekvő légköri szén-dioxid-koncentrációt tekintjük fő veszélynek.

Azonban ez nem megy, mert nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy folyamatban van bizonyos klímaváltozás, mely az emberi tevékenységnek tulajdonítható. Figyelembe véve a Föld lakosságának szaporodását és a gazdasági tevékenység még gyorsabb növekedését, csoda is lenne, ha nem így volna. Seregyi új megfigyelés támasztja alá, hogy a sarkvidéki övezetekben jelentős melegedés következett be. Az ebből eredő ökológiai változásokról számos közvetett (ökológiai, oceanográfiai és egyéb) megfigyelés tanúskodik. Az utóbbi időben erről sok száz cikk jelent meg világszerte. Az antropogén hatás tudományos bizonyítása azonban nehéz feladat.

A klímakutatók hosszú ideig keresték azt a paramétert vagy indikátort, amely alkalmas lehet a klímaváltozás folyamatának nyomon követésére és az emberi hatás kimutatására. Több javaslat is felmerült, de az IPCC számára az volt a legfontosabb szempont, hogy olyan indikátort válasszanak, mely közérthető.

Ezért döntöttek úgy, hogy „fő indikátorként” a globálisan átlagolt felszíni hőmérsékletet fogják használni. Ez nem volt szerencsés döntés, mert e paraméter: 1.) pontosan nem definiálható, 2.) nem eléggé érzékeny a globális klíma rendszerében bekövetkező változások

ra, és 3.) a kiszámításához a globális meteorológiai megfigyelő rendszer nem biztosít elég jó adatfedést.

A legfőbb gond a globális átlaghőmérséklettel az, hogy nem tükrözi a konkrét változásokkat. Ha olyan formában történik jelentős klímaváltozás (ami elméleti alapon eleve várható volt, és a valóságban tapasztalható is), hogy a sarkvidéki övezetekben jelentős melegeedés következik be, miközben az alacsonyabb szélességek övezetében, pl. vulkáni tevékenység vagy növekvő felhőzet folytán inkább lehűlés történik, a globális átlag nem emelkedik. Ugyanis az ellentétes irányú változások a globális átlagolás során egymást kiegyenlíthetik.

A tudományok területén minden állítást objektív módon (például statisztikai tesztekkel) szükséges bizonyítani. A globális átlaghőmérséklet grafikonjaival, melyek általában cikk-cakk vonalban emelkednek, az a probléma, hogy a „jel” gyenge a véletlenszerű „zajhoz” képest. Ennek következtében nagyon sok adatra lenne szükség, és a rendelkezésre álló megfigyelési adatsorok időbeli hossza nem elegendő ahhoz, hogy a tesztelés eredményes lehessen.

Már régen kiszámították, hogy a globális átlaghőmérséklet menetének statisztikai analízisével és tesztelésével több évtizedet kellene várni, hogy a szignifikáns változás kimutatható legyen. Erre nincs időnk. Ezért, amikor komolyan megindult a klímamodellek fejlesztése, egyidejűleg felmerült az igény megfelelőbb „modellvalidációs” módszerek fejlesztése iránt. Validáción a modellszimuláció által produkált adatmezők és a világhálózatban mért tényleges adatmezők matematikai statisztikai összevetését értjük. A módszer elméleti alapjait Klaus Hasselmann dolgozta ki, aki korábban a hamburgi Max Planck (Meteorológiai) Intézet igazgatója volt. (Különben ma

is a hamburgi intézetben végzik a legnagyobb klímamodellező központok modelljeinek matematikai statisztikai összehasonlítását és tesztelését, és ezért pár éve mi is együttműködést kezdeményeztünk ezzel az intézettel.)

A szóban forgó validációs eljárás hasonlít az ujjlenyomatok azonosításakor használt számítógépes eljáráshoz, és ezért az „ujjlenyomat módszer” nevet kapta. Lényege, hogy keressük az antropogén hatás „ujjlenyomatát” a megfigyelt adatok területi és vertikális eloszlásában. A klíma változásának tényét, illetve az antropogén hatás meglétét az előrejelzett és megfigyelt „alakzatok” közötti egyezés mértéke igazolja vagy cáfolja. Ennek az egyezésnek a mértékét objektív kritériumhoz lehet kötni, és a szükséges tesztek végrehajtásához a rendelkezésünkre álló adatok megfelelnek.

Az IPCC először 1995-ben tett közzé olyan jelentést, melynek döntő megállapítása már az ujjlenyomat módszeren alapult. De ez nem ment könnyen, és az amerikai ipari lobby nyomása következtében az említett konklúzió csak erősen „emaszkulált” megfogalmazásban került be az IPCC jelentésébe.

Mindezt azért bocsátottam előre, hogy érthető legyen, amit ezek után szeretnék Reményi Károly konkrét észrevételeivel kapcsolatban kifejteni.

Reményi Károly az előadásommal kapcsolatban két problémát említ. Egyrészt kétségét fejezi ki azt a megállapítást illetően, miszerint a klímamodellek ma már elég jók annak megmondásához, hogy az emberi magatartástól függően milyen melegeedés várható a következő évtizedekben. (Ebben nagyjából igaza van. Itt nem jól fogalmaztam.) Másrészt nem ért egyet azzal, hogy az előrejelzések bizonytalanságát ma már nagyrészt az okozza, hogy nem tudjuk, milyen emissziós scenáriók alapján számoljunk. (Ezt az állítást fenntartom.)

Előadásomban hangsúlyoztam, hogy a jelenlegi klímamodellek a validációs tesztek szerint már egészen jók, amennyiben a modellszimulációk jól reprodukálják a ténylegesen megfigyelt múltbeli folyamatokat. Ez eddig igaz, de hozzá kellett volna tennem, és úgy látszik ez kimaradt, hogy a szimulációk még nem prognózisok. Továbbá, hogy a prognózisok, melyeket e modellekkel a jövőre vonatkozóan készítünk, már nem feltétlenül lesznek ugyanilyen jók. Ugyanis, a klíma változásával maga a fizikai rendszer (s azon belül például a világóceán vagy a sarki jégsapkák állapota) is változik, és ez az együttes rendszer „produkálja” a klímát. Azt viszont most is fenntartom, hogy az itt elmondottak ellenére, mégis a klímamodellek a legértékesebb eszközeink arra, hogy a klímaváltozás kockázatával kapcsolatban tájékozódjunk.

Másik vitatott megállapításom az IPCC által publikált legfőbb konklúzióhoz kapcsolódott, mely szerint egy évszázadon belül 1,5 °C és 4,0 °C közötti globális melegeedés várható. Ehhez (és nem a legyeződiagramokhoz) fűztem hozzá, hogy ez a viszonylag nagy bizonytalanság nagyobb részt az emberi tényező kiszámíthatatlanságából ered. Ezt az állítást határozottan fenntartom. Egyébként ugyanezt a megállapítást tette Hartmut Grassl¹ pro-

¹ Klaus Hasselmann nyugdíjba vonulása után több éven át ő töltötte be a hamburgi MPI-M (Max Planck Institut für Meteorologie) igazgatói posztját.

fessor 2008. szeptember 9-én, Sopronban, egy előadás keretében, melyet akkor tartott, amikor a Nyugat-Magyarországi Egyetem díszdoktorává avatták. Ehhez fűzte hozzá azt a megjegyzést, mely szerint: „Nemcsak a légkör, óceán, krioszféra és növényzet együttesének viselkedését kellene modelleznünk, hanem a társadalmi és gazdasági folyamatokat is, melyeknek résztvevői vagyunk, és a tetteinkkel folyamatosan manipulálunk.”

Reményi Károly az észrevételét döntően arra alapozta, hogy a világ nyolc nagy klímamodellező központjának, IPCC SRES Az scenárióra vonatkozó modellelőrejelzései között is van 2,6 °C különbség. Erre azt válaszolom, hogy a különböző emissziós scenáriókhoz tartozó görbék legyeződiagramja (mely az IPCC-jelentésben megtekinthető) még sokkal nagyobb különbségeket mutat, és ez a tény az én álláspontomat támasztaná alá. De javasolom, hogy ne ezen vitatkozzunk, mert az a hibabecslés, amelyre utaltam az előadásomban (és amelyre a megállapításom vonatkozott) nem az itt említett legyeződiagramok egyszerű vizuális összevetése alapján történt, hanem a hamburgi Max Planck Intézet által végzett objektív validáció alapján.

Még egyszer köszönöm akadémikus társam megjegyzéseit, mert magam is fontosnak tartom, hogy ebben a fontos témában ne hagyjunk egyetlen részletkérdést se tisztázatlanul.

Kitekintés

ÁTTÖRÉSEK 2008-BAN

A *Science* a korábbi évek gyakorlatát követve most is tízes listába foglalta a 2008. év legfontosabbnak tartott tudományos felfedezéseit.

Az első helyre a sejtek újraprogramozása, átprogramozása került. Az első áttörés 2006-ban történt, azóta a terület gyorsan fejlődött, alapvető felismerések születtek, alkalmazási lehetőségeket tártak fel. Sejt kultúrában úgy programozták át felnőtt emberi sejteket, hogy azokban különböző ismert betegségek jelenjenek meg. Beteg emberek bőrsejtjeit őssejtekkel programozták át, majd a laboratóriumi kultúrában osztódó sejtekben a betegség megjelenését keresik. Mások élő állatokban egy adott sejtípust másikká programozták át.

A sikeres átprogramozás folyamatának részletei még feltárára várnak. Az átprogramozást egyelőre csak minden tízezredik sejtben sikerült végrehajtani, ennek okát még nem sikerült feltárni. Az eddigi kísérletekben vírusokkal vitték be az új géneket, a módszer azonban komoly veszélyeket hordoz, ezért alternatív megoldásokat keresnek.

Második helyre csillagászati felfedezés került: első ízben figyeltek meg közvetlenül a Naphoz hasonló csillag körül keringő bolygókat. Az eddig megismert, háromszáznál több exobolygót közvetett módszerekkel fedezték fel, a csillag mozgásának szabálytalanságaiból vagy fényének változásából kikövetkeztetve. Az új módszer: földközeli pályára telepített, koronagráffal felszerelt távcsővel el

tudják különíteni a csillag és a bolygó fényét. A bolygó fényének elemzéséből az égitest fizikai és kémiai jellemzőire következtetnek.

2008-ra érték be a két évvel korábban indított rákgenom program eredményei. Korábban nem ismert rákgéneket fedeztek fel (hasnyálmirigyrák, glioblasztóma). Legalább tíz további rákbetegség genomjának feltáráson dolgoznak.

Újabb magas hőmérsékleten szupravezető anyagcsaládot fedeztek fel a fizikusok. A fluórral adalékolt lantan-vas-arzén-oxid kritikus hőmérséklete 26 kelvin, a lantán prezodímiummal vagy samáriummal helyettesítve 55 kelvin volt az átalakulási hőmérséklet. Ez nem új csúcstérték, a réz-oxigén anyagcsalád 138 kelvinen válik szupravezetővé. Ma még tisztázatlan, hogy a két anyagcsaládban hasonló fizikai folyamatok révén áll-e be a szupravezetés. (Lásd még *Kitekintés*. Magyar Tudomány 2008/6)

Működés közben figyeltek meg fehérjéket. Kísérleti adatokra alapozott számítógépes szimulációval feltárták, hogy a céltárgyukhoz való kapcsolódás előtt a fehérjék „táncolnak”, többféle alakzatot váltogatnak, míg az egyik alkalmasnak bizonyul a kapcsolódásra. Élesítő sejtekben haterer fehérje mennyiségét monitorozták egyidejűleg, számszerű adatokat kaptak arra, hogyan változik az egyes proteinek előfordulása különböző típusú sejtekben. A test különböző szöveteinek egyéni jellegét nem a fehérjék jellege, hanem mennyiségük alakítja ki.

Új katalizátort dolgoztak ki vízbontáshoz. Az ismert platinakatalizátor drága, az új katalizátor olcsó anyagok; kobalt és foszfor keveréke. Az új megoldású vízbontás egyelőre túl lassú az ipari alkalmazhatósághoz. Ha sikerül a folyamatot felgyorsítani, reálissá válhat a hidrogénenergetika térhódítása.

A korábbi mikroszkópokkal csak pillanatfelvételek készülhettek arról, hogyan fejlődik a megtermékenyített petesejtől egy szervezet. Lézernyalábbal szkennelik az élő szervezetet, majd nagyteljesítményű számítógépek elemzik, és jelenítik meg az adatokat. A zebrahal-embrió fejlődését élete első napjának végéig követték nyomon, ekkor kb. 16 ezer sejtől állt. A filmet visszafelé lejátszva vissza lehet keresni egy adott szövet, például a retina kialakulását.

Már négyszáz éve ismert a kétféle zsírszövet, a barna és a fehér különbözősége. Feltételezték, hogy mindkettő ugyanattól az őstől származik. A kutatók a barna zsírszövet ismert génjét kikapcsolva azt találták, hogy a barna zsírszövet izomszövetvé alakult át, az átalakulás fordított irányban is végrehajtható. A felismerés segítséget nyújthat az elhízás elleni, hatékonyabb kezelések kidolgozásához.

Fizikusok kiszámították a proton tömegét. A protonok és a neutronok összetett részecskék, de tömegük sokkal nagyobb, mint alkotóelemeiké. A kutatók szerint az alkotóelemek, a kvarkok és gluonok mozgásainak, kölcsönhatásainak energiája képviseli a hiányzó tömegét. (A kvantumszindinamikai rácselméleti számításokról, a magyar kutatók szerepéről lásd *Kitekintés*. Magyar Tudomány 2009/1).

Gyorsabb és olcsóbb genomszekvenáló módszereket dolgoztak ki. Feltárták a kihalt barlangi medve és a neandervölgyi ember mitokondriális genomját, a gyapjas mamut

genomjának 70 %-át. Egy másik új technikával az ázsiai és afrikai ember és egy rákbeteg genomját határozták meg.

Breakthrough of the Year. Science. 19 December 2008. 322, 1766–1773.

J. L.

MI VÁR HATÓ 2009-BEN?

A *Science* idén a következő területeken vár fontos eredményeket, felismeréseket. Egy sor növény, például kukorica, szója, bioüzemanyag-növények, virágok genomjának közzététele várható. Részletesen feltérképezik az óceán savasodásának az élővilágra gyakorolt hatását. Két társaság új, a funkcionális mágneses rezonancia képalkotáson alapuló hazugságdetektort készített, várható az ilyen vizsgálatokra alapozott szakértői vélemények megjelenése az igazságszolgáltatásban. Novemberben klímakonferenciát tartanak Koppenhágában, Obama megválasztott amerikai elnök szerint az USA vezető szerepet vállal a megbeszéléseken. Feltételezések szerint a világegyetem egzotikus sötét anyaga részecskéinek összeütkezéséből nagyenergiájú kozmikus sugárzás születik, idén műholdas és magaslégköri mérésekkel ellenőrizhető lesz a modell. Darwin születése 200. évfordulójának évében a genetikában, génszekvenálásban, fehérjék működésében elért eredményekre alapozva közelebb kerülünk a fajok elkülönülésének megértéséhez. Miközben a CERN-ben még javítják a Nagy Hadron Ütköztetőt, az amerikai Fermi Nemzeti Laboratórium lehet az első a régóta keresett Higgs-bozon létezésének igazolásában.

Areas to Watch. Science. 19 December 2008. 322, 1773.

J. L.

MITŐL AGRESSZÍV AZ EMLŐRÁK?

Amerikai kutatók (Princeton University, The Cancer Institute of New Jersey) olyan gént azonosítottak, amely igen fontos szerepet játszik az emlőrák agresszivitásában: működése segíti az áttétek kialakulását, valamint azt, hogy a ráksejtek ellenállóvá váljanak az ellenük bevetett hagyományos kemoterápiás szerekkel szemben. A gén a mellrákok 30-40 %-ában bekapcsolt állapotban van. Neve metadherin (MTDH), és a 8-as emberi kromoszóma egy kicsiny régiójában helyezkedik el. A kutatók szerint azért fontos az áttétek kialakulásában, mert segíti a ráksejteket, hogy hozzátapadjanak a távoli szervek ereihez.

Ha az emlőrákos betegekben e gén működését gátolni tudnánk, a daganat kiújulásának, illetve az áttétek kialakulásának esélyét egyidejűleg csökkenthetnénk. Márpedig a betegek halálának ezek a legfontosabb okai – nyilatkozta a Princeton Egyetem honlapján a kutatásokat vezető Yibin Kang. Az Amerikai Rákkutató Intézet (National Cancer Institute) adatai szerint a diagnózis után öt évvel 98 %-uk él azoknak a betegeknek, akiknél nem alakul ki áttét, míg áttét esetén ezen páciensek aránya mindössze 21 %.

A kutatók az ún. *in silico* technikával kezdték vizsgálataikat, azaz a bioinformatika módszereivel elemeztek emlőrákos betegek örökletes anyagával kapcsolatos adatbázisokat. Megállapították, hogy agresszív tumorban szenvedő pácienseknél a 8-as kromoszóma 8q22-nek nevezett kicsi régiója sokszor – akár nyolcszor is – ismétlődik, miközben a genomban általában ebből csak két kópia található. Kangék ezt követően laboratóriumban ellenőrizték a számítógépes analízis által sugallt feltételezést, miszerint a 8q22 régióban

kell, hogy legyen a bűnös gén. Emlőtumoros beteg daganatsejtjein azt vizsgálták, hogy az adott kromoszómaszakaszon mely gének túlműködése mutatható ki. Így jutottak el az MTDH-hoz, amelynek túlzott működése jóval gyakoribb volt áttétet is okozó daganatsejtekben. Sőt, a kemoterápiás szerekkel szemben is ellenállóbbak voltak az ilyen daganatsejtek. Amikor azonban a kutatók genetikailag úgy módosították a tumorsejteket, hogy metadherin expressziójuk mérséklődött, mind az áttétképzésre, mind a kemorezisztenciára kevésbé voltak képesek.

Az MTDH-gén azonosítása után Kangék fordítva is elvégezték a vizsgálatokat. „250 emlőtumoros beteg mintáit elemezve azt találtuk, hogy a gén az esetek 30-40 %-ában sok kópiában van jelen, és túlműködik.” – nyilatkozta Yibin Kang. Munkatársaival bízik abban, hogy a metadherin gátlásával az emlőrák kezelésére alkalmas új szereket lehet fejleszteni.

Kitta MacPherson: Team Finds Bbreast Cancer Gene Linked to Disease Spread. News at Princeton. 13 January 2009. <http://www.princeton.edu/main/news/archive/S23/11/73M73/index.xml?section=topstories>
Cancer Cell. 6 January 2009. 15, 1, 9–20.

G. J.

VÍRUS HÁROM DIMENZIÓBAN

Az IBM kutatói olyan mikroszkópot fejlesztettek ki, amelynek segítségével először sikerült háromdimenziós valóságban látni egy vírust, mégpedig a vírusok között elsőként felfedezett, a dohány leveleit megtámadó ún. dohánymozaik-vírust. Eredményeiket a te-

kintélyes *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS)* című folyóiratban közölték.

Az ún. *magnetic resonance force microscopy* (MRFM) technika hasonlít az orvosi diagnosztikában széleskörűen alkalmazott mágneses rezonanciás képalkotó eljáráshoz (MRI), felbontása azonban annak kb. százmilliószorosra. A kb. 18 nanométer átmérőjű dohánymozaik vírus háromdimenziós felvételének elkészítésekor 4 nanométeres térbeli felbontást értek el (a nanométer a méter egy milliárdod része).

Jobb felbontásra képes technikák már léteznek, például atomerő- vagy alagútmikroszkóp segítségével akár egyetlen atomról is lehet felvételt készíteni, – egy atom átmérője kb. egytized nanométer – ezeknél azonban elektronnyalábot használnak az anyag vizsgálatához, ami az élő anyagot jobban károsíthatja, mint az MRFM.

A módszer működési elvét 1991-ben John A. Sidles elméleti fizikus írta le, aki később AIDS-vírus elleni szerek tervezését segítette. Az új technika lényege, hogy ha a vizsgált

objektum egy állandóan változó mágneses térben van, mérni lehet az atommagokban lévő protonok által gerjesztett mágneses teret, és ezek alapján kép is generálható róluk. A mikroszkóp prototípusa 1993-ban készült el, a fejlesztés azonban csak most jutott el odáig, hogy más korszerű módszerekkel összemérhető felbontást érjenek el vele.

A mágneses rezonanciaerő-mikroszkóp további előnye – amellet, hogy nem károsítja az élő anyagot, bár alkalmazásához igen alacsony hőmérsékletre van szükség –, hogy nem csak a vizsgált tárgy felszínét képes látni, hanem a belsejébe is bele tud nézni, valamint, hogy háromdimenziós képek alkotására is képes.

Az IBM fejlesztői szerint az MRFM alkalmazásával új lehetőségek nyílnak a biomolekulák, például a fehérjék, vagy a DNS tanulmányozására, illetve a köztük lévő kölcsönhatások felderítésére.

doi:10.1073/pnas.0812068106

G. J.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

Bátor könyv a rendszerek bonyolultságáról: Érdi Péter: *Complexity Explained*

Minden valamilyen módon rendszerben működik. A Tudomány és annak részeiként a szaktudományok e rendszerek elemeit és azok összefüggéseit kutatják. Ilyen általánosság mutatja a tárgy veszedelmeit, az általánosságokban már semmitmondó szétfolyást, illetőleg a részletekben az összefüggéseket elvesztő részletvátságot. Hasonlóan kérdések a diszciplináris hovatartozások. Ahogy minden diszciplína valamilyen rendszerkörrel foglalkozik, úgy jöttek létre nemcsak azok sajátos terminológiái, hanem a terminológiák mögött a sajátos leírási, összefüggési képek. A probléma, hogyan beszéljünk, gondolkodjunk az összefüggések ezen, tudásunk és tudatunk révén állandóan változó halmazáról, különösen izgalmas a pedagógia szempontjából, hiszen a mit, hogyan és mennyit a mikor és kinek kérdéseivel kapcsolja össze, a közoktatás és ennek alapján a társadalomépítési gondolkodásmódját alakítandó.

Érdi Péter közelmúltban megjelent könyvében tudatosan vágja el ezt a csomót, a csomónál, azaz a bonyolultságnál, és innen fejti ki azt a mondanivalót, amit több évtizedes oktatási anyagként átadhatónak és átadónak leszűrt.

A vállalkozás nehézségeit és bátorságát talán érzékeltette a bevezetés. Egy négyszáz

oldalas, tehát legfeljebb két szemeszterre szánt könyvben ad olyan sűrítményt, ami az érdeklődő diákot akár egy életpálya indítására is eligazítja, megragad témagazdagságával, és racionális rendezettségét szervez a tudásanyag kiszabásával.

Érdi sajátos tudományos pályája ezt különösen jól készíti elő. Alapképzettsége vegyész, első tudományos fokozatait a nemzetközi kémiai rendszerelmélet egyik nagy mestere, Benedek Pál mellett szerezte, majd elméleti neurobiológiai kutatásokban Szentágothai János mellett dolgozott, és így lett a hazai számítógépes agykutatás hazai vezető műhelyének, továbbá a kognitív tudományterület alapító közösségének tagja. Közel két évtizede laboratóriumvezető a KFKI Rézecske és Magfizikai Kutatóintézetében, számos hazai és külföldi egyetemen szerzett oktatási gyakorlat után, az amerikai Henry Luce Alapítvány támogatásával hetedik éve vezet úttörő felsőoktatási kísérletet az egyik legambiciózusabb egyetemen, a michigani Kalamazoo-ban. A *Complexity Explained* e sokoldalú, alkotó pálya és e kísérlet egyik foglalatja.

A kiindulás természetesen megmagyarázza a téma ilyesforma megragadásának ismeretelméleti és tudománytörténeti indokoltságát, az előzményeket a folyamatok dinamikájának, a rendszergondolkodás redukcionista és holisztikus-organizációs eszmevilágának építkezését, a rendszerelméletet ezen a címen vállalókat és a kibernetikai, szinergetikai elméleteket. Mindezt igyekszik a matematikai

modellezés elemeinek kereteiben is bemutatni, így jut el a termodinamikából is kisugárzott nemlineáris, nemegyensúlyi folyamatokig.

Az idő, az időben visszatérés ciklikusságai és a termodinamikai ciklusok irreverzibilitásai visznek el a nemlinearitás kaotikus jelenségeihez, az evolúciós folyamatok ciklikusságainak és variációs módosulásainak leírásához, sőt a kozmológia új elméleteinek ciklusproblémájához.

Az időben változó folyamatokban gondolkodás és ennek modellezési elemeivel való ismerkedés után következik a könyv egyik legrészletesebb fejezete a folyamatdinamika jelenlétéről a kémiai reakciókban, a biológiában és a biológiai indíttatású pszichológiai, társadalmi folyamatokban. A problémakör fontos része a stabilitás, annak viszonyai, fenntartási és felborulási körülményei. A fejezet hitelességét és megjelenítő érdekességét erősíti a szerző saját pályájának gyakorlati tapasztalata.

Ezek után természetes következmény a már korábban, az okság és célszerűség ember-szabású rendezőelvének bemutatása után a további ismeretelméleti rendező elvek, természettudományi világmagyarázatok ismeretése, a deduktív és induktív gondolkodásé, az egységes logikai világmagyarázat álmának alakulása, íve Newtontól a Russell-Whitehead-i programig, majd Neumannon át a kibernetikai elméletek és a mesterséges intelligencia apostolai által hirdetett gondolatokig. A tömörítés nyomása itt kicsit visszaüt, talán ez a fejezet a legvázlatosabb és a legtöbb hiányérzetet keltő.

Egy rövid statisztikai fejezet előzi meg a rend és véletlen alakulásának különösen fontos, és a kutatás számára jövőbe mutató fejezetét. A bonyolultság itt lép be nagy erővel, a véletlen és a véletlennek tűnő folya-

matok belső rendje, e rend törvényszerűségeinek keresése kulcsprobléma. A bemutatott példák kitűnően szemléltetik ezt az izgalmas kettősséget.

Így készíti elő a második nagy fejezetet a saját szakmai tapasztalatok és általános ismeretek vonzásában: az agy szerveződéséről, e szerveződésben a neurobiológiai alapoktól a percepció, tanulási folyamatok összefüggései felé. A fejezet a neurobiológia és a pszichológia kapcsolódásáig, ezek lehetőségéig visz el.

Az előbbiekben bemutatott megjelenési formák és azok modellezése vezet a számítógépes szimuláció bonyolultságkezelő lehetőségéig. Hogyan kapcsolhatók össze ezek, a végső lényegükben közösnek tűnő, de megjelenésükben alig áttekinthetően elágazó folyamatok abba az egységesebb és számíthatóbb modellrendszerbe, amely nemcsak a megértés alapjait, de az értékelő-előrejelző használatot is támogatja? Ebben a fejezetben spekulatív elméletek, hasznos algoritmikus eljárások találkoznak. Okosan választva, kiemelt szerepet kap a játékelméletnek napjainkban gyorsan fejlődő tudománya és gyakorlata, a viselkedéslélektan és a matematikai egyensúlyelvek izgalmas találkozási pontja. A biztatáshoz tartoznak azok a példák, amelyek a még alig jósolható természeti és társadalmi-gazdasági katasztrófák előjelzésének kezdeti eredményeit mutatják be.

A könyv tudományosan korrekt, elfogulatlan szellemét zárja egy olyan fejezet, amely a szerző nézeteit összegezi. E nélkül a sajátos vállalkozás nem lenne hiteles. Megmutatja a kételyek sorát, a nyitott és talán soha sem zárható nézetkérdéseket, de állást foglal a tudományos haladásnak lényegében véve egyenes és bizonyítottan emberközpontúan vizsgálhatóan áldásos, a kételyekben is racionális valósága mellett.

A vállalt hatalmas feladat érdekes és egyedi stílust igényelt. A megértéshez szükséges matematikai apparátus legfeljebb jobb középiskolai műveltséget igényel, de ami szerepel, az jól reprezentálja az elmondott gondolatot. A szövegben rengeteg a további érdeklődést gerjesztő hivatkozás, és ezeket illusztrálják a szokásosnál sokkal bővebben alkalmazott, de igen alkalmasan választott idézetek. A magyar olvasónak ráismerő öröm, a nem magyarak bátor és érdekes kuriózum a sok magyar hivatkozás, gondolatokra, idézetekre, személyekre. Ritka bátor vállalkozás egy amerikai tankönyvnek is szánt közönségmunkában!

Mint a bevezetőben írtam, a vállalkozás hősies. Nagy eredményekben gazdag és népszerű amerikai szerzők ezeroldalas könyvekben igyekeznek közérthetővé és összefü-

géseiben elfogadhatóvá tenni széles szakterületeik alapgondolatait. Az Érdi által kitűzött cél ennél is ambiciózusabb, hiszen nemzedéknevelő bevezetőt próbál szerkeszteni egy pokolian szerteágazó és mégis átfogandó ismeretsorról. A sikert nemcsak a pedagógiai eredmény mutatja, hanem magának a könyvnek az eddigi közönsége. Ritka, hogy a mai túláradó nemzetközi tudományos és tudománynépszerűsítő könyvpiacra közel ezer példányszámot ér el egy a közelmúltban piacra került munka. Remélem, lesz sok hazai olvasója is, és azt, hogy a könyv gondolatokat, érdeklődést kezdeményező ereje még tovább hat. (*Péter Érdi: Complexity Explained. Springer, 2008, XV+397 p., 129 figures, 581 references*)

Vámos Tibor
akadémikus

Beck Mihály: Than Károly élete és munkássága

A hazai kémiatörténet irodalma Beck Mihály akadémikus jóvoltából fontos művel gazdagodott. A Gazda István által szerkesztett *Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára* című értékes könyvsorozat 69. kötete a száz évvel ezelőtt elhunyt Than Károly kémikus-professzor alakját idézi fel. A könyv címlapját elliptikus keretben Than portréja uralja. A könyv hátsó borítója viszont egy ásványvizet reklámoz, melynek jelmondata ez: „A palackba zárt örökség”. Nem véletlen, hogy támogatóként egy ilyen profilú céget sikerült megnyerni, hiszen Than munkásságában nagy jelentősége volt a hazai ásványvizek vegyelemzésének. Aki szokta az üvegek címkéjét tanulmányozni, azt láthatja, hogy az összes oldott ásványianyag-tartalom ma is a Than által javasolt módon van feltüntetve. Mindazonal-

tal a cég fentebb ismertetett jelmondata a könyv hősének esetére nem vonatkozik, hiszen szó sincs arról, hogy Than öröksége, miként palackba zárt régi üzenet, sok-sok év hanyódás után, most bukkant volna fel. Thanról már korábban is jelentek meg könyvek, a magyar kémia történetével foglalkozó írások neki szánják a legnagyobb terjedelmet. Szobra van, utca és díj van róla elnevezve, sőt e sorok írója több évtizeddel ezelőtt a róla elnevezett vegyészeti technikumba járt. Épp ezért egy kémikusban rögtön az a gondolat vetődik fel, hogy mi újat, mást lehet még Than Károly professzorról elmondani? A könyv elolvasása után a válasz határozottan az, hogy lehet. Beck Mihály ugyanis úgy döntött, hogy a tudós életművét legjobban írásai és beszédei jellemzik, az ő szerepe mindössze az, hogy bevezesse, illetve értő módon magyarázza Than és kortársai gondolatait.

A könyv első részében röviden azokat legfontosabb politikai, társadalmi viszonyo-

kat ismerteti, amelyek a XIX. században meghatározták a magyar egyetemi oktatást, különös tekintettel a kémia hazai helyzetére. Már itt is idéz a szerző, Lengyel Béla, illetve Szily Kálmán segítségével ismerkedhetünk meg a kor problémáival, melyek nem is állnak olyan távol a maiaktól. Napjainkban megint napirenden van a jogászok „túltermelése”, pedig inkább műszaki-természettudományos képzésben részesülő munkavállalókra lenne igény. Így volt ez száz évvel ezelőtt is, amint azt a Lengyel Bélától való idézetből megtudhatjuk: „Távol vagyok attól, hogy a jogi tudományokat ne becstülném magasra. Csupán arra kívántam rámutatni, hogy nevelésünk ezen egyoldalúsága nem kedvez annak, hogy más tudományágakban, nevezetesen a természettudományokban a kívánatos hatást felmutathassuk, mely alapul szolgálhatna egészség és virágzó ipar kifejlődéséhez.” E fejezetben megismerkedhetünk a Than (Thann, Thán) család családfájával, és hősünk életének fontosabb mozzanataival. Miként a korábbi szerzőknek is, Thannak 1880-ban megjelent életrajza (tulajdonképpen önéletrajza), amelynek kézírata az MTA Könyvtárának Kézirat-tárában található meg, szolgál alapul. Beck hosszú részeket idéz belőle, de nagyon helyesen illő kritikával kezeli. 1880-ban már következmények nélkül szólhatott arról, hogy tizennégy éves korában tüzerinasként szolgált a szabadságharcban. A harmadik személyben írt életrajzban ezt olvashatjuk: „Bem tábornok alatt az egész hadjáratban előbb, mint főlövész, később mint tüzemester kilencz nehezebb ütközetben és csatában vett részt.” Ez valószínűleg enyhe túlzás. Nem tér ki arra sem, hogy korábban miért kellett négyszer gimnáziumot váltania, miközben a család nem költözött el Óbecséről. Nagy érdeme Beck professzornak, hogy felkutatta és e műben

közzé tette az eredeti dokumentumokat. A szövegek olvasása, azon felül, hogy nagy élményt nyújt, emberközébe hozza hősünket. Bár minden lényeges adatot közöl a szerző, talán érdemes lett volna kicsit hosszabban tárgyalni az egyetemi tanári kinevezést, hiszen Than még csak huszonhat éves volt, szerény tudományos és oktatói múlttal. Ennek egyik oka volt csak az, hogy magyarul tudó tanárt kerestek, a másik az, hogy Monarchia-szerte lecserélték az idősebb, kutatást nem folytató professzorokat, és a kémia területén Liebignél, Bunsennél tanult fiatalokat tettek a helyükre. Tőlük ugyanis már várható volt, hogy meg tudják valósítani Leo Thun miniszter 1849-es oktatási reformját, vagyis a humboldti, tudományos képzésen alapuló egyetemi modellt.

A legnagyobb terjedelemben Beck Mihály Than Károly tudományos életművét tárgyalja. E fejezetben – szinte együtt élve hősünkkel – nyomon követhetjük főbb tudományos eredményeinek születését és kudarcait is. Teljesen egyetérthetünk Beck professzorral abban, hogy – bár Than Károly jelentős eredményeket ért el főként az analitikai kémia és a fizikai kémia területén – nem vált nemzetközileg elismert nagy tudóssá. Ezt a szerző Than számos egyéb elfoglaltságának tulajdonítja, és annak, hogy legtöbb munkáját magyarul publikálta, illetve amit németül, azt a kevésbé jelentős, magyar kiadású folyóiratban. Szinte hihetetlen, hogy valaki az alábbi sorokat 1869-ben vetette papírra, és nem egy kortárs professzor panaszt olvassuk 2008-ból: „Azonban viszonyaink között igen bőségesen van arról gondoskodva, hogy a kísérleti szaktudományokkal foglalkozóknak az önálló búvárlatokra a kellő idő és eszközök ne álljanak rendelkezésre. A múltból fennmaradt számos nyomasztó viszonyokon kívül, mindenféle gyűlések, ülések, bírálatok, szakértői és nem

szakértői véleményadások, hivatalos jelentések stb. annyira igénybe veszik a tényleg kísérleti szaktudománnyal foglalkozók idejét, hogy ezeknek mindenekelőtt bueraukratáknak, szakértőknek, társulati és bizottsági tagoknak kell lenni és legfeljebb tanárok lehetnek; de tudósok csak annyiban, a mennyiben ezen mindenféle és sok tekintetben meddő küzdelmekben még erejük és némi idejük marad fenn, ha még csakugyan maradhat a tudomány fejlesztésére.”

Külön fejezet foglalkozik Than egyetemi tanári tevékenységével. Ennek időtartama negyvenhat évet ölelt fel. Sokáig Than volt az egyedüli kémia-professzor Magyarországon, de vezető szerepén az sem változtatott, hogy tanítványa, Lengyel Béla is katedrához jutott 1877-ben. A szerző három dolgot emel ki: a Fűvészkertben felépült kémiai épületért folytatott küzdelmét (a kitűnő épület 1989 óta már nem a vegyészeket szolgálja, de megtekinthető a Múzeum körútról nyíló Trefort-kertben), kiváló tanítványai hosszú sorát, és a magyar bölcsész-, gyógyszerész- és orvoshallgatók kémiaoktatásának elvi és gyakorlati megalapozását, ami azután száz évre megszabta a hazai kémiaoktatást.

Than kitűnő tankönyveket is írt, de némileg lassan (több mint harminc évig!) készült el az első. Ez okozta azt a kellemetlen összeállítás, ami közte valamint tanítványa és rokona, Lengyel Béla között zajlott. Tudniillik Lengyel tankönyve hamarabb jelent meg, és ezt Than igencsak zokon vette. Napilapban támadta meg Lengyelt, plágiummal vádolta, és nem vállalt felelősséget érte. Lengyel ezt visszautasította, és kifejtette, hogy saját könyvéért ő maga vállalja a felelősséget. Ez talán az egyetlen pont, ahol Beck Mihály sem ért egyet könyve főszereplőjének eljárásával. Megismerkedhetünk Than könyveinek tar-

talmával, és a nagyszámú idézet alapján betekintést kapunk Than gondolkodásmódjába is. Than jól ismerte kora tudományát, és annak didaktikus tolmácsolására is jó színvonalon volt képes. Azért volt hátránya annak, hogy amikor e könyvek megjelentek, Than már idős volt. Bár tudott a legújabb eredményekről, ezeket, és az új szemléletmódot már nem építette be könyveibe. Beck Mihály azt írja, hogy az 1903-as előadássorozata alapján írt, *Az elméleti chemia újabb haladásáról* című könyvében „Röviden érinti a radioaktivitás felfedezését, és egyértelműen jelzi annak beláthatatlan horderejét”. Igaz, hogy a *Befejezés* című fejezetben kitér erre a témára, de az is kiderül, hogy eléggé félreértette a radioaktivitás mibenlétét, ám kétségtelen, hogy olvasta a vonatkozó irodalmat, hiszen például ezt találjuk az írásában: „... legfeltűnőbbben jelenik meg e sajátság a radiumnak nevezett új elem vegyületein, melyeket Curie és neje, Bémont társaságában fedeztek fel az uránérczekben.” Ilyet pedig csak az tud írni, aki olvasta a Curie házaspár 1898-as cikkét, vagy M. Curie könyvét, mert Bémont neve csak ott fordul elő. Than szavaival a „szédítő kilátások”, pedig nála nem abban az értelemben jelenik meg, ahogy azt ma érthetnénk. Ugyanis az alábbi lelkes mondattal fejezi be mondanivalóját: „A bűvárokodás bátorsága olyan mystikus régiók felé tereli a haladást, a mely a kritikus régiókban, úgy látszik, a tudomány bölcsessége és a vallás fensége összeolvadnak.”

Than rendkívüli aktív tagja volt a tudományos életnek. Ezzel külön fejezet foglalkozik, amit levelek és oklevelek fényképei illusztrálnak. Ritka élmény Eötvös József vagy Arany János kézírását nézni, és élvezni a kor levelezési stílusát. Than az ifjúkori peregrinációját leszámítva, nem utazott sokat. Beck Mihály is csak néhány útról tud beszámolni. Jellem-

ző, hogy ebben a könyvben érintőlegesen említett párizsi útja előtt nem is volt útlevele. Ezt Eötvös Loránd leveléből tudhatjuk, aki mérgelődött amiatt, hogy Bécsben meg kellett állniuk Thannak útlevelet szerezni.

A könyv utolsó fejezete Than Károly négy publikációja, melyek 1875 és 1907 között születtek, köztük az első: a rektori székfoglalója. Ezek nagyon érdekes és élvezetes oktatási és tudománypolitikai, tudománytörténeti írások, amelyeket Beck Mihály nagyon jó érzékkel válogatott. A könyvet Than Károly munkáinak minden korábbinál teljesebb és alaposabban válogatott bibliográfia zárja.

Egyetlen hiányérzete az olvasónak, hogy néhány vonatkozásban kevés információt kap. Ennek persze van egy pozitív vonása is, nevezetesen, ha a könyv felkeltette érdeklődését, amiben biztos vagyok, további, egyéni bűvárokodásra adja a fejét. Például a Lieben-díj – Than egyetlen nemzetközi tudományos kitüntetése – megérdemelne néhány sort. E díj

rangját jelzi, hogy azt először a Bécsben dolgozó kiváló szlovén fizikus Josef Stefan kapta 1865-ben, és a háromévenként adományozott díj második kitüntetettje volt Than, Eduard Linnemann társaságában. A díjat 1900-tól 1937-ig már évente osztották, és olyanok részesültek benne, mint Fritz Pregl, Friedrich Adolf Paneth vagy Lise Meitner. Érdekeség, hogy a 2004-ben felújított díjat először magyar kutató nyerte el.

Beck professzor munkáját mindenekelőtt vegyész kollegáknak, kémia- és tanárszakos hallgatóknak, valamint tudománytörténészeknek ajánlom, de rajtuk kívül mindenkinek, aki szereti a tudományt, illetve felelősséget érez a hazai egyetemi oktatás ügyéért. (*Beck Mihály: Than Károly élete és munkássága. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008. 206 p.*)

Inzelt György

a kémiai tudomány doktora, egyetemi tanár
ELTE TTK Fizikai Kémiai Tanszék

Alfred North Whitehead: A természet fogalma

A Typotex Kiadó gondozásában, 2007-ben jelent meg Alfred North Whitehead *A természet fogalma* (eredeti címe: *The Concept of Nature*) művének első magyar nyelvű kiadása (Szabados Levente fordításában), az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával, a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat keretében. Ezzel egy újabb kiadvánnyal bővült Whitehead magyar nyelven is elérhető műveinek száma, amely remélhetőleg ösztönzi és segíti a rendkívül jelentős és nagy hatású szerző hazai kutatását.

Whitehead két legfontosabb műve a Bertrand Russell-lel együtt írt *Principia Ma-*

thematica (1910–13) mely a matematikátörténet és a logikafilozófia egy fontos fejezete, és a *Folyamat és valóság* (1929), mely úgyszintén a Typotex Kiadó gondozásában jelent meg magyarul 2001-ben. *A természet fogalma* a kettő közötti időszakban született: az 1919 során a Trinity College-ban tartott előadásából adták ki 1920-ban. Témájában szorosan kapcsolódik az 1919-es megjelenésű *The Organization of Thought* című művéhez.

Ami *A természet fogalmát* különösen érdekes művé teszi, az multidiszciplináris jellege: filozófia és fizika egyszerre a témája, de a halmazelméleti definíciókban Whitehead matematikusi múltja is tetten érhető. A fizika történetének egyik nagyon izgalmas szakaszában tartotta előadásait a szerző, a specifikus relativitáselmélet ekkor már elfogadott,

az éter-elméletek kezdenek kiszorulni, és három éve jelentette meg Einstein az általános relativitás elméletét, mely drasztikusan megváltoztatta a térrel is idővel kapcsolatos megközelítésmódot.

A mű fő célkitűzése az Einstein-féle relativitáselméletből következő, a hagyományos szemlélettől eltérő tér- és időfelfogás (például az egyidejűség problémájának) filozófiai megalapozása, bizonyos pontokon pedig az einsteini értelmezés módosítása. Ennek a fizika által felvetett problémának a megoldásához Whitehead a matematikai (halmazelméleti) módszerekkel levezetett négydimenziós sokaságelméletét vezeti be. Ahhoz, hogy a halmazelméleti megközelítést bevezethesse, ki kellett dolgoznia rendszerének ontológiai és episztemológiai alapjait: az esemény, a tény, az érzékelés a szokásostól némiképp eltérő értelmezését. A könyv ennek megfelelően van felépítve: először a filozófiai alapokat fekteti le – ez az a rész, amely a filozófus olvasók számára a legérdekesebb lehet: Whitehead a különféle episztemológiai és ontológiai kérdésekre érdekes és megfontolásra méltó válaszokat, megközelítéseket ad. Ezután következik a négydimenziós sokaságelmélet bevezetése, majd a rendszer következményeinek tárgyalása.

Természetesen a könyv második fele is a filozófia tárgyköréhez tartozik, következtetései, megállapításai távolról sem merülnek ki a relativitáselmélet filozófiai értelmezésében; ám a gondolatmenetek megemésztésében sokat segít némi matematikai „affinitás”.

Ami a metafizikai előfeltevéseket illeti Whitehead ellenzi a természet dualista felfogását, amely szerinte (bár említ kivételeket) a nyugati természetfilozófiát uralja. Ez a dualizmus a valóság mélyszerkezetének és az érzékelhető felszínének megkülönböztetése, a

szubsztanciák és az érzékvilág megkülönböztetése. Ezzel szemben Whitehead a természetet egy egységnek tekinti, amelyet érzékelünk, vagy legalábbis érzékelhetünk. Egy nyelvfilozófiai gondolatmenet során bevezeti saját szemléletét, amely a tény–tényező–létező felosztáson alapul. A tény az, amit érzékszerveinkkel érzékelünk: színes foltok, hangok, tapintások stb. kavalkádja. A tényező ezen érzékelés egy része, például egy folt kéksége. A létező az az absztrakció, amit már az elménkben alkotunk ezekből a tényezőkből, például a kék fogalma, vagy a kabáté, ami kék.

A létező ezen felfogása nagyon hasonlít a buddhista filozófia megközelítéséhez, nem véletlen, hogy a Whitehead-kutatók gyakran az indiai Nágárdzsunával vetik össze a szerzőt. A buddhista logika is a mentális konstrukciókat tekinti létezőknek, a négy oktípus között az egyik például a kiváltó ok: az a valami, ami érzékelés révén azt okozza, hogy az elménkben létrejöjjön az adott létező gondolata.

Ezzel a szemlélettel kezeli Whitehead a téridő problémáját is. A természetből, amit az ember érzékel, azok mindig térbeli és időbeli kiterjedéssel rendelkező események. Azonban az egyre kisebb kiterjedésű egymásba skatulyázott eseményekből absztrakcióval eljuthatunk az időbeli pillanat vagy a térbeli pont fogalmához, mint ahogy a kék szín fogalma is egy absztrakció az érzékelt kék tényezőkhöz képest. Ezek nem természeti tények, és nem is érzékelünk pillanatok vagy pontokat, ezek „csupán” gondolati létezők. A téridő pontjainak ez a levezetése nemcsak a relativitáselmélet által felvetett új problémákra próbál választ adni, hanem egyben a Zénon-féle appóriák (amelyekhez hasonlókat Nágárdzsuna is megfogalmazott) problémáinak is újrafeldolgozása. (A differenciálszámítás igazából a zénoni problémát nem meg-

oldja, csak megfogalmazza: az infinitezmiálisból a pillanatnyiba való átlépést.)

Azzal, hogy az időpillanat ki lett „tessékelve” a természetből a gondolati létezők világába, illetve a szubsztancia és érzékvilág dualizmusa fel lett számolva, a kvantumfizika értelmezését is könnyebbé tette a szerző. Amint azt a könyve végén tárgyalja: az ember hajlamos arra, hogy egy színt vagy egy szilárdságot egy téridő pont jellemzőjének tekintsen, viszont egy hang esetében ez nem merül fel. Ehhez hasonlóan más létezőknek sem kell értelmezhetőnek lenniük egy pontszerű kiterjedést vizsgálva. Például a részecskehullám kettős természete alapján az elektron is egy ilyen létező, ami ezek szerint csak időbeli és térbeli kiterjedés esetében értelmezhető. Mivel az időpillanat amúgy is csak egy gondolati absztrakció Whitehead rendszerében, ezért ez a megállapítás nem okoz valamiféle ontológiai válságot.

Gondolatmenetei során a könyv többször érint olyan témákat, amelyek a század során később a tudományfilozófia vitaterületei lettek. Említésre méltók például a szerző teoretikus entitások realitásához és az instrumentalizmushoz fűzött megjegyzései: az ő rendszerében egy elektron ugyanolyan létező, mint egy asztal, hisz a valóságnak nincs több szintje. Mindkettő egyformán létező, azonban ne feledjük, hogy ez gondolati létezőt jelent Whiteheadnél. Az instrumentalizmust egy oldal alatt elegánsan elintézi a szerző: amennyiben nem léteznek a teoretikus létezők, akkor a róluk szóló állítások nem vonatkozhatnak a természetre, ha pedig a teoretikus entitások

valami másnak a kifejezései, akkor miért nem azokról a másvalókról beszélünk?

Az episztemológia kapcsán röviden érinti a megfigyelések elmélettel terheltségének témakörét. Whitehead szerint a természettudományok műveléséhez szükséges feltételezni, hogy a természet megismerése leválasztható az elmeműködésünkről szóló vizsgálódásokról, ahogy ő nevezi, „homogén” módon tárgyalhatjuk a természetet, az elme számára zárt létezőnek feltételezve – azonban több helyen jelzi, hogy ez egy feltételezés csupán.

A fordítás a kiadótól megszokott magas színvonalú, a fordítók és a lektorok a hazai Whitehead-kutatás ismert résztvevői. Említésre méltó, hogy ahol a szerző olyan angol kifejezést használ, amelynek több jelentése egyszerre releváns (ez elég gyakori Whitehead esetében, időnként jócskán megnehezítve a fordítást), ott a fordítók erre felhívják a figyelmet, így ezek a lefordíthatatlan jelentésárnyalatok se vesznek el a magyar olvasó számára.

A kiadó ezen kötet kiadásával egy újabb, rendkívül értékes filozófiai művet tett elérhetővé magyar nyelven. Nem csak azok számára lehet érdekes olvasmány, akik alapvető témájával, a relativitáselmélet téridő fogalmának filozófiájával foglalkoznak, ugyanis az episztemológia, ontológia és tudományfilozófia különféle kérdéseit tárgyalja a szerző, a nyelvfilozófia témakörét is érintve. (*Alfred North Whitehead: A természet fogalma. Budapest: Typotex Kiadó, 2007, 201 p.*)

Szekeres András Márk

BME Tudományfilozófia-tudománytörténet

Doktori Iskola

Mészáros Ernő: *A levegő megismerésének története*

A légkör tudománya iránt érdeklődő olvasók különleges szellemi élménnyel gazdagodhatnak: Mészáros Ernő ezúttal arra vállalkozott, hogy a gondolkodó ember történelmét végigjárva bemutassa a *Homo sapiens* légköri elemekkel és jelenségekkel kialakult kapcsolatának fejlődését egészen napjainkig.

A történet az egzakt természettudományok megjelenése előtti időkben kezdődik. Az első fejezetben így többek között a mezopotámiai civilizáció, a Hettita Birodalom, Egyiptom, Perzsia, továbbá a Kolumbusz előtti Közép-Amerika levegőisteneiről olvashatunk. A légköri jelenségek erejének tiszteltét jól jellemzi, hogy a sumer hitvilágban Enlil főistene mint a „Levegő Ura” mellett az időjárást az isteni hierarchiában alacsonyabban elhelyezkedő istenek is irányították.

A második fejezet részletesen foglalkozik az európai tudomány bölcsőjében, az ókori görögöknél kialakult gondolatvilággal és természetfilozófiával. A tudomány fejlődésében mérföldkönek számít, hogy Arisztotelész megalkotta *Meteorológia* című művét, amelyben összefoglalta mindazokat az ismereteket, amelyet az ókorban a levegőkörnyezetről gondoltak. Megpróbált magyarázatot adni arra, hogyan keletkeznek a felhők és a csapadék, miért fúj a szél, hogyan keletkezik a vilám és a mennydörgés. Elsőként tett kísérletet arra, hogy a környezeti jelenségeket a mitológiától függetlenül értelmezze. Ez még akkor is hatalmas jelentőséggel bír, ha megállapításainak jelentős része mai ismereteink tükrében nem állja meg a helyét. A könyv szerzője számos gondolkodó munkájával ilusztrálja, hogy az időjárás előrejelzésével már az ókorban megpróbálkoztak. Ezek, egyrészt,

asztrometeorológiai feltételezések, másrészt, „időjárási előjelekre”, például az élőlények viselkedésére alapozott előrejelzések voltak.

A könyv talán legizgalmasabb fejezete a középkori meteorológiát mutatja be. Ezt a történelmi kort kissé elnagyoltan úgy szokás jellemezni, melyben a légkör tudománya összességében nem sokat fejlődött. A szerző itt bemutatott forráselemzései azonban számos, eddig kevésbé ismert vagy ebben az összefüggésben fel nem dolgozott tényt tárnak az olvasók elé. A tudománytörténeti folytonosságot az arab filozófusok biztosították, akik a középkori Európa felé közvetítették a görög gondolkodók, többek között Platón és Arisztotelész műveit. Az arab tudósok – bár a fény természetét nem ismerhették – sokat tettek a légköri optika fejlődéséért. Az arab tudomány hanyatlása után, a 13. századtól a tudományok fejlődésében a keresztény szerzetesek játszottak meghatározó szerepet. Itt olvashatunk többek között Roger Bacon angol ferences rendi szerzetesről, aki arab példákra építve hozzájárult a tudományos kísérletek terjedéséhez. A keresztény szerzetesek felismerték a fénytörés jelentőségét és kapcsolatát a színekkel; geometriai szempontból számos légköri optikai kérdést megválasoltak.

A mai értelemben vett meteorológia tudománya az újkorban született meg. A felfedezések érdekessége, hogy a légkörrel foglalkozó kutatók elsősorban a fizika és a kémia tudománykörében végezték vizsgálataikat. Ebben a fejezetben rendkívül tartalmas áttekintést kaphatunk a tudomány fejlődésének legfontosabb lépcsőfokairól, a levegő nyomásának mérésétől az oxigén felfedezésén át az első meteorológiai mérőhálózat kialakulásáig, illetve Newton, Euler és Coriolis alapvető elméleti eredményeiről, amelyek később a dinamikus meteorológia alapjainak kidolgo-

zását segítették elő. A korszak tudományos életének pezsgő sokszínűségét jelzi, hogy a légkörfizika születése erre az időszakra tehető.

A meteorológia fejlődése a 19. században új lendületet vett. A szerző az ötödik fejezetben egyrészt bemutatja, hogyan alapozta meg a termodinamika és a légköri sugárzástan fejlődése a korszerű meteorológiát, másrészt hogyan helyeződött új alapokra az időjárás előrejelzése. Az 1860-as években, Európában már közel ötszáz állomáson végeztek rendszeres meteorológiai méréseket. Az 1890-es évektől egy új találmány, a szikratávíró tette lehetővé a meteorológiai kódok továbbítását. Mindezek mellett a leíró éghajlatlan is gyors fejlődésnek indult. A szerző említést tesz az első magyar nyelvű kötetéről, Berde Áron *Légtünneménytanáról*. A század jelentős fejlődést hozott a levegő összetételének jobb megismerésében is: a felszínközeli ózon, és a légköri nemesgázok felfedezésének körülményeiről, illetve a légköri aeroszolkutatás kezdeti lépéseiről olvashatunk a fejezet befejező részében.

A könyv hatodik fejezetében jutunk el a 20. századig, amely már a korszerű meteorológia kialakulását, és rendkívül gyors fejlődését hozta. A légkör függőleges szerkezetének megismerésére irányuló törekvések mellett a szerző részletesen foglalkozik a tudomány előrelépésének két mérföldkövével: a bergeni vagy norvég iskola légköri frontokra vonatkozó elméletével, illetve az időjárás számszerű előrejelzésének első sikeres kísérleteivel. Magyar tudósok is meghatározó szerepet játszottak ebben a nagyívű fejlődésben; Neumann János, aki a számítógép kifejlesztésével lehetővé tette a bonyolult, soklépcsős matematikai feladatok (ilyen az időjárás számszerű előrejelzése is) megoldását, illetve Kármán Tódor az aeronautika professzora. Jelentőségéhez mérhető részletességgel mutatja be a szerző Edward

N. Lorenz tevékenységét, akinek megkérdőjelezhetetlen zsenialitása tükröződik többek között a légköri determinisztikus káosz felfedezésében, illetve az általános cirkuláció egyszerű háromváltozós numerikus leírásában.

A hetedik fejezetben a felhőfizika 20. századi fejlődését ismerhetjük meg. A tudományág fejlődéséhez örvendetes módon számos hazai kutató munkája is hozzájárult: a kiemelkedő nemzetközi elismertséget elért, Mészáros Ernő nevével fémjelzett légkörfizikai és levegőkémiai iskola ezen a területen publikálta első jelentős eredményeit az 1960-as években. A fejezetben olvashatunk a még jelenleg is vitatott hatékonyságú mesterséges esőkeltés tudománytörténetéről is, amely a 30-as évekig vezethető vissza, napjainkban pedig a 2008-as pekingi olimpia kapcsán került újra az érdeklődés középpontjába.

A nyolcadik fejezet egy új tudományág, a levegőkémia születését és viharos sebességgű fejlődését tárja az olvasók elé. Ehhez természetesen szükség volt az analitikai kémia látványos fejlődésére is, ami napjainkra lehetővé tette, hogy mintegy háromezer különböző vegyületet azonosíthassunk a légkörben. Megismerhettük és megérthettük a természetes és az emberi tevékenység során a légkörbe kerülő nyomanyagok sorsát és hatásait. A szerző ismerteti a savas esők keletkezésével, a kén- és nitrogénvegyületek légköri ciklusával, az aeroszol részecskék, valamint a légköri ózon kutatásával kapcsolatos legfontosabb eredményeket, és bemutatja az ezek elérésében, a tudományág fejlődésében meghatározó szerepet játszó kutatókat és tudományos műhelyeket.

A kilencedik fejezet a légkör kutatásához kapcsolható, ma talán legismertebb problémakörrel: a globális felmelegedéssel, illetve az éghajlatkutatással foglalkozik. A mérési ered-

mények ismertetése mellett a szerző természetesen nem feledkezik meg a tudományos ismereteink jelenlegi szintjét jellemző bizonytalanságok felsorolásáról sem. A könyv zárófejezetében a szerző felhívja figyelmünket arra, amit a könyv fejezetei közvetlenül is sugallnak, nevezetesen: „a Föld egységes egész, egyetlen rendszert alkot”, ezért a rendszer pontosabb megismerésére irányuló kutatásokat a különböző tudományterületeken dolgozó szakembereknek összehangoltan kell végezniük.

Nagykunsági folklór – török folklór *Nagykunsági néprajzi tanulmányok*

Orientalista, etnográfus – olvashatjuk a hátsó könyvborítókön, de mondhatnánk így is: turkológus és folklorista, a lényeg: Bartha Júlia két „szerelme” a törökségi és a kunsági folklór, s ha más-más aspektusból is, mindkét legutóbbi könyvének ez a központi témája. A szerző a Nagykunság, Anatólia, valamint néhány belső-ázsiai ország lakóinak szokásrendszere, hagyományai, hiedelmei és az ezekhez kapcsolódó tárgyi emlékek ismeretlen és mégis ismerős világába vezeti az olvasót. Ne felejtsük, a magyarságot három nagy hullámban érte jelentős török hatás: a honfoglalás előtti mélyreható érintkezések, valamint a török hódoltság kora közé ékelődött a kunok magyarországi betelepődése, s ez új, másfajta színekkel gyarapította népünk szellemi és tárgyi kultúráját. A törökség kipszák ágához tartozó kunok közeli rokonai – a kazakok, kipszakok, tatárok – közötti terepmunka tehát új eredményekkel gazdagíthatja az összehasonlító néprajztudományt. Az első sorban filológiai, illetve történeti irányultságú turkológia palettáján természetesen a Törökország területén végzett gyűjtőmunka is új színeket jelent.

Mészáros Ernő legújabb kötetét nemcsak a környezettudományokat művelő szakembereknek, hanem a tudománytörténet, illetve egy jelenleg is gyorsan fejlődő természettudományi szakterület múltja és jelene iránt érdeklődő olvasóknak is figyelmébe ajánljuk. (Mészáros Ernő: *A levegő megismerésének története. Természettörténelem sorozat. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2008*)

Bozó László
az MTA levelező tagja

A karcagi születésű Bartha Júlia büszkén vallja magát kunnak, kun voltát pedig pályája meghatározójának. Elődei közül a kunokkal és a kunsági kultúra török párhuzamaival foglalkozó néprajzos Györffy Istvánt, Németh Gyulát, az egyik legnagyobb magyar turkológus és a korán eltávozott Mándoky Kongur Istvánt említi elsősorban. De említhetnénk Kúnos Igancot, Vámbéry Ármin tanítványát; a török népköltés felfedezőjét, ismertetőjét és bizonyos fokig megmentőjét is, hiszen a török népdalok, népmesék, népi játékok és Naszredin Hodzsa-anekdóták gyűjtésével olyan értékekre hívta fel a figyelmet, amelyeket maguk a török írástudók sem ismertek. Kúnost nagybátyja e szavakkal indította útnak: „Ahelyett, hogy latinul, görögül tanulnál, tanulj inkább törökül. A török a hozzánk legközelebb álló nép, nyelvük legközelebb áll a mi nyelvünkhöz. Ha törökül tanulsz, szolgálsz vele a törököknek is és a saját hazádnak is.”

Ezt az utat választotta Bartha Júlia is. Ő Körmenyi Lajos, a karcagi író tanácsára kezdett törökül tanulni. Talán a titokzatos és csillogó Kelet képzete hívta először, de végül más ejtette rabul: „Más világot találtam, kevésbé csillogót, de mesés, lenyűgözőt. Mert minél jobban megismertem a törökországi embereket, szokásaikat, annál inkább

megérintett az a fantasztikusan mély kultúra...” – vallja.

A *Nagykunsági néprajzi tanulmányok* című fekete–fehér és színes fotókkal gazdagon illusztrált kötet tíz év kutatásainak gyümölcse; a benne szereplő tanulmányok a szerző pátriájának sajátos kultúrájából más és más területeket világítanak be. Az első *A kun műveltséghatás* (nem túl szerencsés) cím alatt a kun nyelvi emlékeket veszi számba: a földrajzi neveket elsősorban, de szól a kun névadási szokásokról, a legjelentősebb kun nyelvmélekről, a *Kun miatyánk*-ról, valamint az ázsiai pásztorok örökségéről, az ún. kun-kötésekről és a gyermekjátékok törökségi eredetű elemeiről is.

A *Nagykunság népviselete* című fejezet a krónikák képes ábrázolásaitól indulva követi nyomon a törökös jellegzetességeket mutató ruhadarabokon és viselekiegészítőkön, az asszonyi és férfiú hajfonatokon, a szűrőkön, bundákon és subákon át a nagykunsági parasztpolgári viseletig a kunsági öltözködést.

Bartha Júlia nem tartozik a múlt relikviáinak görcsös őrzői közé. A következő két fejezetben örömmel üdvözlö a folklórhagyományok megújulását, mert mind a kunsági öntudat megerősödésének, mind a tájegység idegenforgalmi fellendülésének zálogát látja benne. Természetesen külön teret szentel az akár a sztyepei népeknél, akár a magyar kultúra archaikus rétegeiben, akár a mai ázsiai népeknél nagy szerepet játszó lótarásnak, s a lovas hagyományok újjáélesztésének.

A *Keleti hatások a nagykunsági népi táplálkozásban* című tanulmány legnagyobb része természetesen a birkaételekkel s a hozzájuk kapcsolódó szokásokkal foglalkozik, de szó esik az ázsiai rokonságot mutató speciális kunsági sajtféléről, a kumisról, a húsfüstölésről, illetve a fűszerszámokról is.

A *Fakó csikó, kenderhám...* című fejezet a népi orvoslás megannyi titkát tárja fel előttünk: szó esik bábákról, javasasszonyokról és gyógyító emberekről s a beteg jószágot gyógyító pásztorokról. A különböző betegségek és a gyógyításhoz/kuruzsláshoz használt gyógynövények kunsági nevei pedig a kunsági népnyelv gazdagságáról is vallanak.

A kötetet záró *A kunok gyásza – a temetkezési szokások változása a Nagykunságon* című fejezet a szerző fő témájának hazai vetületét veszi górcső alá, ugyanakkor átvezet a másik, *Lále. Hagyományok a mai török társadalomban, az emberélet fordulónak népszokásai* (Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 61, 2006.) című kötethez, amelyben éppen a halálhoz kötődő hagyományokat tárgyalja a legrészletesebben. A török ’tulipán’ jelentésű *lále*, gazdag asszociációi miatt kerülhetett a címbe. Ez a hollandiai eredetű virág az oszmán kertekben nemesítve lett Európában a török kultúra egyik szimbóluma. *Tulipánkornak* hívják a törökök az 1718-tól 1730-ig tartó korszakot, amelyre a III. Ahmed szultán és veje, Nevşehirli İbrahim Paşa kifinomult ízlése nyomta rá bélyegét. Női névként is használatos a *Lále*: szerzőnk a török nők előtt rója le vele tiszteletét, hiszen elsősorban nekik köszönhető a törökországi családok máig ható ember- és nemzet-megtartó, identitást adó ereje.

Születés, házasság, halál – az emberi élet nagy fordulóit. Természetes hát a szellemi néprajz is e három csomópont körül kristályosodva találja a legtöbb szokást és hagyományt. Szerzőnk is e három nagy témakörben foglalja össze törökországi gyűjtőútjainak nem ritkán az itthoniakkal párhuzamba hozható tapasztalatait. A születéshez kapcsolódó szokásokat a meddőség, a magtalan férfi, a terhesség, illetve a nemkívánatos terhesség

után a születés, a névadás, a gyermekágy, a méhlepény és a köldök kérdéskörébe csoportosítva tárgyalja. A kisgyerekkorról szólván kitér a nagyszülők és az unokák közötti szeretető kapcsolat jelentőségére; s nagy teret szentel a kisfiúk beavatási szertartásának, hiszen ahogy a *sünmet düğünü*, a körülmetélési ünnepség jelölésére használt *düğün* – 'lakodalom' – szó is mutatja, ez egy kisebbfajta lagzival is felérhet. (A szerző a *circumcisio* jelölésére a 'metélkezik' szót használja, ez azonban a visszaható igeképző miatt nem a legyszerencsebb megoldás.)

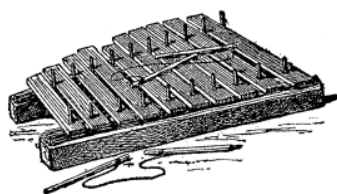
A második, a lakodalmas szokásokat tárgyaló fejezet a párválasztáshoz kapcsolódó szokásoktól jut el a házasságkötés formáihoz és feltételeihez, majd magához a menyegzőhöz, a lakodalomban szerepet játszó személyekig és az ünnepi étkekig. Peter Alford Andrews negyvenhét táji-etnikai-vallási csoportot vett számba Anatóliában: elképzelhető tehát az a gazdagság, amelyet a szerző e téren is felmutat, olykor még kirgiz és kazak tapasztalatait is felvonultatva: hol a bölcsőjegyeségre, hol a levírátusra (a mózesi törvényekből is ismert sógorházasságra), hol a rokonvagy keresztházasságra, hol meg a lányszöktezésre találva példákat. Látható, hogy a kendőpénz, a szerelmi ajándék, a hozomány stb. sokféle még ma is a régi hagyományokhoz igazodik, s maga a több napig tartó lagzi is

még mindig sok helyütt őrzi a régi hiedelmek szülte elemeket.

A harmadik, a temetkezési szokásokat, a halálhoz kötődő hagyományokat tárgyaló fejezet a legrészletesebb. A szerző a török nép világgképéből, illetve a lélekről alkotott felfogásból indul ki, közmondásokat és szólásokat idéz, szól a halál előjeleiről, s a haldokló iránti viselkedési normákról, illetve a halált követő teendőkről (a halott előkészítése, hirtetés, rituális mosdatás, a halotti lepel, a búcsúztató szertartás stb.). A halotttetés, a tor, a gyász és a siratás szokásain túl külön fejezetben tekinti át a sírjeleket, a férfiak és nők, a különböző foglalkozású személyek számára állított sírköveket, s e kövek szemiotikáját.

A kötetet gazdag képanyag, irodalomjegyzék, angol nyelvű összefoglaló, képjegyzék és tárgymutató teszi teljessé. Nem tudom, kik tudják majd használni ezt a csak török szavakból álló mutatót; azt viszont megtapasztaltam, milyen nehéz magyarországi nyomdában elérni, hogy a török karakterek hibátlanul jelenjenek meg. Nagyobb odafigyeléssel azért csökkenteni lehetett volna a török köz- és tulajdonnevek írásában tapasztalható hibák számát. (*Bartha Júlia szerk.: Nagykunsági néprajzi tanulmányok. Karcag: a szerző kiadása, 2007, 240 p.*)

Tasnádi Edit
turkológus

CONTENTS

Scientific Meeting Celebrating the 140th Anniversary of the Hungarian Historical Society

Guest Editor: Zsuzsa Benke

Attila Pók: Hundred and Forty Years of the Hungarian Historical Society	130
István Orosz: The Hungarian Historical Society from the Compromise to the Change of Political System	132
Miklós Mann: Outstanding Personalities, Outstanding Achievements in the History of the Historical Society	138
Péter Tibor Nagy: Graduated Historians between the Two World Wars	143
Ottó Szabolcs: On the Teachers' Branch of the Hungarian Historical Society	153
László Nagy: Sources on the History of the Hungarian Historical Society	160
József Vonyó: The Regional and Local Organizations of the Society	169

Study

Károly Rédei – Imre Csiha – Irina Veperdi: Energy Forests – Energy Tree Plantations, New Possibilities for Land Development	179
Géza Pálffy: The War of Independence of Stephan Bocskai (1604–1606) – A Myth? ...	185
Béla Tomka: Welfare States in the New Millennium: Crises or Crises Myths?	197
Gábor Palló: The Space of Young Researcher's Activity: An Outline of the System of Science in Hungary	209
Ágota Fóris: <i>Journal of Hungarian Terminology</i> . Starting of an International Academic Journal	221

Discussion

György Bazsa: Lay Reflections to the Hungarian Law Education	226
Károly Reményi: Notes on Rudolf Czelnai' Paper: "Air at Earth's Surface and the Atmosphere"	235
Rudolf Czelnai: Answers to Károly Reményi's Notes	237

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	240
--	-----

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	244
--	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk témaösszefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetéseket, de lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (ez szöközőkkel együtt kb. 8 oldalnak felel meg az MT füzetekben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, ezek várható felületével csökkentsék a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenziók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A teljes kéziratot MS Word .doc vagy .rtf formátumban interneten vagy mágneslemezen (CD-n) és 1 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Legfeljebb 10 magyar kulcsszót és a közlemények címének angol fordítását külön oldalon kérjük. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét, tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését, és ha közölni kívánja(ják), e-mail címét(eit) kell írni. A külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként dőlt (*italic*), (esetleg félkövér – **semibold**) formázás alkalmazható; ritkítás, VERZÁL (KISKAPITÁLIS, SMALL CAPITALS, KAPITÄLCHEN) és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

5. A képek, ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján. Kérjük a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; formátuma B5 – tehát ne használjanak színeket, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. Általában: az ábrák és magyarázataik legyenek egysze-

rűek, áttekinthetők. A lemezen vagy e-mailben érkező képeket lehetőleg .tif vagy .jpg formátumban kérjük; fekete-fehérben, min. 150 dpi felbontással, és nagyságuk ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén, ábécé-sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve – Balogh, 1957; Feuer et al., 2002). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Különösen ügyeljenek a bibliográfiai adatoknak a szövegben, ill. az irodalomjegyzékben való egyeztetésére! Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

7. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavelson, R. J. et al. (2002): Scientific Culture and Educational Research. The Educational Researcher. 31, 8, 4–14.

- Könyvek esetében: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények esetében: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): Összehasonlító pedagógia – A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái. Books in Print, Budapest

8. Havi folyóirat lévén a Magyar Tudomány kefelevonatokat nem küld, de még az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző időpont-egyeztetés után a szerkesztőségben ellenőrizheti.

9. A cikkeket a lap internetes oldalán, s az időszakos CD-mellékleten is megjelentetjük. Kérjük, jelezzék, ha ehhez nem járulnak hozzá.